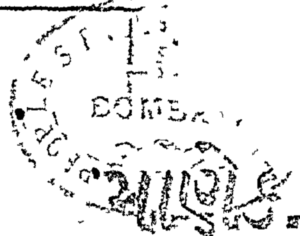
'હલવાડકર' વાર્તામાળા-નં. ૯.

નીલમ અને માણેક.

સચિત્ર-ચોથી આવૃત્તિ.

(સામાજિક-નવલ કથા.)

ભાગ-ત્રીજો.

પ્રકરણ ૧ લું.

દુઃખના દહાડામાં સુખની એક સાંજ!
નિર્ધનતા એ એક શ્રાપ છે!

શાર્દૂલ વિક્રીડિત વૃત્ત

કાંટામાંય ગુથાયલી ગુલ-કળી તોયે ન લાલી ગઈ,
એટલી પ્રિય પાંખડી મનહરી પ્રીતિ ભરેલી રહી,
જ્યાં સુધી કરમાય કે અગર જો વૈકુંઠમાં જાય તું,
ત્યાં સુધી સમીરે સુગંધ દઈને પ્રેમી પ્રિયે ન્હાય તું

"નિર્ધનતા એ મહા કઠણ કાળ છે. આફત કાળ છે; પણ એ-વેળા સુઘડ નાર, એ દુઃખમાં મોટો દિલાસો છે. માણેક! માણેક!

નિર્વિકારી માણેક! નિર્દોષ માણેક! પૂર્વમાં ઉગતા સૂર્યના કુન્દનના જેવા કીરણનું માનીતું માણેક! શું તું એક દિવસ અસ્ત થઈ જશે? શું તું કુન્દનના જડાવમાંથી છુટું પડી જશે?" નિર્મળ માણેકની નિર્દોષ મુખમુદ્રા તરફ નિરખીને કુન્દન નિરાશાનો નિસાસો મુકતો હતો. માણેક ઓંજારી ન હતી, તે અવશાનપર ન હતી, વિખુટી થવાનો એક પણ સ્વપ્ન-સંજોગ ન હતો, પણ પ્રેમનું એક સાથીડું પંખી હતું આપદ્કાળમાં દિલાસારૂપ, એકાન્તમાં મિત્રરૂપ, અને ઉદ્યોગમાં ભાગીદાર પંખીડું હતું. પોતાની નિર્ધન અવસ્થાએ સંસારના મહારાજ્યનું પ્રમાદ પ્રકરણ સંભાળી રાખવાને શક્તિવાન સાથીડું હતું. અધીરૂ મન એમ કહેતું હતું, પ્રેમી મન એમ શોચતુ, કે શું મધુર પંખી ઉડી જશે! કાળ-શિકારીની જાળમાં ફસાઈ જશે! ખરેખર અધીરાં, નહિ પ્રાપ્ત થઇ શકે, તેવી વસ્તુના અભિલાષી નરના મનમાં એવીજ કલ્પના થાય. પરાકાષ્ઠાએ પ્રાપ્ત થયલી, ઘણા દિવસની ચિન્તવેલી ચિન્તામણી મળ્યા પછી તેના વિયોગનો ભય ઘડી પ્રતિ ઘડી અધીરાં મનને સતાવે; ને તે રીતે કુન્દનનાં માનીતાં માણેક માટે, વગર અર્થનો, કહો કે સ્વાર્થનો ઘુંટડો પાનારાં પંખીડાં માટે, પ્રેમ-મદિરાની મસ્તાનીથી દુઃખનો બોજ વિસારનાર પ્રેમી માટે કુન્દનને જો આ કાળે એવી અસર થાય, તો નવાઇ ન હતી.

મુબાઇની તવંગર પ્રજાનો શોર-બકોર, સમુદ્રની સપાટી સાથે હાસ્ય વિનોદ કરતો, ચોપાટીની ભૂમિકાપર મસ્તાની-તોફાની બની ગયો હતો. શરદ્ પુનેમની ચંદની, રૂપેરી રંગવાળી નાજનીઓનાં કોમળ ગાત્રોને દીપાવતી હતી. ચંદનીને જોઇને સમુદ્ર જેમ ઘેલછામાં આવી જતો, તેમ દીલ દીલનાં દીલદારને દીલારામ પરસ્પર ભેટતી વેળા, પ્રેમી મુખડાં જોઈ આતુર બની જતાં હતાં. વિલસન કોલેજની ઘટાદાર છાંયડી, ચોર-મનવાળાં પ્રેમી જનોને આશિર્વાદ લાયક હતી. ગુપ્ત

પ્રેમીઓ ચંદનીને ચ્હાતાં હતાં, કેમકે એ નિમિત્તે માબાપની આજ્ઞા લઇને ફરવા હરવા જવાનું ઠીક પડતુ હતું; પણ તે પ્રેમીઓ બ્હાર નીકળ્યા પછી ચ્હાતા હતાં, કે અંધારૂં થઇ જાય તો સારૂં ! પ્રેમાંગી સુંદરીઓ સમુદ્ર કાંઠાપર એકલી બેઠી બેઠી વાદળીને એટલુંજ વિનવતી હતી કે "લગાર ચંદ્રના મોપર છવાઇ જા !' પણ પ્રેમી પોતાની પ્રિયાને શોધવા માટે એજ વાદળીને કહેતો હતો, કે "વ્હાલી વાદળી! ચંદનીથી અલગ રહીને મ્હારી પ્રિયાની દૃષ્ટિ તરફ મને ઘસડી જા !" આ રીતે પ્રેમીઓનો પ્રતિરોધ જોઇને ચંદ્ર હસતો. જ્યારે ઉભય પ્રેમીઓ મળતાં, ત્યારે તેઓ અંધારી જગ્યાની શોધ કરતાં હતાં. અને તેઓ રામ-સીતાનો વિયોગ વિસરીને અર્જુન-સુભદ્રા સમાન એકાન્તે મળવા તલ્પતાં હતાં. ગાડીઘોડાનો ખડખડાટ બંધ પડ્યો. સમુદ્રપર ફરતા બગલાઓ નાજુક પોપટીઓના મુખ જોઇ ભાગ્યહીન કપાળપર હાથ મુકી, પોતાના પાપકર્મે ન સાંપડેલી મુગ્ધાઓ માટે હાય અફસોસ કરી, કોઇ સુણી જોડાના સુખપર નિસાસો નાખીને તે પણ ચાલ્યા ગયા. ભમતા ભૂતો હરામના માલથી પેટ ભરીને, કોઇ ચોરી કરીને અથવા પ્રેમી જોડાંઓની ભેટ કરાવીને, બે દામ મેળવી પીઠાંઓનો આશરો લ્હેવા ચાલતા થયા. અને સાગરદેવને નમસ્કાર કરવા આવનારા આશાવંત ભક્તજનો પણ વિદાય થયા. માત્ર કોઇ કોઇ રંગીલાં ગુપ્ત પ્રેમીઓ ચાલતા હાલતાં નજરે પડતાં હતા. સમય મધ્યરાત્રીનો હતો, ચંદ્ર મનસ્વી જગતને શિતળ છાંયડી આપતો હતો. ઝાડ નીચે પ્રેમ-વિનોદ કરતાં નવલ-કિશોર જોડાંના મુખપર ચંદ્ર ચમકતું કિરણ ફેંકતો હતો. અને કોઇ રસીલી સુંદરીયોના પલંગ પર જઇને બારીમાંથી ડોકીઉં કરી આવતો હતો. લુચ્ચો ચંદ્ર કહીએ, કે ભાગ્યશાળી ચંદ્ર કહીએ, પણ વગર યત્ને મનની મોજ મેળવતો હતો. સંત સજ્જનો એ ટેવને નિંદતા હતા, લોભી મધુકરો-રસિયા જનો તેને ભાગ્યશાળી ગણતા હતા.

"હવે ઈશ્વરની અદ્‌ભુત લીલા ! ધનવંત માબાપનો ગરીબ પુત્ર ! અવદશા- ને દાયકાના બળે રંક વિધવાનો પુત્ર કુન્દન કહેવાયો ! તે પછી દશા-વાદળી ચમકી ! ભાગ્ય રવિનો ઉદય થયો, ત્યારે ધનવંત માબાપની કુળવાન પુત્રી માણેકનો વર કુન્દન ! વિરપુર કુમારનો માનવંત ટ્યુટર કુન્દનલાલ ! અને આજે અભાગી કુન્દન ! નિર્દોષ પણ સભાગી સુંદરીનો રંક પતિ! આશાવંત ને કુળવતી પ્રિયાનો હિણકમાઉ ધણી ! અફસોસ ! ભાવી ! દશાના દમામમાં, સીતારાની સાક્ષણીમાં, અને પુન્યશ્વરના પ્રભાવમાં, ચાકડે ચડેલો પીંડો, મનોહર વાસણ લઇ ઉતર્યો હતો, તેજ કેળવાયલો કાદવ કોડીયાં કરતાં નબળો નીકળ્યો !!" કુન્દને નિસાસો નાખ્યો, અને પ્રેમાધીન અંતરમાંથી શોકના નીકળેલા ઉદ્‌ગાર જોડે અશ્રુનું ટીપું માણેકના ગાલપર પડતાં તે ચમકીને ઉઠી. નજરપર કુન્દન આવ્યો. અને બોલી—"વ્હાલા ! મોડી રાતે, પલંગ પાસે ઉભા રહીને, મ્હારા અંગ ઉપર અશ્રુજળ કેમ પાડો છો ? આવો, પલંગપર બેસો !" માણેકે, કુન્દનનો હાથ પકડયો. પોતે જરા દુર ખસી અને કુન્દન બેઠો. મોં ફેરવીને આંસુ લુંછી નાખ્યાં. માણેક કને લુછવાનું વસ્ત્ર ન્હોતું. મખમલની નાજુક ચોળી, અને રેશમી ઘાઘરો પહેરેલો હતો, માથાપર ગરમ પણ કેવળ બારીક રૂમાલ વીંટળાયલો હતો, ને પગથી કમરે સુધી નાજુક સાલ ઓઢેલી હતી. ગ્રિષ્મ ઋતુનો સમય હતો, તોપણ સમુદ્રની શિતળ લ્હેર કદી નાજુક બદનને શરદના સપાટામાં લાવી મૂકે, તેથી રાત્રીનો કોમળ પોશાક ગરમ રાખેલો હતો. પલંગની જમણી બાજુપર પલાંઠી વાળીને માણેક બેઠી, અને ડાબી બાજુ કુન્દન બેઠો.

"પ્રિયા ! પ્રિયા ! તું કેવી સુંદર ને કોમળ છે ? શું એ પુષ્પકળી, નિર્ધનતાનો તાપ સહન કરી શકશે ?" કુન્દને, માણેકને પો-
,, જમણી બાજુમાં લઇને કહ્યું. "વસંત ઋતુની કળીઓને શિ-

કુન્દનનું અશ્રુજળ માણેકના ગાલપર પડતાં તે ચમકીને ઉઠી.

ભા ૩. પૃ. ૪.

ષ્મનો તાપ ભલે કદાચ કડવુ લાગે, પણ ગ્રિષ્મ ઋતુ જેવી કોઈ બીજી મીઠી ઋતુ કોને નહિ ગમે ! ગમે તેવી શિતળ હેમંત ઋતુ છે, પણ સંસારની શોભાને તે કેટલી અળખામણી છે ? તાપથી ધિકતી છતા નવપલ્લવ ઝાડોથી શોભિતી ભૂમિકાઓ, આનંદના વાયુની લ્હેરેમાં મસ્તાન છે. જળથી તરસ્યાં પ્રાણી, ને થાકથી પિડીત પંખીઓ તેનો આશરો લઇને સંતોષ પામે છે. વ્હાલા ! ગરીબાઇ, એ માનવ પ્રકૃતિની કસોટી છે. ધનવંત લોકો સંસારનાં સાચાં સુખોથી અજાણ્યા છે. જેનાપર ચડતી પડતીનું વાદળ ફર્યુ નથી, તેને ખરા-ખોટાની, તથા ખાટા મીઠા પદાર્થની કદર નથી. નાથ ! આજે તમને એકાએક આ કથા કેમ સાંભરી આવી ? નિરાતે જંપી ગયા હતા, દુઃખના દહાડામાં સુખની સાંજ પેઠેજ આજ રાતે આનંદમાં હતા, અને પછી એકાએક જાગૃત થઇ ગયા ?"

"પ્રિયા ! ચાર જણને નિદ્રા નથી આવતી ! ચોર, વ્યભિચારી, વિયોગી અને ઋણદાર. વ્હાલી ! નિર્ધનતા બુરી છે. એ એક પાપ છે !'

"નાથ ! અહોનિશ જો તમે એ વિષે ચિન્તા કર્યા કરશો, તો આપણે શાન્તિના માર્ગથી વેગળાં થઇ જઇશું ! ભગવાનપર ભરૂંસો રાખો. વ્હાલા ! એ પ્રભુ ઉપર આંધળો વિશ્વાસ મુકો '

જેણે આપ્યા દાંત તે દેશે ચાવણ એજ;
પૉતાળમા પણ જીવની, ખબર લહેછે તેજ,

"શુ તને શ્રીમંતાઇનાં સુખની વાન્છના નથી ?"

"પૂરના ચાલતા વ્હેળામા પાણી માર્ગ કરી શકે, પણ તરસ્યા કટણોમા પસાર થવું, એ કસોટી પર ચડવા જેવુ છે. શ્રીમંતાઇના સુખો, ગરીબાઇ જેવા આનંદજનક નથી !"

"તુ શા ઉપરથી, કયા અનુભવથી કહે છે ! તેં કંઇ ગરીબાઇનું દુઃખ જોયું નથી !"

જોકે અનુભવ્યું નથી, પણ જોયું તો છે. જો કે તેનાં શુભ સુખો અગણીત છે, પણ અસંતોષી મનવાળાને તે આકરૂં લાગે છે. જેને તે સુખ–દુ:ખનો વિકાર નથી, તેને તો સર્વ સમાન છે. માત્ર એટલા માટેજ તમે અશ્રુજળ પાડયું ?"

"હા, મેં નથી પાડયું; ત્હારી પ્રેમની લાગણીથી હૃદય ભેદાયું હશે !"

"શું મ્હારો પ્રેમ એટલો તીવ્ર છે, કે જે મ્હારા ભાગ્યવંત સ્વામીનું હૃદય ભેદે ! હા; મ્હારા અસંતોષથી દુઃખકર નીવડે, પણ મ્હારી પ્રસન્નતાથી તો આનંદમાં ડોલે !"

"પ્રિયા ! તેં આજ સુધી નિર્ધનતાનુ સંકટ શોસ્યું નથી. તું તવંગર વૈભવમાં ઉછરી છુ; તેં ગૃહસ્થ સંસાર ચલાવ્યો છે; એ સુખની શિતળ છાયામાં તેં જુવાન જીવન પસાર કર્યું છે; ત્યારે હવે તું સંકોચાયલા હાથે, અછતના વપરાશે, અને ઉછળતી આબરૂના સ્વતંત્ર વ્યવહારથી દબાયલા સંસારે ત્હારો વહિવટ શી રીતે કરી શકીશ ? કહે; આ બંગલો, તેનાં ઝાડો, તેના માળીઓ, તેના મસાલો વગેરેના ખર્ચો કરવાને આપણી કને શું સાધન છે ? ઘરમાં નાણું કેટલું બાકી છે, તે આપણાં મન વગર બીજા કયા જનને ખબર છે ? બહારનાં આવનાર પરોણા શી રીતે સમજી શકે, કે સગા વા મિત્રના ઘરમાં તૈયાર સગવડ નથી. અરેરે ! લાડમાં ઉછરેલાં બાળકો ક્યાં સમજે છે, કે ઘરની સ્થાયી નબળી પડી છે ! તેઓએ સારા વખતમાં પૈસાની લીધેલી છુટ આજના સંકોચાતા હાથે વાપરવાને પાછળ હઠે, ત્યારે તેનું મન કેટલું દુઃખાય ? બાળકોને હરતાં ફરતાં ખાવાનું મળતું, તે નહિ મળી શકે, ત્યારે તે કેવાં નિરાશ થશે ? બાપ કે માતાની કને પૈસા માગતી વેળા તે ક્યાં જાણે છે, કે માબાપનો ન તંગ છે. તેને જ્યારે મનગમતું મળતું નથી, ત્યારે હઠીલાં થઈને

કંકાસ કરે છે, એ વેળા તે ફરેલા વખત કરતાં માથા ... પર કેવો નિસાસો મુકે છે ? વળી જેણે પાણીનો લોટો ભર્યો નથી, તેને બેડાં ભરીને ઉચકતાં કેટલુ દુ:ખ થતુ હશે ? પ્રિયા ! તેનો વિચાર કરતા મને જે દુ:ખ થયુ, એના આંસુ પડયાં હશે !"

"નાથ ! આપ ભૂલી જાઓ છો. એ વખતે પ્રભુ, માણસને હિમ્મત અને ધિરજ આપે છે. તેનામાં એવડુ બળ આવીને કોમળતા દૂર થાય છે. જે બે પાલી દળતાં, દાદરે પાણી ચડાવતાં, કે બે મેલ ચાલતાં થાકે છે, તેને શક્તિ આવે છે. મધ્યાન્હનો પ્રકાશ બપોરે તપતો લાગે છે, પણ સાંજની શિતળતા સૂર્યના તાપને ઓછી જણાતી નથી. નજરમાંજ માત્ર સુખ દુ:ખનો વિકાર છે. માત્ર નબળાઇથીજ તેનાં દુ:ખ જણાય છે. નાથ ! દિવસ ને દશા કઇ સરખી રહે છે ? વ્હાલા ! સમજુ લોકો કહે છે, કે ગમે તેવુ દીનસાત ફરી જાય, પણ મનને નબળું ન કરવુ જોઇએ. એથી બેવડું દુ:ખ થાય છે. લોકો હાંસી કરે છે, ને આપણને શોસવુ પડે છે. મન મોટું રાખવું, ઘરનો ભરમ ફળાવા ન દેવો, અને વ્યવહારને એવા માર્ગપર ચડાવવો, કે સારા યા નબળા સમયનો અંત્તર માલમ ન પડે ! આપ માળી તથા મસાલ રાખવા માટે, ખર્ચ ને અગવડ માટે ચિન્તા કરો છો, પણ રસ્તામાં રઝળતાં ગરીબ તરફ નજર કરો. તેને રહેવાને ઝુંપડું પણ નથી, એક દિવસનું ખાવાનું નથી, પહેરવાને ફાટેલા વસ્ત્ર પુરા નથી. આપણે ગાડી-ઘોડા દોડાવનારાં કે ભાગ્યભૂમિમાં વસનારા નશીબદાર તરફ નિહાળવાનુ નથી. ગરીબની ઝુંપડી, તેનો સુખવાસી સંતોષ, અને તેની સંપીલી જીન્દગી તરફ નજર કરવાની છે. ઉદ્યોગમાં પહાડના શિખર તરફ નેત્ર રાખીને ચડવાનો યત્ન કરીશું, પણ હાલતમા પાતાળનાં જીવડાંની તિમિર દશા જોઇને પછી ધીમે ધીમે પ્રકાશમા આવીશું આપણે શું હતુ, ને શું ગુમાવ્યું

જેના સુખનું રામરાજ્ય એક પળમાં ગયું, તેને અસંતોષ નહિ, તો પછી આપણે મન ક્યાં નબળું કરવું ? ઇશ્વરે બાળકોના મનમાં પણ દશાનો પડછાયો દેખાડયો છે. ગરીબ લીલુ ને મ્હારો વ્હાલો મણી સમજી ગયો છે. તેઓએ હઠ તજી દીધી છે. અને મેવા-મિઠાઇ, કે સારાં કપડાં, અથવા તેણે દાગીના વાહન ને વસ્તુ-પદાર્થની હઠિલાઇ છોડી દીધી છે. એકવાર તો બન્ને ભાઇ-બ્હેન માહોમાંહે એવી રસીલી વાતો કરતાં હતાં, કે આપણને તેથી હાસ્ય ઉપજે ! સુદામાની નિર્ધનતા જો કે દયામણી હતી, તોપણ તે ભક્તજન, સંતોષ વડે, પ્રભુ આરાધનાથી, નીતિ ને નિયમથી, ટેક ને નેકથી, ધિરજ ને હિમ્મતથી ઉચ્ચ સ્થિતિ પામ્યા હતા. આપણુ ધન લૂટાઈ ગયુ, પણ હજી ઠંડી સાલ્લખી અચળ છે; આપણે સટ્ટો કર્યો નથી, પણ ધર્મ કરતાં ધાડ આવી પડી છે. ને જો આપણામાં નીતિનો, તથા સચ્ચાઇનો અંશ છે, તો એક કાળે, આપણી સકમાઇનું ધન, અને આપણી ધિરજનો બદલો પ્રભુ આપશે. તમે વિશ્વાસ રાખો પ્રભુ પર ભરૂસો રાખો, આ ચન્દ્રની જેવી નિર્મળ ને શિતળ શાન્તિ રાખો. પેલા સમુદ્રના શ્વેત મોજા જેવુ મન રાખો, અને દુધ તથા બરફ જેવી ધિરજ રાખો, તો એજ પરમાત્મા તમારી ભક્તિ તરફ નજર કરશે. બીજાને સહાયતા કરવા જતાં, બીજાને સંકટમાંથી બચાવવા જતાં હરાયલું ધન તમને ચક્રવર્તિ વ્યાજ સહિત પાછું મળશે. નાથ, ધિરજનાં ફળ મીઠાં છે. સત્યનો અંતે જય છે. ”

“ દુનિયામાં એવો નિયમ નથી, કે ધર્માચારી અથવા સત્યવાદીને ભિખારી અવસ્થા પ્રાપ્ત ન થાય ! અથવા તેની સત્યના સાંપ્રત કાળમાં ફળવંત નીવડે, અને પૂર્વ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય.”

“ ભલે તેમ ન થાય, પણ તેથી અફસોસ કર્યાથી કંઇ ગયેલી વસ્તુ પાછી મળી શકે છે, વારૂ ? હવે તો સ્હેલો માર્ગ એજ કે મ-

નને સંતોષ રાખવો, ગઇ વસ્તુનો અફસોસ ન કરવો, અને નવી ઉન્નતીનો માર્ગ શોધવો. કદાચ આપણને અસલ વૈભવ નહિ મળે, તો પણ રોટલી તો મળશે."

"તું જાણે છે, કે આપણે બંગલામા રહીએ છીયે. જોકે એ બંગલો ત્હારા પિતાનો છે, તોપણ આપણે તેમા રહીને સારી સ્થિતિ ભોગવી છે. એક ધનવંતને છાજતો જોકે સાદો પણ ગૃહસ્થાઈ ભરેલો વૈભવ ભોગવ્યો છે હાલ આપણી દ્રવ્ય સંબંધી સ્થિતિ સારી નથી, અને ખર્ચ તો થોડો ઘણો કરવો પડે છે, ત્યારે શું કરવુ ? ધંધામાં કોઇ રીતે ફતેહ મળતી નથી; પણ ઇજતમાં ખામી આવી નથી, પ્રિયા ! કાં તો ગરીબાઇમાંજ જન્મ લઇને ગરીબાઇમાં ઉછરવું સારૂ છે, અથવા તો ધનવત ઘરે જન્મીને ધનવંત રહેવું સારૂ છે. એક-વાર ધનવંત થયા પછી ગરીબાઇના તળીયામાં બેસનાર માણસ કોઇ સ્થિતિનો રહેતો નથી, અને વળી તેની મુઝવણનો પણ પાર રહેતો નથી."

"જો એમ લાગતું હોય, કે આપણો ખર્ચ હાલ અહી નીભી શકતો નથી, તો પછી દેશાવર જઇએ, ત્યા ગમે તેવી હાલને રહી શકાશે."

"એવા વિચાર વારંવાર મનમાં આવે છે, પણ મ્હારી અંદરની મુશ્કેલીનો પાર નથી. મારવાડીઓનું દેવુ ભરાય નહિ, ત્યાં સુધી મુઝ-ઇની બહાર નીકળી શકાય નહિ. જો ખબર કર્યા વગર, અથવા લેણા દેણાની ગોઠવણ કર્યાં વિના ચાલ્યાં જઇએ, તો જગતમા ફજેત થઇ જઇએ. વળી ક્યાં જવુ, અને કયા આધારે જવુ, તે પણ સુજતુ નથી. બંગલામાં રહીએ છીએ, સેજ–પલંગે સુઇએ છીયે, પણ પે-ટીમાં વાપરવાને પૂરા પૈસા નથી. સારૂ છે, કે રહેવાને ત્હારા બાપે આ એક આશરો આપ્યો છે, નહિ તો ભાડાની મુસ્કેલી થાત ! અરે જો ત્હારા જેવી સ્ત્રી ન હોત, તો હું મહા આફતમાં આવી પડત !"

"નાથ! મ્હારી તારીફ ન કરો. હું તો આપની સુખ દુઃખની સાથી છું. મને કશો વિકાર નથી. માત્ર તમારૂં દીલ રાજી રહે, તમારો ચ્હેરો હસતો રહે, તો મને સર્વસ્વ છે. મ્હારૂં સૌભાગ્ય સુખ અચળ છે, તો મને વૈકુંઠનો વૈભવ છે."

"મને એકજ દીન-રાતનો બળાપો થાય છે. ત્હારા જેવી રૂપાળી ને કોમળ માનુની મ્હારા જેવા રંકને ત્યાં છાજતી નહોતી. કાંદાનો વેચનાર કસ્તુરીની ગણના કરી શકે નહિ, હાથી તો ગજ દરબાર-માંજ શોભે. મોતી તો મહેલમાં વસનારના કંઠમાં સારાં લાગે!!"

"વ્હાલા હજી ભૂલી કેમ જાઓ છો? મોટા મહેલમા વસનારાં દમ્પતીઓ ધનથીજ સુખી નથી. જો તેનામાં પ્રેમ-વૈભવ નથી, તો પછી તે દેખાવમાં સુખી છતાં સંસારમાં દુઃખી છે. હું કહું છું, કે આપણી આ કરતાંયે-ખરાબ હાલત આવી જાય, તોપણ આપણે સુખી છીયે, કેમકે પ્રેમના અખંડ વૈભવમાં આપણી જીંદગી પસાર થાય છે. પરસ્પર પ્રીત છે, માન છે, આનંદ છે, એવાં પ્રેમીયો ભર જંગલમાં પણ સુખી છે. નિર્ધન અવસ્થામા પણ સુખી છે. સત્યવાનને રાણી સાવિત્રીએ વર પસંદ કર્યો, તે પ્રેમ-પાત્ર જોઈનેજ; દ્યુમત્સેન રાજા પોતાનું રાજપાટ તજીને કંગાળ હાલતે વનમાં વસતો હતો. તેનો પુત્ર સત્યવાન વનફળો લાવીને માબાપની સેવા કરતો હતો. એ રાજપુત્રને એક ધનવંત ને વૈભવી રાજાની કુંવરીએ પસંદ કર્યો, એ માત્ર પ્રેમની શુદ્ધ ને સાત્વિક ભાવનાથીજ! વ્હાલા નાથ! પેલા શયનગૃહની સામે બારી જુઓ. પેલી અધારાંની કાંડી યાદ કરો. અને આ કાંડી જે સેકડો સજ્જનો સન્મુખ પ્રતિજ્ઞાથી પકડીને અગ્નિ સમક્ષ સોગન લેવા પહેલાં પૂર્વ સંસ્કારી પ્રેમે ઝકડી હતી, તે વિસરી ન જાઓ. તે સમયે તમે વિદ્યાર્થી હતા એક રંક વિધવા માતાના એકના એક અનાથ પુત્ર હતા. મેં તે

વખતે તમારો વૈભવ જોયો ન હતો. હું તે [illegible] ને હતી. મ્હારી માતાએ મને એક ઉછળતા વૈભવીને ત્યાં વરાવી હતી, પણ સંસ્કાર ને સન્જોગ પ્રેમથી છવાયલો હતો, એટલે પ્રભુએ આપણને સુખી કર્યા. એ અચળ સુખ હજી જ્યાં સુધી ગુમાયુ નથી, ત્યા સુધી મ્હારા વ્હાલા પ્રાણ, આપણે તવંગર છીએ. પહાડોમા, જંગલોમા, ઝુંપડીમાં, ને દેવ દરબારમાં પણ સુખી છીયે.

"ખરેખર હું સુખી છું. જો એ સુખ મ્હારા મોં આગળ ન હોત, તો વ્હાલી ! હું દીન બની ગયો હોત. મ્હારી નિરાશીનો ઘા ઝીલનાર તુજ સરખી પ્રિયાનો પ્રેમ છે. મ્હારી આફતકાળની કટારીનો ઘા ગૂહનાર તુજ જેવી વ્હાલીનો શુદ્ધ ભાવ છે. મ્હારી વારંવારની ચિન્તાનો પડઘો ઉડાવનાર ત્હારો દિલાસો છે. મ્હારી વિપત્તિ ટાળીને હિમ્મતનો કસુંબી રંગ દેનાર ત્હારા જેવી સાધ્વીનાં મીઠાં વચનો છે. તું મ્હારી પ્રાણાધારજ નથી, પણ પ્રાણદાતા છે, ને હું તને એક પીડા કરનાર પ્રાણીયુ છું !"

"નાથ ! નાથ ! તમે આવેશમાં એવું શું બકી જાઓ છો ? તમે હૈયાત છો, તો મ્હારો આત્મા સુખી છે. સુખ-દુઃખમાં આનંદીય છે. પ્રેમી પ્રિયાને રંક પતિ પણ કૃષ્ણભગવાન તુલ્ય છે."

"ભલી સ્ત્રીઓ એમ માને છે, પણ પ્રિયા ! જીવડાને શાન્તિ તથા સુખ જોઇએ છે. એકલી મિઠાઇ ગુભાવવાળી લાગે છે. જગતમા જન્મ લઇને દરેકને વૈભવની વાન્છના થાય છે."

"પ્રેમી સ્ત્રીઓ વૈભવ માગતી નથી. જો તેમ હોત, તો સુભદ્રા અને ઉતરાકુંવરી યુદ્ધમાં જવાની હિમ્મત કરત નહિ. સીતા અને દમયંતી અથવા દ્રૌપદી ને તારામતી જંગલમાં ભટકવાની કશી પરવા કરત નહિ. ભોળી શકુન્તલા ભલે કામથી વિવશ થઇ, પણ

પ્રેમસનો આવિર્ભાવ લાગ્યો હોત નહિ, તો દુષ્યન્તનો અપવાદી ગુપ્ત ગર્ભ લઈને એ મુગ્ધા એકાન્ત જીવન કદાપિ ગાળત નહિ !"

"પણ પુરૂષની ફરજ છે, કે પોતાની સ્ત્રીને વૈભવમાં ઝુલાવવી."

"પુરૂષનો યત્ન પ્રભુની અવકૃપામાં ઉતરી ગયો હોય તો ?"

"પુરૂષ પોતે પત્નિના પૈસા પણ ખાઇ ગયો હોય તો ?"

"પત્નિ, પુરૂષના પૈસાથી મસ્ત છતાં વિધવા થઇ હોય તો ?"

"હવે હુ નથી બોલી શકતો. પ્રિયા હદ થઇ. મ્હારી ધિરજની હદ આવી ગઇ. માત્ર હવે એટલુંજ કે પ્રભુ મને સદ્ભાવ સમર્પે !"

"લાચાર છુ, કે મ્હારી કને ધિરજના ધન સિવાય બીજુ કશું નથી. માત્ર હાથની એક જોડ સાદી બંગડી, કાનનુ એકજ મોતીનું લવીંગડું, ને કંઠમાં પરણેતરનો એક પવિત્ર મંગળ દોરો છે. જો એથી આપણી ગરીબાઇનો છેડો આવતો હોય, તો તે પણ હું આપી દેવાને તૈયાર છું. નાથ ! તમારા સુખથી મ્હારે વધુ કંઈ વ્હાલુ નથી !"

માણેકના છેલ્લા શબ્દોની અસરથી કુન્દને ચોધાર આંસુ છોડી દીધાં. માણેક વળગી પડી. તે પણ રડી પડી. કુન્દનનો સાદ નીકળ્યો. છોકરાં જાગૃત થવા લાગ્યાં, અંતે બન્ને જણ મનમાં સમજી ગયાં. કુન્દનનું માથું ઓસીકા પર પડ્યું, માણેકનું ધડ કુન્દનના પગપર પડ્યુ. દમ્પતીથી કશું બોલાયુ નહિ. મુઝવણના બળાપામાં ડુસકાં ભરતાં બન્ને જણ નિદ્રાવશ થઈ ગયાં.

દુઃખીને નિદ્રા બહુ હોય છે. દુઃખના ડુસકાં ભરીને, શોકથી અંતર ભીજવીને માણસ કાયર થઇ જાય છે, ત્યારે તેને નિદ્રા સિવાય બીજો કોઇનો આશરો મળતો નથી.

પ્રકરણ ૨ જું.

દુઃખમાં દિલાસો ને વિપત્તિમાં ધિરજ.

લીલુ બ્હેન! કાલે મોડી રાતે બાપાજી ને બા બન્ને આંસુ ભરતાં હતા. બા કહેતાં હતાં કે, જોઈએ તો મ્હારો મંગળ દોરો વેચી નાખો. એમ શા માટે કહેતાં હશે?" મણીએ પોતાની બ્હેનને ધીમે સાદે કહ્યું. અને ભાઈ બ્હેન બીજે દિવસે બંગલાના ઓટલા પરથી બાગના એક ઝાડ નજીક વાતો કરતા ચાલતાં આવ્યાં.

"તેં કેમ જાણ્યું, મણીભાઇ?" લીલુએ ભવાં ચડાવીને કહ્યું

"હું જાગતો હતો. રડવાનો ને આંસુ ભરવાનો અવાજ આવતાં મ્હારી આંખ ઉઘડી ગઇ. અને બાના પલંગ તરફ મારી આંખ દોડી, ત્યાં બાપાજી ડુસકાં ભરતા હતા. પણ બ્હેન! તેનું શું કારણ હશે? બાનો મંગળ દોરો વેચી નાખીને હીરા-મોતીનો નેકલેસ ખરીદશે, કે?" નિર્દોષ મણી બોલ્યો.

"ભાઇ! આપણે હવે પહેલાં હતાં, તેવાં પૈસાવાળાં નથી. આપણો પૈસો હતો કની, તે એક શાહુકાર-ચોર લૂટી ગયો છે"

"શાહુકાર-ચોર કેવો હોય, બ્હેન?" મણીએ વાતની વચ્ચે પ્રશ્ન કર્યો.

"શાહુકારો શરાફી પ્હેડી રાખે, ને પાછળથી વેપારમાં ખોટ જાય, ત્યારે દેવાળું ક્હાડે, તે શાહુકાર-ચોર. આપણું ધન પણ તેમ ગયું છે. કોઇ કહે છે કે લૂટારા લૂટી ગયા. અને બા એકવાર બીજી બાઇ સાથે વાત કરતાં કહેતા હતાં, કે વીરપુર ઠાકોર સાહેબે આપ્યાં હતાં, પણ દરબાર એકાએક ગુજરી જવાથી ગુમાઇ

"ને વાસ્તે બાપાજીને ગોરા સાહેબ પકડી લઇ ગય

"હા, ને તે પછી આપની કને પૈસા રહેલા દીસતા નથી. નહિ તો દરરોજ બા તને પૈસો ન આપે?"

"હમણાં તો મીઠાઇ કે ફ્રુટ પણ મળતું નથી હા, કોઇ વાર બા કને પૈસો માગું છું, ત્યારે હોંસથી આપે છે ખરા, પણ છુટથી તો નહિ, હો બ્હેન?"

"આપણા બાપા હમણાં કંઇ લાવતા નથી. પહેલાં તો સુરતની વાડીમાંથી ફળાં ને શાક આવતું, ઘરનું ભાડું આવતું. તે હવે બધું બંધ પડી ગયુ."

"તે બધું કયાં નાશી ગયું હશે? તેને તો શાહુકાર–ચોર નહિ ચોરી ગયા હોય?" નિર્દોષ મણીએ શંકા કરી.

"ના, ભાઇ! તે તો વેચી નાખ્યું. પૈસાદાર ચોર લઇ ગયા. બાપાજીને પકડી ગયા હતા કની. તેને છોડાવવા માટે પૈસા જોઇએ, તેથી એ સઘળું વેચી નાખ્યું. એટલેજ આપણે દૂબળાં થઇ ગયાં છીએ!"

"બ્હેન! આપણે તો જાડાં થયાં છીએ. ફક્ત બાપાજી શરીરે દૂબળા થઇ ગયા છે. દૂબળા તો સુરતમાં ભાડેલાને કહે, ખારવાને કહે છે"

"ભાઇ! દૂબળા એટલે નિર્ધન. પૈસા વગરનાં હોય, તેને ગરીબ અથવા દૂબળાં કહે છે."

"પણ ગરીબ તો જે ભીખ માગે, ખાવા ન મળે, મજુરી કરે, અને કંગાળ જેવાં જણાય, તે!"

"એ છેલ્લા નંબરનાં ગરીબ!"

"ને આપણે પહેલા નંબરનાં ગરીબ, કેમ બ્હેન?"

"તું જેમ સમજે તેમ!" લીલુએ વિવાદ બંધ કર્યો.

"બ્હેન! ત્યારે હવે આપણને સૌ લોકો ગરીબ કહેશે?"

"ના, ભાઇ! આપણને કોઇ ગરીબ કેમ કહે? એ તો છુપી ગરીબાઇ છે. થોડા દીવસ પછી પૈસા મળશે, એટલે આપણે મોટાં થઇશું!"

"મોટા પણ થઇ જવાય કે? ક્યારે? શા રીતે?"

"સટ્ટામાં, કે સોરતીમાં, અથવા કોઇનો પારકો ડક્કો મળી જાય તો?"

"એવું હરામનું ધન કોણ ખાય? બા કહેતા હતાં, કે જે કોઇ રળીને નીતિથી લાવે, તે ધન નિરાંતે ખવાય! બાપા તો એવા છે. બાપુ!"

"પણ બાપાજી તેવા પૈસાવાળા થાય, ત્યાં સુધી આપણે કાંઇ માગતું નહિ. લુગડાં કે દાગીના, બૂટ કે મોજાં, પૈસો કે પાઇ કશું નહિ. બા કંઇ આપે, તો કહેવું કે હમણાં મને જરૂર નથી. બીજા કામમાં વાપરો! બા ને બાપા તેથી ખુશી થશે!"

"હું એમજ કહીશ, બ્હેન, હો! તુ ફિકર ન કરીશ. એ તો હું સઘળું સમજુ છું, ને વળી તે આજે સવારે સમજાવ્યો છે."

"જો બાપાજી આવ્યા! ચાલ, અંદર જઇએ!" બન્ને અંદર બંગલામાં દોડી ગયા. લીલુ ને મણીના વિનોદની છેલ્લી કડીઓ કુન્દને સાંભળી. માણેકની વાતપર વધુ વિશ્વાસ બેઠો, બાળકોના દીલમાં પણ પ્રભુએ શમતા પ્રેરી છે, તેની ખાત્રી થઇ. રાતની વાત વળી પાછી તાજી થઇ. એવામાં રત્નલાલ ઝવેરીને ત્યાંથી ચીઠી લઇને માણસ આવ્યો, અને તેણે કુન્દનલાલને નમીને આપી. કુન્દને ઉઘેડીને વાંચી, ને નોકરને જવાની રજા આપી. રત્નલાલની ચીઠીમાં પોતાના પૌત્રના વાળ ટ્હાડા કરાવવાની આમંત્રણ પત્રિકા હતી. નીલમના એકના એક પુત્રને પાંચમે વર્ષે બાબુલનાથમા વાળ કઢાવવા માટે જે મુહુર્ત રાખ્યુ હતું, તે પ્રસંગે સગાં-વ્હાલાને નોતર્યા હતાં. રત્નલાલને ત્યા આનંદ હતો, નીલમને પોતાનો વૈભવ બતાવવાની તક મળી હતી, ત્યારે માણેકને પોતાની ગરીબાઇ પ્રકટ કરવાની. તક મળી હતી. કુન્દનને નિર્ધનના પ્રાસ થયા પછી આ પ્

પ્રસંગ હતો, કે જ્યાં માણેકને પોતાના ઘરની આબરૂ પ્રમાણે ઘટતા ઠાઠથી જવાનું હતું. આવતી કાલના સમારંભમાં માણેકને કુટમ્બ સહિત જવુજ જોઇએ, અને તે વેળા કંઇક પણ સાદું છતાં શોભિતું કપડું ને થોડા પણ યોગ્ય કિમતી દાગીના પહેરવાજ જોઇએ. એક દિવસની મુદતમાં કુન્દને કેવી ગોઠવણ કરવી, તે માટે પોતે વિમાસતો, ચીઠી ઉખેડતો ને વાંચતો, વિચાર કરતો બાગમાં ફરતો હતો. બાળકોને કપડા તો છે, પણ એકાદ બે સરસ મોતીની માળા જોઇએ; અને માણેકને ત્રણ દાગીના અવશ્ય જોઇએ, તે મેળવવાનું મંથન કરતો હતો. મારવાડીને ત્યાં કિમતી દાગીનાઓ મૉર્ટગેજ પડેલા છે, તે પર કુન્દન નજર દોડાવતો હતો, અને ક્યા પ્રકારે મેળવવા, તેનો ઘાટ ઘડતો હતો. એવામાં માણેક તેની નજીક આવી. માણેક કંઈ પણ પ્રશ્ન કરે, તે પહેલાં કુન્દને કહ્યું. "રત્નલાલને ત્યાંથી આમંત્રણ પત્રિકા આવી ચુકી. આવતી કાલનો દિવસ બાળુના વાળ ડંડા કરવા માટે નકી થયો છે."

"વારૂ, ત્યારે તો આપણે સૌને જવું પડશે."

"હા. અને તે પણ આપણી ઇજત પ્રમાણે દેખાવ કરવો પડશે. બાળુ માટે કંઇક લ્હેવું પડશે."

"વધારે આપવાનો આગ્રહ કરીશું, તો બીજાં લોકો એમ સમજશે, કે મ્હોટી બ્હેન કનેથી ધન લેવાનો લોભ કર્યો છે. વળી નીલમ બ્હેન સાથે મ્હારે વાત થઇ ગઇ છે, ને તેણે નિર્ણય કરી દીધો છે, કે હાલ માત્ર નામની એકાદ ટોપી આપવી, ને તે મેં બાળુનું નામ ભરીને 'ચીરજીવી રહે!' એવા શબ્દ સાથે તૈયાર કરી છે, એટલે એ સંબંધી તો કશી ચિન્તા રહી નથી, અને અમારે તો ઠીકજ છે!"

"પ્રિયા ! એ માત્ર વિવેક ! ઘરમાં–શયનગૃહમાં ને એકાન્તમાં બોલવાના એ માત્ર બે બોલ ! બ્હાર કંઈ બોલવુ કામ આવે ? જગત કંઇ તેથી શણગાર માને ? સંસારમાં રહીએ, ત્યારે સંસારીઓને મનાવવાં જોઇએ. ભારે ઠાઠથી તો નહિ, પણ સાદા પોશાકથી; જગતને ખાતર નહિ, તો આપણા ઘરની શરમને ખાતર; શોભાને ખાતર નહિ, તો શરીરને ખાતર બે સાદાં પણ સારાં વસ્ત્ર, ને કિમતી નહિ, તો સાદા પણ અલંકાર તો ધરાવો જોઇએ. આપણી દશાની વાદળી ફર્યા પછી જાહેરમાં આપણા ઘરની દુબળી–પાતળી દશા દેખાડવાનો આજે પ્રસંગ આવ્યો છે, ને તે ટાંણે લાજ રાખવી ત્હારા હાથમાં છે. મ્હારી કને કંઇ નથી. મ્હારૂં તો મેં મોંઘા મૂલે વેચી નાખ્યુ છે; પણ ત્હારૂં ધન પણ મેં આફતકાળમાં ઉડાવી દીધુ છે. તુ શરમાળ છે, શાન્ત છે, વિવેકી છે, ડાહી છે, એટલે પ્રિયજના બે બોલથી મને રિઝવશે, ને હું તે વેળાએ નીચું મોં ગણીને કે આડું જોઇને મન વાળીશ, પણ કુટુમ્બી જનો તક જોઇને જશને વરઘોડે ચડાવા તૈયાર થશે, અને કાને કાન કરડી ખાશે. છુપી છુપી ને છાની છાની ત્હારીજ નિંદા કરશે. કોઇ મોં મરોડશે, ને કોઇ હોઠમાં હસી પડશે. કોઇ વ્યંગ વેણ કહેશે, કોઈ હસીને હાંસી કરશે, ને તુ મનમા દુખી થઇશ."

"આપની સઘળી વાત સત્ય છે, ને માન્ય કરવા યોગ્ય છે, પણ તેને માટે ઉપાય શું ? જો આપ મ્હારૂં માનો તો એક ઉપાય છે, ને તે એવો તો રામબાણ છે, કે આપણી હાલત દેખાય નહિ, મનને શોચ કે શોક થાય નહિ, અને સમય સચવાઇ જાય—"

"એવો ઉપાય હોય, તો ગળીનું સંકટ સ્હેજે કાંટાથી જાય !"

"મ્હારી તબીયત ઠીક ચાલતી નથી, એ બ્હાને મ્હારે ન જવું !"

"અફસોસ ! એક વખત એવો હતો, કે ત્હારા કંઠમાં કંઇ ગીનો નાખવો, અને કાયમ રાખવો, તેના બ્હારા થતા હત

આજે બ્હાનું કહાડીને બ્હાર જવાનું માંડી વાળી ઘરમાં બેસી રહેવાનો વખત આવ્યો છે, એ પણ એક સમય!–" કુન્દન જમીન તરફ જોઇ રહી.

"વ્હાલા! સૂર્ય આડે સુંડલો ઢાંકવાથી કંઇ પ્રકાશ છુપો રાખી શકાશે? કૂવાને મ્હોડે ઢાંકણું દેવાય કંઇ જગતનું મ્હોડું બંધ કરી શકાશે? આપણે જેવાં છે તેવાં છે; હવે ઢાંક–પિછોડો કરવાથી આબરૂ રહેશે? સૌ જાણે છે, સૌ દયા લાવે છે, કે આપણે પારકી પીડે પીડાતાં થયા છીયે! જ્યારે દશાએ દયામણા કર્યાં, ત્યારે કોને કહીએ? શરમાઇએ ક્યારે, કે ખોટે રસ્તે નાણાં ગુમાવ્યા હોય! બાકી દુશ્મન તો ગમે તે બોલે? મોટા મોટા મહાન્ધાતા, ને મુછે તાવ દેનારા પણ કંગાળ થઇ ગયા છે. જોકે તેને લાગે તો ખરૂં; પણ તેથી કંઇ હારી જવાય?"

"મને એક ઉપાય સુજે છે. ત્હારી શી સંમતિ છે?"

"હું તમારા કરતાં ડાહી નથી. તો પણ હું મ્હારી અલ્પમતિ પ્રમાણે જવાબ દઇશ."

"જો ત્હારી મરજી હોય, તો જયન્તિલાલભાઇને ત્યાં જાઉં! મ્હારો એ પરમ મિત્ર છે, એ તું જાણે છે!"

"હા, હું સારી રીતે જાણું છું, એ ગૃહસ્થ ખરે કૂળવાન ને મા યાળુ કુટુમ્બના છે. નીતિમાન ને સાત્વિક ભાવનાવાળા છે, પણ નાથ? આપણી દશા–કે ઘરની હાલત ગમે તેવી કઠણ છે, ને એ તમારો પ્રિય મિત્ર આડકતરી રીતે સૌ જાણે છે, પરંતુ હજી સુધી એક પણ વખત એવો આવ્યો નથી, કે તેમની કશી મદદ માગી હોય! ઘણીવાર પૈસાની તંગીથી ઘરનો વહેવાર અટક્યો હશે, ખપની વસ્તુ લેવા માટે બેસી રહ્યાં હશે, ને વાર તહેવારે પણ કદી બાળકોનાં દીલ દુખાવ્યાં છે, પણ કોઇની મદદ માગી નથી, એક કરતાં અનેકવાર તેમણે મ્હોડે

ચડીને કહેલું હતું, તોપણ આપણે કંઈ લીધું નથી, તો પછી આ ટાણે શા માટે તેના મનમાં આપણું માન ઓછું કરાવવું ! વળી આપ જાણો છો, કે જયન્તિલાલભાઈએ તેમનાં સુશીલ પત્નિ સુમતી બ્હેન ગુજરી ગયા પછી તેની જીવ-પ્રાણ કુમારી રમા માટે પણ હાંગીના બાહાર રહાડયા નથી. એટલે તેનો જીવ મુઝાયલો રહે છે, અને વળી હમણાં રમાની તબીયત સારી નથી, તેથી ગુંચવાયલા દીલે આનાકાની કરે, તો પછી શુદ્ધ પ્રેમમાં વૃથા સોચ લાગે, તેવું શા માટે કરવું જોઈએ ? જો મને પુછો, તો હાલ એમને તસ્દી આપવાની વાતજ માંડી વાળો ! બાકી મને ભરૂસો છે, કે એ ભલો ગૃહસ્થ આવા સંકોચાયલા દીલે પણ પ્રસંગ સાચવશે પણ એથી તેમનો ડંખ તાજો થશે, ને થોડા વખત માટે કદાચ માનભંગ થઈશું !

"મિત્રને ત્યાં, અને જયન્તિલાલ જેવા શુદ્ધ સ્નેહીને ત્યાં જવામાં સંકોચવાનું કશું નથી. તો પણ જો તને ગમતું નથી, તો ભલે !"

'નાથ ! શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુને સુદામો મિત્ર વ્હાલો ન્હોતો ? તેની મિત્ર-ભક્તિ સાત્વિક ન્હોતી ? તોપણ દરિદ્રતા ને નિર્ધનતા સહીને પણ તેઓ દ્વારકાં જવા હઠીલા થયા હતા. જ્યારે કોઈ ઉપાય ન ચાલ્યો, ત્યારે માત્ર મળવા નિમિતે ગયા, પણ મોંએ કશી યાચના ન કરી ! શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુ તો અંતર્યામી હતા, એટલે સર્વ ઇચ્છા ફળી ગયા, પણ સુદામો તો છેવટ સુધી અવિચળ ટેક રાખી રહ્યો. પેલો વૃત્ત તમેજ મને શીખવ્યો છે, નાથ !

સાપ કરે વાયુ ભક્ષણ પણ કદી દુબળો થાય નહિ,
હાથી સૂકું ઘાસ ચરે પણ બળ હીણો તે થાય નહિ;
કંદ અને જળપાન કરે પણ મુનિ ટેક કદિ જાય નહિ,
જો મનમા સંતોષ રહે તો જન દુખિયો કદિ થાય નહિ.

"ત્યારે જો આપણા મણીનો વિવાહ રમા સાથે થા

"જયન્તિલાલ બાળલગ્ન કરે નહિ. સુમતી બ્હેનની ઇચ્છા હતી, અને જયન્તિલાલ કદી તે પુરી કરશેજ! આપણો મણી ભાગ્યશાળી કે રમા જેવી રૂપાળી ને ડાહી સ્ત્રીનો પતિ થાય. એટલુંજ નહિ પણ મોટી દોલતનો માલિક થાય! પણ તેને વાર છે."

"કદી દત્તકન્યા ઘર જમાઇ કરી લ્હે તો !"

"તે મને માન્ય નથી. મ્હારો એકનો એક બાળક હું બીજાને નહિ દઉં ! મ્હારૂં ઘર ગમે તેવુ રંક હોય, તો તે મને ને મ્હારાં બાળકને મુબારક! જયન્તિલાલભાઈ ભલે તેની પુત્રીને લાખો આપે, ને તે સ્ત્રી ધન તરીકે અનામત રાખે, પણ રમા તો મ્હારી પુત્રવહુ તરીકે મ્હારે ત્યાંજ રહેશે! રમાને હું મ્હારી લીલુ જેવી રાખું, પણ મ્હારે ઘેર !"

"જયન્તિલાલ બીજી સ્ત્રી કાં નહિ કરે ?"

"એમની હાલની હાલત પ્રમાણે તો નહિ કરે! સુમતિ બ્હેનનો વિયોગ, ને રમા પરનો પ્રેમ ત્યાગશે તો નહિ! જાને ટેકી છે!"

"દુઃખ તાજું છે, ત્યાં સુધી અસર રહેશે. ઘરની નિયમિત વ્યવસ્થા અને પ્રેમની પૂર્ણ અછતને લીધે હાલ વિયોગ–અસરે બીજી વસ્તુ પર દીલ લાગે નહિ, પણ લાંબે વખતે ઘરની ખોટ પુરવાનો કદી પ્રસંગ આવી જાય!"

"રમા નહોત તો તે બની શકત !"

"રમા સાસરે જાય તો ?"

"રમાને હજી પાંચ વર્ષ થયાં છે, તેને જતાં જતાં દસ વર્ષ જોઇએ, ને ત્યાં સુધી જો વૃત્તિ અચળ રહે, તો પછી મોટી વયે તે ન પરણે? એક તો તે સુધરેલા વિચારના છે, ને વળી નવી સ્ત્રી લાવીને જુવાન દીકરીને દુઃખિ ન કરે. તેને ખાવા પિવાની તો ચિન્તા નથી. માત્ર મનને શાન્તિ જોઇએ, તો તે માનવંત ને વ્હાલી દીકરી છે; એટલે

મન વાળશે. રમા પણ સુમતિ બ્હેનનો બીજો ઓળો છે તો ! જ્યારે જોઈએ, ત્યારે હસતીને હસતી; અને ચ્હેરો તો જાણે તેનોજ ! કેવી દયામણી અને વ્હાલી લાગે છે ! હમણાં તો કેટલાક દિવસથી જોઈ નથી, લગાર આજારી રહે છે."

"એ બ્હાને હું જઈ આવું તો ?"

"ઠીક, પણ આ પ્રસંગ ગયા પછી જઈ આવજો."

"ત્યારે હવે આપણે શું કરીશું ? આપણા દાગીના મારવાડીને ત્યાં પડેલા છે. હજારીમલ પોતે નથી. તેનો છોકરો લગાર નાદાન ને હલકા મનનો છે, એટલે અપમાન કરી નાંખતા વાર ન લગાડે !"

"તે લોકો લાલચુ છે, એટલે બે પાંચ રૂપિયા લ્હેશે. તે તો ટુકડાના ભુખ્યા કુતરા છે ! માટે બીજાને ત્યાં લાચારી કરવા જવા કરતાં તેમના કપાળમાં બે પાંચનો ડહામ દઈને સાંજ સુધીની મુદ્દને દાગીના આપે તો બસ છે. કંઈ વધારે જરૂર નથી. બે દાગીના મ્હારા ને બે માળા તથા મોતીની બંગડીની જોડ મળશે તો વાહવા," "વ્હાલા ! એ તજવીજ થઈ શકે તેમ છે, ને જો બને તો સારૂં; યત્ન કરો. હજી રાત આડી છે, સવારે દસ વાગ્યા સુધી હરકત નથી."

"હા, ત્યારે તો હું એજ તજવીજ કરીશ." દમ્પતી આ રીતે સાંકડા સમયને પસાર કરી દેવાનો વિચાર કરે છે, એટલામાં નીલમ-નો ઘોડાવાળો ચીઠી લઈને આવ્યો. તેણે નમીને માણેકના હાથમાં ચીઠી આપી. અને જવાબ માટે દૂર ઉભો રહ્યો. માણેક ચીઠી વાચીને કુન્દનને કહ્યું.

"નીલમે મને બંગલે બોલાવી છે. આવતી કાલની કેટલીક ગોઠવણ કરવા માટે કંઈજ મંમતિની જરૂર લાગે છે. જો કે હજી તો હું ગઈ કાલેજ સઘળો બન્દોબસ્ત કરવા ગઈ હતી, પણ વળી જરૂર પડી હશે કોઈ દિવસ વગર કહેવે નથી. પ્રભુએ આજે પહેલોજ

સ્વપ્ન તુલ્ય દૃષ્ટે પડે છે, ને નિરાશાના નિમાસા મૂકીને પસ્તાવો કરે છે. એ શોચથી કેટલાક યત્નો ભાગી પડે છે, પણ સાંકડું મન સમજાવ્યું સમજતુંજ નથી.

કુન્દન ઘરની બ્હાર નીકળ્યો, પણ તેનું હૃદય પ્રફુલ્લિત ન થયું. મનમાં શોચ થયો, કે કામ સફળ થશે નહિ; અંતે એમજ થયું. મારવાડીની મુલાકાત ન થઇ. તેના નોકરે રાત્રે મળવા તેને કહ્યું. કુન્દન નિરાશ થઈને ઘેર પાછો ફર્યો, હવે કયા જવું? માણેક બહાર ગઇ હતી, એટલે પોતે કોટમાં ગયો, અને બે ઘડી પોતાના પ્રિય મિત્ર જયન્તિલાલ ઉર્ફે જતુભાઇ ઇનજીનીયરની ઓફીસમાં વખત ગાળવાને ગયો, ત્યાં જતાં ખબર મળી કે " જતુભાઇ આજ આવ્યા નથી, ને આવવાના નથી. કંઇક ઘર કામમાં રોકાયલા છે." કુન્દને તેને મળવા માટે વિચાર કર્યો, એકાન્તમાં બે ઘડી વાતો કરીને પ્રસંગોપાત પોતાની મુશ્કેલીનો માર્ગ ઉઘાડવાની સલાહ પુછવાનુ નિમિત હાથ ધર્યું, અને તે વાલકેશ્વર તરફ વિદાય થયો.

માણસનું મન મુંઝવાય છે, ત્યારે તેને કોઇ પણ વગડે કે ઝાડે વિશ્રામ જણાતો નથી. વળી કોઈની અગત્ય પડે છે, ત્યારે મન ફાંફાં મારવા મંડી જાય છે, મગજ વિસરાળ થઇ જાય છે. અને આંખપર એવું તો નિષ્ફળતાનું પડ બંધાય છે, કે નજીકનો પદાર્થ પણ નજરે પડતો નથી. બળ હરાઇ જાય છે, અને જીભ અચકાય છે. શરમાળ ને આબરૂદાર માણસને બીજાની કને યાચના કરવી, દયા માગવી, કે મદદ મેળવવી બહુ કઠણ થઇ પડે છે. એ સમયે તેની હાલત એક કેદી કરતાં વધારે દયામણી દેખાય છે. સુઘડ ને શાણા સજ્જનો તે સમજીને ઘટતી સહાયતા આપે છે. નિર્દય ને કઠોર જનો તેને રૂવાણમાં હાણીને પોતાની હલકાઇની છાપ મારે છે ! !

પ્રકરણ ૩ જું

‘સુમતિ વિલાસ’ મહેલનું વિયોગી પંખીડું.

“ હે ઓ ઝાડ પહાડ પંખિ પશુઓ ? દીઠી સીતા સુંદરી !
સાચું આ સુખ–ભૂષણે પરહરી ચોમેર ઘમે ફરી.
રે ઓ વાદળી ? તુ નહિ ખબર દે, છે ક્યાં છુપી જાનકી ?
જોતી જન જગ વાટ ઘાટ પર તું, ને કે ’ મને શાનથી. ”

સીતા વિયોગી નામની કથામાં તલ્લીન થએલો. આંખ ફુટયા પછી ભમર તરફ નજર કરીને દુઃખમાં નિસાસો લેહેનારો સુમતિવિલાસ મહેલનો માલિક જયન્ત, રડતા હૃદયે, આરામ ખુરસીપર અચેત પડયો હતો. તે રામ–કથાના પૃષ્ટપર વાલ્મિકે વર્ણવેલો રામ સીતાનો વિયોગ વાંચતો હતો. ઘડીમાં તુલસીદાસજીની મધુરી ચોપાઈ સ્મરતો હતો, ને ઘડીમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં રઘુરામ રૂપ મનને ઠપકો દેતો હતો. “ સંસાર અસાર છે. સંસ્કારે કરીને સર્વ વસ્તુ સાંપડે છે. અને રૂણાનુંબંધ પુર્ણ થતા વન વનનાં પખી ને માનવ પેઠે સર્વ જગત છુટું થઇ જાય છે. વાયુના વેગે ઝાડનાં પાનરાં ને રેતીનો ઢગ એકઠો થાય છે. ને એજ વાયુથી પાછો વિખુટો પડી જાય છે, ત્યારે મિથ્યા શોક શો કરવો ? ” આ તરંગનો એકજ મ્હોજો ઉછળ્યા પછી તરત જળમાં સમાઇ જતો હતો, અને ફરીને એજ મન, વિયોગ દુઃખમાં નરતુ માલમ પડતું હતુ

“ પ્રભુ ! તેં જો આ જગતને પ્રેમમય બનાવ્યુ છે, પ્રેમીઓને તેનું અમૃત પાન કરાવવા પ્રીત–ફળ ઉત્પન્ન કર્યું છે, તો પછી પ્રેમ–બાગમાં ત્હારી કૃપાથી હરતાં ફરતાં ને ઉડતાં રમતાં પંખીડાને વિખુટાં કરવા તેઓનાં દીલને ઝુરવવામાં, ને તેની મહા પીડાઓ જોવામાં તું

મજા લ્હે છે ? તું દયાળુ હોય, માયાળુ હોય, ને જો તુ નિર્વિકારી હોય, તો પછી બીજાનાં પ્રેમમય સુખતરૂને ત્હારી કૃપાનું જળ સીંચીને ઉછેરવાને બદલે તેની ઉપર હીમ અથવા દાહ મુકીને કાં દગ્ધ કરે છે ? તું અનાથ ને નિર્દોષ, કેવળ ત્હારા આધારે ઝુલતાં પંખીડાંઓને શા માટે ટળવળાવતો હઇશ ? લોકો તને ભલે દયાળુ કહે, પણ હું તો તને કઠોર કહીશ. જળ વગર તરફડતાં મચ્છની પેઠેમ માતા વગરનું બાળક તરફડે, પ્રેમ–જળ વગર પંખી તરફડે, તે છતાં તુ તેના પર દયા ન કરે, એ ત્હારી દયાર્દ્રતા કેવી હશે ? કોઇની આશા ભંગ કરનારને તું શિક્ષા કરે છે, ને તું કોઈની આશા ભંગ કરે છે, તેનો ઇન્સાફ નહિ ? પ્રભુ ! ત્હારી મુગલાઇ તો ત્હારીજ કને છે. જ્યારે ત્હારા પુજારીઓને પુછીયે, ત્યારે તે ત્હારો મહિમા વધારવા અભેદ ભેદુ તરીકે તને ઓળખાવે છે, પણ અમે પ્રત્યક્ષ જોઇએ છીએ, કે તુ ત્હારે ગમે તેમ ખેલ ખેલે છે. બળિરાજાએ પુન્યનો થર બાંધ્યો, ત્યારે ઇંદ્રનો પક્ષ ખેંચીને તેને પાતાળમાં ચાંપ્યો ! હિરણ્યકશ્યપ ત્હારી સામે થયો, ત્યારે તેને મુક્તિ આપી. ત્યારે દુનિયામાં તો બળીયાના બે ભાગ એવો ન્યાય થયો ? પ્રભુ ! ત્હારાં બનાવેલાં પ્રાણીઓમાં પણ દયાનો અંશ છે; ન્યાયાસન પર બેઠેલા ન્યાયાધિશ પણ ગુન્હેગારની શિક્ષા એકાદ વાર માફ કરે છે, દાતાર માણસને કદિ મુર્ખ થઇને કોઇએ ગાળ દીધી હોય, તો તે પણ ક્ષમા કરીને ઉલટો ઉપકાર કરે છે, તો શું તુ જેવો દયાળુ દેવ એકાદવાર પણ ક્ષમા ન કરે ? ભલે, તુ કઠોર થા, ને સાથી પંખીડાંને લાંબો વખત સાથે રહેવા ન દે, પણ એકવાર ભેટવાયે ન દે ! તું શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, તેં સંદીપ મુનિના બાળકને યમપુરીમાંથી લાવી આપ્યો, તો તુ એટલી શુદ્ધ દયા કરીને ઝુરતાં પ્રેમીને તેની પ્રિયાનું દર્શન ન કરાવે ? રઘુનાથ તો સમર્થ હતા, એટલે સમુદ્રપર પાજ બાંધી, ને રાવણને મારીને સીતાને મેળવી. ક્ષુલ્લક પ્રાણીનું શું

ગજુ, કે તે પોતાનાં કીડી જેવા બળથી ગયેલી વસ્તુ મેળવી શકે ? એ તો કેવળ ત્હારેજ આધારે કસ્મસ કસે. પણ જ્યારે તુંજ રહેગે, તુંજ અંધો, તુંજ બેશરમો, ને તુંજ નિર્દય થઇ જાય, તો પછી ક્યાં પુકાર કરવો ?" આ રીતે જયન્તનું સ્વાર્થી મનડું કોઇ કોઇ વાર લવતું હતું. માયાના સમુહમાં વારવાર ગોથાં ખાતુ હતું. કુન્દનલાલ પોતાના મિત્ર જયન્તિલાલના ગુમતિ વિલાસ મહેલમાં આવ્યો, ને અંદર નજર કરી, તો જનુભાઈ વાચવામાં તલ્લીન થઇ રહ્યા હતા. કુન્દન દરવાજા પાસે પળભર આમંત્રણની વાટ જોતો ઉભો રહ્યો. ઘડીવાર ઉભો, એટલે જનુભાઇએ ચોપડી પેટ ઉપર મુકી. કુન્દને જાણ્યું કે મિત્ર હમણાં ઉઠશે, હમણા નજર કરશે, પણ તેણે તો ફરીને પુસ્તક ઉઘાડ્યું, ને તાનમા તલ્લીન થઇને તે માંહેની કવિતા ગાવા લાગ્યો—

ઝુલણા.

બે પંખીઓ અમે એક વન માંહે ફરતાં'તા
કરતાં'તાં સુખ દુઃખની બે બે વાત સાથ કરતાં'તાં;
હસતાં'તા રમતાં'તા કોઇથી કદી નહિ ડરતાં'તાં,
હળીમળીને ચરતાં'ના વળી છુટાં થાતાં રડતા'તાં—
એ સમે કાળ પારધી આવ્યો ભવવનમાં
રે કપટ કળાથી જાળ બિછાવી તનમાં;
અમે ઉડી જતાં'તા પંખી બન્ને ગગનમાં,
ત્યાં લાગ્યું તીર—ને પડી પંખીણી વનમાં—
આંખ ચોળીને રડી રહ્યો શુક સઘળ સુખ વણસાતાં—ફરતાં.

કવિતા પુરી થઇ, ને જનુભાઇની દૃષ્ટિ સામેની પ્રિય છબીપર ગઈ; એક પળ હજી તેપર ટકી ન હશે, ત્યાં તેની આંખમાંથી દડ દડ આંસુ પડવા લાગ્યા. કુન્દનને મ- બહુ અપમાન લાગ્યું; જે

પોતાને માટે જીવ-પ્રાણ દે, એ મિત્ર આજે સીધી નજર કરવાને પણ હઠ કરે છે। પરંતુ જ્યારે જયન્તભાઇને અશ્રુપાત કરતો જોયો, ત્યારે કુન્દને માન્યું, કે આજે તેમની તબીયત વિમૂખ થઇ લાગે છે. આવી અવસ્થાએ મળવું કે કેમ ? એમ વિચાર કરે છે. એવામાં માળી નજરે પડયો. કુન્દને ધીમે સ્વરે તેને બોલાવ્યો, અને શેઠની તબીયતના સમાચાર પુછ્યા. માળીએ જણાવ્યું, કે ' આજે શેઠાણીની મરણ તિથી છે, તેથી કોર્ટમાં ગયા નથી ।" કુન્દન, જયન્તનો શોક સમજી ગયો, ને ત્યાંથી અંદર ચાલ્યો ગયો. જયન્તની આજની ઉદાસી અપાર હતી, અને કુન્દનની ચિન્તા પણ વર્ણવી જાય, તેવી ન હતી; કુન્દન આ પ્રસંગ ખસતો કરીને મિત્રને મળ્યા વગર પોતે પેલા મારવાડીને ત્યાં પાછો ચાલ્યો ગયો. જયન્ત તો એજ ધૂનમા-વિચારમાં હજી ગોથાં ખાતો હતો. મનમાં રમણ કરી રહેલી રાધાના સ્મરણ સિવાય-ધ્યાન ગાન સિવાય અત્રે બીજી એકે અન્ય વસ્તુ પ્રતિ તેની દૃષ્ટિ કે કર્ણ ગયા ન હતા. ફરીને પેલાં રસિલાં ગીતની કડી ગાવા લાગ્યો—

બે પંખીઓ અમે એક વનમા ફરતાં'તાં,
કરતાં'તાં સુખ દુ:ખની બે બે વાત સાથ ફરતાં'તાં—

એવામાં બાળ કુમારિ રમાનો અંદરથી સ્વર આવ્યો.

"પિતાજી ? હું ત્યાં આવું કે ?" પિતા આજે પોતાની માતાની પુન્ય તિથીના શોકમાં ગિરફતાર જણાય છે, એવી ગુપ્ત સમજણથી રમાએ પ્રથમ બહાર ડોકીઉં કરીને પ્રશ્ન કર્યો.

"કોણ, રમા ? આવ મ્હારા બેટા ! આજે એમ કેમ પુછ્યું. મ્હારાં રત્ન !' જયન્ત પોતાની વ્હાલી કન્યાનો સ્વર સાંભળતાં સર્વ મરણ ત્યાગીને ઉઠયો, ને રમાની કને ગયો.

"મેં જાણ્યું કે ક્યાંય કોઈ ઇમારતના નવા પ્લાનમાં મગજ ગુંથાયું હોય તો!"

"મ્હારી બાપુડી! ત્હારા કરતાં મ્હારૂં પ્લાન વધારે!" એટલું કહીને જયન્તે રમાને તેડી લીધી.

"પિતાજી! તમે કહો તો આજે હું ચોપોટી જાઉં! ડૉક્ટરે પણ હુકમ આપ્યો છે."

"ત્હારી મરજી હોય તો હું ક્યાં ના કહું છું. બાપુ! પણ ત્હારી તબીયત હજી શરદ લેવા યોગ્ય તૈયાર થઇ નથી. આ વખતે તું નબળી થઇ ગઇ છુ"

"ના–ના પિતાજી, તમને વહેમ પેઠો છે હું વળી કયે દહાડે પુષ્ટ હતી, ને કયે દહાડે નબળી હતી. હું તો મ્હારી બા જેવી છુ।'

"હા, ત્હારી બા જેવી! તને ત્હારી બા આજે કેમ યાદ આવી બેટા?"

"ન આવે? આજે તેની પુન્યતિથી છે કની! મ્હારાં બા કેવાં માયાળુ હતાં! બિચારાં આજે સવારેજ ગુજરી ગયાં! પિતાજી! તે ક્યાં ગયાં હશે? પાછાં કોઇ દહાડો અહીં આવશે કે?"

"દીકરા! એ વાતનો હવે તું વિચાર ન કરીશ, તું સ્મરણે ન કરીશ. તું જ્યારે મોટી થઇશ, ત્યારે તને ત્હારા વિચાર તેનો મેળાપ કરાવશે. પણ બ્હેન, મોજી મહારાજ ક્યાં ગયા છે? એ તને હવે વાર્ત્તાઓ કહે છે કે?" જયન્તે અસલ વાત ઉડાવી.

"હા, પિતાજી! એમની વાતોથી મને બહુ ગમ્મત પડે છે. એ બુઢ્ઢાકાકાએ કાલે એક રાક્ષસની વાત કરી હતી. હું તો હસી હસીને થાકી ગઇ, કહે કે સીતાજીને શોધવા માટે રામચન્દ્રજી ગયા, ત્યારે હનુમાનજી વાંદરાએ લંકા બાળી નાંખી. કહે કે પુછડું એવડું મોટું કે મુંબઇને વીટળી જાય! શું એ વાત ખરી હશે?"

" કવિઓના ઠાઠ ને કહાણી કહેનારાઓની ગમ્મત! પણ જો ત્હારે ફરવા જવું હોય, તો ગાડી તૈયાર છે. મેં મ્હારે માટે જોડાવી છે, પણ હું નથી બહાર જવાનો, ત્હારી ઇચ્છા હોય તો જા!" જયન્તે બાળાને મુળ વાત વિસરાવીને બીજે રસ્તે ચડાવી.

"તમે આવો, તો મને બહુ મજા પડે, પિતાજી! પણ જ્યારે તમે આવવાનાજ નથી, તો હું કાશી ઘાટણ સાથે જઇશ, ને તમે મોજી મહારાજ સાથે ગપાટા મારજો." એટલું બોલીને રમા પોતાના પિતાજીના હાથમાંથી સરી પડી, ને તરત ગાડી કને દોડી ગઈ. કાશી વાટ જોઇનેજ ઉભી હતી, તે તરત તેની કને ગઇ. બન્ને ગાડીમાં બેઠાં, ને ચોપાટી તરફ રવાના થયાં. જયન્ત બે ઘડી તેની તરફ જોઇ રહ્યો.

" મા વગરની ગરીબ દીકરી! પ્રભુએ કેવી ધિરજ ને સહનશીલતા આપી છે? કોઇ દહાડો કંકાસ નહિ. પિતાજીનો મિજાજ જોઇનેજ કામ લહેનારી! નાની છતાં મોટા માણસની મન શક્તિને પિછાણનારી અને સમજ્યામાં સમજી જનારી કન્યાએ આજે તેની માતાને યાદ કરી. સુમતી ગુજરી ગયા પછી બે વર્ષે આજેજ યાદ કરી! આહા! યાદ કરીને શું કહ્યું? તેની માતા તેને ફરી મળશે કે નહિ! તે ક્યાં ગઇ હશે! નિર્દોષ બાળક બિચારૂં મરવાની વાતમાં શું સમજે? અરેરે! માંસલ રત્ન નાનું બાળક રડતું કરીને સુમતિ ચાલી ગઇ! પ્રિય પંખીડાને ટળવળતો કરીને વગર-બોલ્યે, વગર રોયે, આશાના નાવપર ચડાવીને ભવસાગરને તળીયે મૂકી દીધો! એકજ આશાધાર રત્ન મૂકી ગઇ, રમાને જોઇને શાન્તિ મળશે, એમ કલ્પીને જાણે તેને રાખી ગઇ! રમા! કેવી બાળા? જાણે તેની માતાનો તદ્રૂપ નમુનો! હસવામાં, બોલવામાં, ચાલવા હાલવામાં; અને દેખાવમાં જાણે સુમતિ! પ્રિયાના જનો અંબાર! તેના શરીરનો બાંધો, તેના મુખડાંનો ચ્હેરો, તેની

ચાલનો લટકો સર્વ રમામાં ! માત્ર દીકરીનું સ્વરૂપ આણ રહે રમે એટલુંજ; બાકી સર્વ ઘાટ સુમતીનો ! એક રીતે આનંદ ને બીજી રીતે આપદા ! ! ”

“ આપદા અવિચારીને. ” સોજી મહારાજ જયન્તનો છેલ્લો શબ્દ સાંભળીને બોલતો બોલતો દિવાનખાનામાં આવ્યો. જયન્તે પોતાનો ચ્હેરો બદલી નાખ્યો.

“ શું બોલ્યા, મહારાજ ! ક્યાં ગયા હતા ? ”

“ એમાથી પહેલો કયો જવાબ આપું ? ”

“ તમને ગમે તે, જો ગમે તો બન્ને જવાબ આપો ? ”

“ હું બોલ્યો એજ કે આપદા અવિચારીને, વિચારવંત માણસો આફતને આપદા સમજતાજ નથી ચિન્તા ચોરને, અને દુ:ખ દરિદ્રીને ! આપ શા માટે દુ:ખ કરો છો ? હુ અંદર બેઠો બેઠો આપનો કરૂણ સ્વર સાંભળતો હતો. આપની કને આવવાને મન ઘણું તલપતું હતું: પણ પેલો ગોર પરવારે ત્યારે કની ! સુમતી બ્હેનની પુન્યનિથી તેને તો ફળી ! ગાંસડો બાંધીને ભાતું લઇ ગયો. હશે, તેનાં નસીબ ને મરનારનું પુન્ય ! ગઈ તિથી બ્રાહ્મણે ન વાંચે ! ”

“ અફસોસ ! મહારાજ ? શું કહું ! ડંખની વેદના તો વાગનારનેજ જણાય. પ્રસુતાની પીડ વંધ્યા શુ જાણે ? ”

“ જયન્તિલાલભાઇ ! સુમતી બ્હેનને ગુંજરી જવાને બે વર્ષ આજે પુરાં થયા, પણ આપ હજી વિસારે પાડતા નથી, એમ કરવાથી તમને કંઈ લાભ મળશે ? ”

“ મહારાજ ! હું વિસારી દઉં છુ, પણ વિસરતી નથી, તે શું કરૂં ! હજી એ ડંખ તાજો ને તાજોજ છે. હુ આ ઘરમા પગ દઉં છુ, કે મારો જીવ મુઝાય છે. આજ બંગલાની બારીમા દેવી ઉભેલી, હસણું, જાણે ગણઝણાટ કરતી નજર ઉતરીને ઓટલાપર આવશે હમણા

ચાય જાતે લઇને પ્રેમથી પીવરાવશે, આ પેલી ગાદી જોડાવીને બોલાવવા આવશે, આમ વારંવાર થયા કરે છે, તેને શું કરૂં ! જો રમા બાળક ન હત, તો કદી હું આ સ્થળમાં રહેત નહિ !”

“ભાઇ ! ઘરની એક મનગમતી સગવડ દુર થાય છે, ત્યારે સહજ આપણને દુઃખ થાય છે. વખતસર ચા પીવાની ટેવ હોય છે, ને જો તે મળતો નથી, તો મન દુખાય છે; ત્યારે મનની શાન્તિના સર્વ સાધન પુરાં પાડનારની ગેરહાજરી કેટલી દુઃખકર થઇ પડે, તેનો ખ્યાલ તો સહજ આવી શકે ! અને જો આપને એમ લાગતુ હોય, કે સ્ત્રી વગર ઘર સુનું છે, ને સ્ત્રીની જરૂરજ છે તો—”

“બીજી સ્ત્રી કરૂં ? પ્રભુ પ્રભુ કરો ! હરિ હરિ કરો ! એક ભવમાં બે ભવ કરૂં ? મ્હારી પ્રાણધાર પુત્રી રમાને સાવકી માતા હોય ? શું સુમતિ જેવી જગતમા બીજી કોઇ સ્ત્રી જન્મી છે ! તેનો પિંડ તે પતિ, ને પ્રભુ તે પતિ. આ શબ્દો તેની માએ ગળથુથીમાં તેને પાયા હશે ! પ્રેમથી પરણ્યો હતો, ને પ્રેમમાંજ મરવું છે.”

“ભાઇ ! જગત બધું પ્રેમમયજ છે. તમારા મનપર હાલ દુઃખની અસર છે, ત્યાં સુધી આમ થાય છે. પ્રભુની માયાને કોઇ પ્હોંચી ન શકે ! કદાચ કોઈ ગુણીયલ મળી ગઈ, તો સર્વ વિકાર ટળી જશે; ને મન–કળી વિકસી જશે. મોટા મોટા મહા પુરૂષો પણ માયાની મોહ જાળમાથી મુક્ત થઈ શકયા નથી. મ્હારૂ વચન યાદ રાખજો. આપ કાશી જવા ચ્હાઓ છો, પણ કાશી વિશ્વેશ્વર ચાહે, તો ત્યાંજ કોઈ ગુણવંતીને મેળવી દે ! હા. હા હાઃ”

“સમયને શરણે સૌને થવું પડે, પણ ધારણા તેવી નથી. આહા ! સુમતી ! સુમતી ! એજ રાગ ! એજ ધૂન ને એજ જપ તપ છે. મહારાજ ! વેદાન્ત વાંચ્યું છું, ગીતાનું જ્ઞાન મેળવું છું, અને તમારા જેવા પંડિત પુરાણીનો સત્સંગ કરૂં છું. પણ જ્યારે તે-

માંથી છૂટું છું, કે એજ સુમતિ ને એજ હું ! અરેરે ! કુદરતની અવ-કૃપા તો જુઓ ! અરે તેનો ચમત્કાર તો જુઓ ! જે તિથી ને જે વારે તેનો જન્મ, તેજ દિવસે લગ્ન અને તેજ દિવસે તેનું મરણ !– આજ પણ તેજ તિથી ને તેજ વાર છે ! એજ પેલી રમણીય, ને એજ હું ! હવે તે ચિતરેલી મૂર્તિ, ને હું પાષાણ-હૈયાનો જીવતો પતિ ! અફસોસ !"

"ભાઇ ! પતિ પાછળ પત્નિ સતી થાય છે ? કોઇ સતી પાછળ પતિ બળી મુવા છે ? તમે તો ડાહ્યા પુરૂષ છો. જગત કોઇજ સ્ત્રીને ગણતું નથી. જુઓની, રામચંદ્રજીએ સીતાજી માટે મહા સંકટ વેઠ્યાં પણ ધોબીના કહેવાથી તેને વનમાં કહાડી મુક્યાં, એ વાત ખરી હશે ?"

"ઉત્તરરામ ચરિતમાંથી તેવો સાર નીકળે છે, પણ કલ્પના કામ કરતી નથી. જેણે પત્નિ મેળવવા માટે ભેખ લીધો, તે વળી એક ધોબીના કહેવાપરથી વળી છેહ દે ! રામ ગમે તેવા પણ ન્યાયી રાજા હતા, તે સ્ત્રીને દગો ન દે ! શંકર ને સતી પાર્વતિ વનવાસમાં ફરતા હતા, ત્યાં રામચંદ્રને સીતા વિયોગે ભટકતા જોઇને પાર્વતીએ ચેષ્ટા કરી, ત્યારે સીતાનું સ્વરૂપ છતાં રઘુનાથે માતા કહીને બોલાવ્યા ! શંકરે પાર્વતીને તજ્યાં; પણ રઘુરામે સીતાને વિસારી ? એવા પ્રેમાળ પતિ પોતાની સતીને કહાડી ન મૂકે ! ગમે તેવો દોષ કરે, પણ હું સુમતીને કહાડી શકું ? જેના પર પુર્ણ વિશ્વાસ, અને જેના પ્રેમ પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય, તેનો દોષ તે દોષમાં છે ! મોજી મહારાજ ? સુમની તે સુમતી ! એક પળ પણ એ મનોહર મૂર્તિ નહિ વિસરાય પ્રભુએ જે સાત્વિક પ્રેમ આ સંસાર તરવા માટે સમર્પ્યો છે તેજ, પ્રેમની માટીની બનેલી, અરે અનેક પ્રેમીઓનાં તત્વોથી ઘડાયલી સુમતી; એ મ્હારાથી ન વિસરાય ! ના ના, એ તો પિંડ સાથે પડશે, પ્રાણ સાથે પ્રેમ જશે, ને જ્યાંથી આવ્યો, ત્યાં મળી જશે !"

"ખરી વાત છે. પ્રેમીઓનાં દીલ જેવાં કોમળ તેવાં કઠોર હોય છે. જ્યારે પ્રેમનો પ્યાલો પીને મસ્તાન થાય છે, ત્યારે તે મહા કષ્ટને ગણકારતો નથી; પણ જ્યારે તે પ્યાલો ઢોળાઇ જાય છે, ત્યારે તેનું કોમળ હૃદય કેળ કરતાં પણ પોચું, ને માખણ કરતાંએ નરમ થઈ જાય છે."

"પ્રેમ બે જાતના છે. એક માયાવી ને બીજો વિરાગી! માયાવી પ્રેમનો અંત વૈરાગ્યને શરણે જાય છે, ને તે વૈરાગ્ય વિરાગી બનીને વૈકુંઠમાં પહોંચાડે છે. આ પ્રેમ સંસારીઓને વાસ્તે નિર્માણ થયો છે, અને બીજો પ્રેમ કેવળ ત્યાગી માટે છે. ત્યાગીઓને માયા રહિત પ્રભુના જપ મંત્રના મોહની લગની લાગેલી હોય છે, ને તેઓ એક ભૂવન જલદી ચડી જાય છે. પ્રેમ તો એકજ, પણ ભૂવનમાં અંતર– એક નિરાકાર ને બીજો સાકાર—મહારાજ! આપ એમાં સમજી શકો, તો સમજો!"

"ભાઇજી! એટલી ઉંડી વાતમાં હું તો ન સમજું, પણ એ- ટલું જાણું, કે જે ત્યાગી થાય છે, તે નિરાશા વગર થતા નથી. વિપત્તિનો મૂળ આશ્રમ વૈરાગ્ય છે. અને જ્યારે વિપત્તિ નાશ પામે છે, ત્યારે વૈરાગ્યને બદલે રાગની માયા લાગુ પડે છે. એ એક વંટોળીયો છે, ધૂમસ છે, ધૂમાડો છે, દૂધનો ઉભરો છે, ક્રોધ છે, કામાવેશ છે, નદીના પૂરનો વ્હેળો છે, દરિયાની ભરતી છે. જ્યારે તે શિતળતા ને શાન્તિ પામે છે, ત્યારે તે પોતાના અસલ સુખ તરફ દૃષ્ટિ કરે છે. અપવાસ કરીએ, ને વ્રત પુરૂં થાય, એટલે અન્ન પ્રત્યે ભાવના જાય. આપને હાલ વિયોગનો રોગ લાગુ પડેલો છે, એટલે વિરાગ–રાગની મજા નહિ જણાય."

"મહારાજ! હવે તો મને એમ થાય છે, કે સુમતીનાં અ- સ્તી લઇને ગંગામાં પધરાવવાને કાશીપુરી જવું. મેં નિશ્ચય કર્યો, કે

રમા બ્હેનને અમદાવાદ રાખીને ગંગાસ્નાન કરી આવવું;' પણ તે પ્હેલાં મ્હારે એક મિત્ર ધર્મ બજાવવો છે, ને પછી ઉત્તર તરફ ગમન કરવું છે."

"ભાઇ! મને આ પ્રસંગે એક પદ યાદ આવ્યુ! તમે આ મનના મેળાનું પ્રેમથી દ્રવતુ ગીત તો સાંભળો? આહા! કેવું જ્ઞાનથી ભરેલું છે! આપના અંતરનાજ જાણે ઉદ્‌ગાર-વાહવા! ખરી પ્રીતિનો વિરાગ પ્રકટી નીકળ્યો છે, પ્રિયા વિયોગી રઘુરામને જાણે સ્નેહી સમજાવે છે.

(સારંગ-ગજલ.)

મનવા શું મનમાં મુઝાય છે, થાવાની થઇ તે થઇ;
બાજી મુકી જે હાથથી, જાવાની ગઇ તે ગઇ. મનવા.

ત્હારૂં શું હતું અને ત્હારૂ શુ ગયુ કંઇ;
જેનું હતું તે લ્યા ગયુ, ત્હારૂ શુ લઇને ગઇ! મનવા.

ભોળા ભમરા ? શીદને, કલ્પાંત કમલિનું કરે;
કર્મે નથી જો ત્હારે તો, જાવાની ગઇ તે ગઇ. મનવા.

કુંભ કાચી માટીનો, ને કાચનો ગોળો હશે:
મુશ્કેલ વસ્તુ ટકાવવી, રહેવાની રહી તો રહી. મનવા.

રતન જતનથી જાળવ્યુ, સંભાળી સાચા સ્નેહથી;
વિધીને જો તે ના ગમ્યુ, દેવાનું દઇને ગઇ. મનવા.

પ્રેમી પંથી પખિણી, નાખીને પ્રીતિ જાળમાં;
સંબંધ સુધી રહી પછી, ઉડીને ગઇ તે ગઇ. મનવા.

કર પ્રયત્ન બીજો હવે, ભૂલી જા પેલાને તુ તો;
ભૂલાય નહિ તોયે ભૂંડા-ભૂલી જા-થઇ તે થઇ. મનવા.

"છેલ્લી કડીમાં વિયોગી પ્રેમીઓ, ક્રૂરતા દેખાડી લાગે છે!'

"જગત આશાથી ભરેલુ છે. એકલા પખીડાંને સાથીના આશરાની જરૂર છે, એમ દર્શાવ્યુ છે."

"એ પ્રેમી નહિ, પણ લોભી–મોહક ! આહા ! પ્રેમને બે પિતા કે બે પતિ હોઇ ન શકે ! સુમતીને એકજ પતિ–સુમતિના પતિને એકજ પત્નિ–આહા ! પેલી છબી જોઈ? જાણે હમણાંજ રીસાયલી પણ હસમુખી રમા ઉઠીને અહી આવશે ! આજ દહાડે, આજ પળે તે ચાલી ગઇ ! રડતાં આંસુડા ઝીલવાને સમર્થ હતી, પણ હસતાંજ આસુડાં ઝીલ્યાં હતાં; આસુ આવવાના પ્રસંગો પરભારા દૂર કરનારી રમાએ આખરે મરી ગયા પછીજ આંસુ લાવવા દીધાં, મરતા સુધી પતિની આંખમાંથી આસુ પડવા દીધાં નથી."

"એ બધું ખરૂં, પણ એવી ઘેલછાથી જગત મૂર્ખ ગણે ! તમે પ્રેમી તેથી પ્રેમની ખુબી બહુ સમજો—કોલસાના વેપારીને રૂ પારખવાની શી ખબર હોય? ખોળના ખાનારને ગોળની ગમ્મત શી જણાય?"

"ખરેખર જગતને શું? દુનિયાં દીવાની છે. મહારાજ? તમે પેલું મનના મેળાનું ગીત સંભળાવો તો ! મને એથી શાન્તિ થશે"

"હા, તમારી ઇચ્છા છે, તો લ્હો ગાઉં !"

(દોહરો)

સુખિઆ આ સંસારમાં, દુઃખનો દીધો ડહામ;
વગડે વરઝોળા થયા, વિખર્યો વન વિશ્રામ.

(કાલિંગડો ગજલ.)

દુઃખિ આ દીલની વ્યાધી, સુખી આ લોક શું જાણે?
પડેલો ઘા ઉંડો અંતર, ઉપર જોનાર શું જાણે ! ૧.
પિડાયે રોગથી વ્હાલુ, નિહાળી મા દુઃખિ થાયે;
પરંતુ પેટની વ્યાધી, કહો માબાપ શું જાણે? ૨.
બિરજના બોલ એ બોલે, જીગર છાતી સમું ચાંપી;
'ફિકર કર ના હવે બેટા !' અધિક પીડા હૃદય જાણે ! ૩.

ભલે ભાઇ હશે પ્યારાં, ભલે સ્નેહી હશે સારાં;
તથાપિ દુઃખનું માથી, થશે તે તો ગરજ જાણે. ૪
સંબંધી સુખનાં સાથી, વિપદમાં એક રહે વ્હાલી;
ગઇ વ્હાલી પછી કોને, ચડી છે ? પિડા માને ? ૫.
રઘુ વ્હાલી સીતા સાથે, અને દમયંતી નળ સાથે,
સતી આ દ્રૌપદી વનમાં, પતિ સાથે રહી શાને ? ૬.
બીજાની વ્યાધી વારીને, વિના સોબ્યે વિપદ વેરે
જીવન દોરી જડી જેને. ન ચાલે તેને [illegible] ટાણે. ૭.
નિરાશા ને નિસાસાનો, જરા ઉદ્‌ગાર ના જાણે;
રૂધિર તન ઉછળી જાયે, અધીરો થઈ [illegible] ૮
અરે મ્હારૂં ! અરે પ્યારૂં ! આ રેએ દુઃખ કયમ મેલે '
હશે શી વ્યાધી કયમ ટળશે ? ટળે ક્યારે ! હૃદય માને ૯.
અરે એ પંખી પરદેશે-જશે શું ! જાય છોડીને;
રખે રહીએ વિખુટા નિત, અધીરૂં દીલ એમ માને. ૧૦
કદર કરનાર કંગનીયાં, ગયાં ઉડી પવન વેગે,
સુખીના સુખની ચિન્તા, વિસારી દીધી છે જાણે. ૧૧
ન બોલી કે ન ચાલી કંઇ. ન કહ્યું કે જઉં છું હું;
તમે સંભાળજો તનને, નહિ આવું-ઉડે [illegible] ાને. ૧૨.
મુગાનો માર મન લાગ્યો, ભલા છિસ્સાં કદન વણો.
રહી આશા મને મનની, કારણ એ દુઃખ કો જાણે ? ૧૩.
કુસુમ ખિલી પમરતું'તું, ઝડપ વાયુ તણી લાગી;
હરી ગરમી-ઉડ્યો વાયુ, પડ્યું થઈ શુષ્ક તન જાણે. ૧૪.
પ્રભુનું સત્વ જે નાઠું, પછી ગરમી રહે ક્યાંથી !
રહ્યાં સૌ આસુડાં ઢાળી, ગઇ વ્હાલી-ગઇ માને. ૧૫
સહોસળ દેહ શૈય્યામાં, 'સુવાળો થઇ સુતો' તો જે:

પડયો જઇ કાષ્ટ–અગ્નિમાં, અરે જોવાય કયમ પ્રાણે ! ૧૬.
રમ્યાં રંગે જમ્યાં સંગે, સમયનું તે સ્મરણુ થાયે ;
વિલાસી રસ વસંતે મેં,, પીધેલો તે શું પર જાણે ? ૧૭.
કદી રીસે કદી હર્ષે, કદી માને કે અપમાને !
કીધેલું હાસ્ય તેં વ્હાલી, ખરે તુ કે હૃદય જાણે. ૧૮.
વિમલ છે વાસના ત્હારી, વિપળ જેની નથી વીલી ;
ઝરે છે પ્રેમ ઝરણાં જે, પ્રીતે પીતાં ગુણી માને. ૧૯.
વિવેકી વેણ વ્હાલાનાં, પ્રતિ ઉત્તર મધુર મધનો ;
પીધો–સુણ્યો સકલ સ્વર મેં, ત્હડીલો ના–રસિક કાને ! ૨૦
નથી વાધો લીધો કંઈ તેં, ભલા બુરા કદી કામે ;
પતિનું વાક્ય તે સાચું, ભલે લોકો બુરૂં માને. ૨૧.
મને તો એક તુ વ્હાલા–પ્રભુ છે એક સંસારે :
જીવન મેં અર્પ્યું છે જ્યારે, સતી કાં એમ નહિ જાણે ? ૨૨.
પ્રીતિનો કેફ છે કારી, તથાપિ પ્રેમીને પ્યારો ;
અફીણી રંગમા ઘેલો, બીજા શું ઘુંટ પરમાણે ? ૨૩.
લલિત લગની મને લાગી, વળી વ્હાલા તણી વ્હાલી ;
સુખે દુઃખે સુતાં–બેઠા, સદા તુંહી તુંહી માને. ૨૪.
અરે ભક્તાણી તું મીરા, અરે રાધા રૂડી રાણી ;
સતી સીતા–કે પન્ચાળી, તુંહી શ્યામા પિયુ માને. ૨૫.
ત્રિભુવન તારનારી તું, ભલે જન કહે અનાડી છું ;
મન તો તું પ્રિયા છે તું, અચળ પ્રેમી કહી જાણે. ૨૬.
કહે છે નર્કની ખાણો—મને તો શુદ્ધ સ્વર્ગીય છે ;
હીરામાં આબ છે છુપુ, ઝવેરી વિણ કો જાણે ? ૨૭.
રહેલો મેલ કાયામાં, તથાપિ આત્મનું ગૃહ છે ;
મને તો શુદ્ધતા જોઇએ–મળી વ્હાલી વદન જાણે. ૨૮.

મને અફ્સોસ એકજ છે, પ્રભુ જો પ્રેમ આપે છે;
બની દાતાર જુદી ર્‌હે, કહો દાતાર કો જાણે? ૨૯.
પ્રભુને દોષ દઉં કે ના? કરમના લેખને કંઇ કહું!
ઋણાનુબંધ ન્હાનું લઉ—અમર પ્રેમી ન કંઇ જાણે, ૩૦.
પ્રભુ છે પ્રેમની મૂર્તિ, હશે જો પ્રેમ ત્યાં બ્રહ્મા;
પછી હું કાં ભજું બીજું, મને વ્હાલી ભજન ટાણે ૩૧.
ક્‌હે છે લોક સૌ ઘેલાં, સુદામા—નરસિંહ મહેતાને;
મીરાં ઘેલી—ભગત ઘેલા, કુડા સંસારી શું જાણે! ૩૨.
ખરે ખાખરની ખિલોડી, શું જાણે આમ્ર-રસ ભાવે,
મને તો સ્વાદ જે લાગ્યો, ભલે ઘેલો જગત જાણે. ૩૩.
અરેરે! આખરે જ્ઞાની, જગત મેં સાથી વણ જોઇ;
રહ્યા રોઇ, મગજ ફૂટી, હ્રદયનો ડંખ કો જાણે? ૩૪.
દયાળુ દેવ નવ દીઠો, દયાનો નાશ હું જાણું;
દયાળુ જો હશે કોઈ, ખબર દેશે પ્રિયા ગાને ૩૫.
દગો દઇને પ્રિયા ગઇ છે, ક્‌હે જો એવુ કો દાતા!
નથી દાતા, અરે એ તો, ઠગારો છે હ્રદય માને. ૩૬.
ભ્રમણમાં જીવ બ્રહ્માંડે, ચડેલો બ્રહ્મને ચાકે;
થશે મોટી અગર જ્યારે, દ્વીતીય પ્રેમી સુખી જાણે ૩૭,
જગતમાં એકલો જનમ્યો, સદાનો એકલો પટક્યો?
ઘડી સંગી ઘડી વીલો, અભાગી એક તું જાણે. ૩૮.
નમાયો ને નિરાધાર, ન માતાનો પિતાનો છું;
પ્રિયાનો છું જગતમાં હું, તથાપિ શુ પ્રિયા જાણે? ૩૯.
ક્‌હે છે એક ચક્ષુને, અરે જો એક સુત હોયે;
ન વસ્તુમાં ગણાયે તે, ગણ્યો અફ્સોસ—શું પ્રાણે? ૪
હતો ભવ જંગલે વિશ્રામ, જીવન પંખી તણો ડાળે;

કરમનાં વાવાઝરડાંએ, તૂટયું તે ઝાડ આ ટાણે. ૪૧.
અનુભવ દૃષ્ટિએ દેખ્યું, સકલ સંસાર સ્વારથીઓ;
નથી કો સંગી જગ સાચું, બધા છુટાં ગરજ ટાણે. ૪૨.
પ્રિયાને છુટકો ન્હોતો, પીધા વણ ઘુંટડો ખારો;
પીધો મૃત્યુ સુધી પ્રીતે, પછી પીડા નહિ જાણે. ૪૩.
કહું ધન્ય આર્યની રીતિ, પ્રિયા—પ્રેમી સહુ જાણે;
જડેલી જીંદગી જ્યારે, અચળ મૃત્યુ સુધી માને. ૪૪.
લૂંટાયાની પીડા તો રહી, જગત દે ડહામ દુઃખતાપર,
સુડી વચ્ચે છે સોપારી, ગતી તેની ન કો જાણે. ૪૫.
ખવાયે નહિ, પિવાયે નહિ, સુવાયે નહિ, સુખી રાતે;
કદી જો કંઈ અધિક થાયે, જગત નિંદે ન મન જાણે. ૪૬.
અરેરે બાઇ ! અરે ભાઇ ! મુવુ કે લાકડું ભાગ્યું !
ગયુ તે શું ગયુ લઇને, સજન સાચું વદે વાણે. ૪૭.
મુઇ બૈરી થયુ તે શું, સડેલું ખાસડું ફાટયું;
વદે વ્હાલા વિછોહી એ, પ્રીતિનું દર્દ શું જાણે ! ૪૮.
{વસુનું છે વસાણું એ, ભલા અફસોસ તેનો શો ?
{સવાગે ધન દઇ લઇએ, બજારૂ માલ કયમ જાણે ? ૪૯,
જુઓ દોરંગી દુનીયાનો, પડે છે સ્વારથી પડઘો;
પુનઃ પ્રેમે ન પરણીને, વહે છે વેણુ મન માને. ૫૦.
બિલાડીને બને હાંસી, ઉંદરનો જીવડો જાયે;
ફૂડી દોરંગી દુનિઆંને, ગરજ શી કે પીડા જાણે ? ૫૧.
જગતમા કંઇ કહેનારા, કહીને સૌ જશે ચાલ્યા;
સુરીલો તાર સંસારે, હજારે જાણે તે જાણે. ૫૨.
નથી રોવાનુ—જોવાનુ, નથી આંસુડાં લ્હોવાનું;
વે સંસારની પાળે, જવાનું સૌ જગત જાણે. ૫૩.

ભટકતું દીલ ભમર જેવું; ગુલાબી લૌકીને શોધે;
કમળ કાયા કદી કરમાય, પણ ઉડી જેવું જાણે. ૫૪.
મજા છે પ્રેમીને તેમા, બળે દાઝે પતંગો જો;
નથી સંકોચ દીલમાંહે, સુખી સંગે સદા જાણે ૫૫.
કહે સંતો હશે ત્હારૂં, જશે ચાલ્યું કદી ના તે,
કદી જો હોત ત્હારૂં તો, ન કરમાઇ જતે ટાણે. ૫૬.
સુગાના સ્વપ્ન સરખું આ, જીવિત ચાલ્યું જશે ત્હારૂં:
તજી દે પીડ પંખીની, ફરી ક્હે ત્હારૂં તું ટાણે. ૫૭.
પ્રીતિના રંગ રંગીલા—ન રાગી વિણ પરખાયે;
ન કિમ્મત પૂરી અંકાયે, ઝવેરી વિણ કો જાણે! ૫૮.
મળે કસ્તુરી માળીને, અગર કાંત તણી ખામી
ગણી કિમ્મત કાંતાની, કહો જાણે કે અંજાણ્યે. ૫૯.
ઘડી પળ યાદ આપે છે, જરૂરી સ્વાર્થમાં વ્હાલી.
કદી માયા ભૂલાવે તો, ભૂલું શું હું ભવે ભાને! ૬૦
કમાઉ દીકરો મરતાં, પિતા માતા ફૂટે છાતી,
અકર્મી હોય તોયે પણ—ખરે વ્હાલી વિપદ્ માને. ૬૧
હજારો જો ઉપાયોથી, મળે વ્હાલી કદી ક્યાયે:
કરૂણ આફત મહિં પેસું, ન જાણું દુખ મન જાણે. ૬૨.
કદી ક્યે મળે વ્હાલી, ગમે તો ખાણ જઇ ખોળું;
કટાને ક્વચ હું ભેટું, તુરંગે કેદી થઇ વ્હાણે ૬૩.
જગતના ઘાટનું પાણી, હશે ખારૂં અગર મીઠું,
તરસ જેને હશે લાગી, પીશે તે પ્રેમ પાપાણે. ૬૪.
જીવનનો તાંતણો તાતો, દઝાતો દહાડી જાયે છે;
વિયોગી પંખીડું ઝુરે, નિરસ વનમાં વીલા વાને. ૬૫.
કિનારા પર દશા—હોડી, ધીમે ધીમે હતી આવી;

કરમના વેગથી પાછી, ડુબી સાગર માહ જાણે. ૬૬.
મગર—મન મધ્ય દરિઆમાં, મુઝાણું છે મહા દુઃખે;
ઉગારે એક અવિનાશી, દયા જો હોય દીલ માંહે. ૬૭.
જન્મનો છું દુ,ખી દાતા ! સદા તેવો ભલે તું હો ;
ભૂલેલો હું કહું શું તુજ, ગમે તેવું વદું ટાણે ! ૬૮.
ભલે તું શત્રૂવટ કરજે, ભલે તું મિત્રતા ધરજે ;
હું તો છુ ભક્ત પ્રીતિનો, ગમે તેવું તું મન માને. ૬૯.
મને છે આશરો તારો—ઉગારે કે ડુબાડે તું ;
ન ખોટું મનમાં ખાળી, ન ક્રોધે માર તું જાણે. ૭૦.
પ્રભુ મ્હારી હવે છેલ્લી, વિનંતી ધ્યાનમાં ધરજે ;
ન દેખાડીશ સુખ–માયા, પ્રિયા મેળાવ ભવ–રાને. ૭૧.

"વાહવા ! મોજી મહારાજ, આજનો દિવસ સફળ થયો. મ્હારી વ્હાલીનું આજે સંવત્સરી છે ! ખરે આજ જયન્તિ છે ! લોકો પોતાનાં મરી ગયેલાં વ્હાલાંની જન્મ તિથીની જયન્તિ કરે છે, અને હું મરણ તિથીને યાદ કરું છું. જીવતા સુધી જન્મ તિથી પાળવી, અને મુવા પછી મરણ તિથી પાળવી–" જયન્ત એટલુ બોલીને આંસુ લુંછી નાખીને ખુરશીપરથી ઉઠયો–એવામાં માળીએ આવીને કહ્યુ.

"કુન્દનલાલ શેઠ આવ્યા હતા, અને તરત પાછા ચાલ્યા ગયા !"

"કુન્દનલાલ' શા માટે આવ્યો હશે ? વળી આવીને પાછો કેમ ફરી ગયો હશે ? તેને અપમાન તો નહિ થયું હોય !"

"આપની તબીયત દૂરથી જોઇને તરત ચાલ્યા ગયા." માળીએ કહ્યું.

"ઠીક. કાલે તપાસ કરીશું." એટલું કહેતાં રમા બહાર થી આવી, અને તેની જોડે વાતોએ ચડયા.

"પિતાજી ! કુન્દન કાકાની લીલુ આજે મને મળી. કહે કે આવતી કાલે તેની પાઠશાળાનો મેળાવડો છે !"

" હા, બ્હેન ! આપણને પણ રત્નલાલ ઝવેરીએ આમંત્રણ આપ્યું છે. જો ત્હારી મરજી હોય, તો તું ખુશીથી જજે ! "

" અને તમે તો નહિ આવો, કેમ ? હમણાં હમણાં તમે મ્હારા પરથી વ્હાલ ઉતારી નાખ્યું છે તો ! " એટલું બોલીને રમા રડી પડી.

" રમા ! રમા ! આમ ઘડી ઘડીમાં રડવા કેમ મંડી જાય છે ? નાની વાતમાં મોટું દુઃખ કેમ કરે છે ? તું તો મ્હારી ડાહી દીકરી છે, ને ઘેલી કેમ થાય છે ? " જયન્તે પડખામાં લઇને કહ્યું.

" જો હું વ્હાલી હોઉં, તો મને એકલી બહાર જવા દો ? મારી બા હોય, તો તમને એમ કરતાં કેવા અટકાવે ? એ તો મા વગરનું હેત તો એવુજ તો ! " રમા ફરીને રડી પડી, ને ડસકા ભરવા લાગી.

" ડુસકાં ન ભર, બેટા ! એટલું ઓછું કેમ લાવે છે ? મ્હારી તબીયત હમણાં ઠીક નથી, તેથી મેં ના કહ્યું, તેમાં એટલું બધું બોલાય, બેટા ! તને જો માઠું લાગતું હોય, તો તું કહે, ત્યા આવવા તૈયાર છું. હું સમજી ગયો. ત્હારે આજ એકલું ફરવાને જવું પડયું, તેથી તને ઘણુંજ લાગી આવ્યું છે, પણ મ્હારી તબીયત ઠીક ન હતી, માટેજ મેં ના કહ્યું. "

" તબીયત શેની સારી હોય ! ઘડીએ ઘડીએ બા'ના નામનોજ પોકાર ચાલુ, અને એક દિવસ આંખમાંથી આસુ ન ટળે, એ દુ ખ વિસરવા તો મોજી મહારાજને રાખ્યા, કે રમુજી વાતોમા વખત પસાર થઇ જાય, પણ તમે તો મ્હારા જેવાં બાળક પેઠે હઠ પકડીને મન પર ચોંટેલી વાત વિસરતાજ નથી. હજી તો સારૂ છે, કે હું બહુ બાળક નથી; પણ જો મ્હારી બાએ જન્મ આપેલો બાળક ભાઇ જીવ્યો હોત, તો તમને ભારી પડી જાત. અમે બાળક એટલે તમે છાનાં રાખો; તમને કોણ છાના રાખે ? તમે જ્યારે ને "

ભરો છો, ત્યારે મને મ્હારી બા નહિ સાંભરતી હોય ! ભલે તમે ફરવા ન નીકળો, પણ આંસુ ઢાળવાના સોગન લ્હો: મ્હારા સમ, હવે રડશો નહિ ! ”

રમાનાં નિર્દોષ પણ બોધક, અને બાળક પણ ડરેલ વચનો સાંભળીને કરૂણાથી જયન્તનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું, ને ખરેખર તે રડી પડયો. અંતે રમા જેવી પાંચ વર્ષની બાળાએ સોગન દઇને આંસુ લુછ્યાં, ત્યારેજ એ વાતનો અંત આવ્યો.

“ વારૂ, મ્હારી ડાહી દીકરી ! મ્હારી આંખના રતન ! હવે હું નહિ રડું ! ” જયન્તે આંસુ લુછતાં કહ્યું.

“ ઇશ્વરે રમા બ્હેનને કેવી ધિરજ આપી છે ! વય તો ન્હાની છે, પણ ડહાપણ કેટલું મોટું છે ! ” મોજી મહારાજે ધીમે રહીને કહ્યું

“ જાઓ જાઓ મોજી કાકા ! તમે પણ એવાજ ! જી કાકાને રમાડી બ્હેનાંયે ન આવડયા ! આજનો દિવસ લગાર વધારે દુઃખ કરે તેવો હતો, તોપણ તમે સમજી ન શકયા ! બાળક ન સમજે, પણ શું કાકાજી ન સમજે ? તમને એ માટે તો ઘરમા રાખ્યા છે, કે એકલો પિંડ અહીં પળે. ને તમારૂં જીવતર નીકળે. હમને લગાર ગમ્મત મળે, ને વૃદ્ધ તથા વિશ્વાસુ માણસ ઘરમાં હોય, તો સ્ત્રી વગરનાં ઘરની સંભાળ રહે ! ” રમાએ ઉંચે સ્વરે મોજી કાકાનો કહ્યું. બહુ બોલી બાળાને હૈયે ડહાપણ દીધું.

“ હા, બ્હેન ! ખરૂં કહો છો. પણ જીકાકા આજેજ પોચા હૈયાના થઈ ગયા, હવે કોઇ દિવસ એમ નહિ કરે. બ્હેન ! તમારા ઉપર તો જીકાકા જીંદગી ગાળે છે. સુમતી બ્હેનનું દુઃખ તમને જોઇને વિસારે છે. તમે તો એક મહાદેવીનો અવતાર છો ! સુમતી બ્હેન જેવાં તમે ડાહ્યા ને સુખી થશો, મ્હારો આશિર્વાદ છે ! ”

સર્વે હસી પડ્યા. એટનામાં ભટ ચા ને દુધ લાવ્યો. આજે સંવત્સરી હતું, એટલે બપોરે મોડાં જમ્યાં હતાં; અને કોઈને જમવાનું ન હતું: રમાએ દુધ લીધું, ને જયન્ત તથા મોજી કાકાએ ચા લીધી, સર્વે પીવા લાગ્યાં, એટલે રમા બોલી.

" મોજી કાકા ! તમે રાતે આંખે દેખતા નથી, ખરૂં ? "

" હા, બ્હેન ! પણ લાડુ જમવા હોય, તો લગાર આંખમા તેજ આવે ! " સર્વે હસી પડ્યા

" ત્યારે તમે ચશ્માં કેમ પ્હેરતા નથી ? બીજુ તો કંઇ નહિ પણ કોઇ વેળા રાતે આમ તેમ ચાલવા જશો, તો પડી જશો, ને ખાટલે પડશો. "

" બાપુ ! ચશ્મા તો આજે થયાં. તે પહેલા ક્યા હતાં ? એ ડાબલીયે તો ડાટ વાળ્યો છ, બાપુ ! તમે તેનું ગીત સાંભળ્યુ છે ? "

" મેં તો સાંભળ્યુ છે, રમા બ્હેન, બહુ મજાનુ છે તું તો હસી હસીને થાકી જઇશ. " જયન્તે રમાને વળી બીજે સાર્ગે વમડી

" ત્યારે તો ગાઓ મને ગાયન બહુ ગમે છે. " રમાએ આગ્રહ કર્યો. ચા પી રહ્યા, ને પાન સોપારી લઇને ગમ્મતપર ઉતર્યા.

ભજન લાવણી.

ડાબલીયે ઘર ઘાલ્યું રે, સાનખું ગાડરીયે ચીલે હાલ્યુ,
હાલજો રે ભાઇ વેળાનું વહાણ આ વાયુ–ટેક.
દીવા જગતનો દેખતો મૂકીને પડદામાથી નિહાળ્યુ,
સુરજનું તેજ તો જાવા દીધુ ને, વડવાગડે વાઘલુ માર્યું–સાનખું.
બાપાને જ્યારે આવે બે–તાળા, ત્યારે એ તાળાનુ ટાણુ,
આજ તો બાળકું પેદા પડ્યુ કે, ચોંટે જમાનાનું કાણુ–સાનખું.
કેડીનાં કાચ તો ઠીક ઠીક જાણે, નંબરમા નાણું નખાણું
ડાકટર કહે ભાઇ ભાગ લાગ લાવજો, ભરો તેનું તરભાણુ–સા ખ.

આંધળા તો ભાઇ ઓથે પણ હાણે, ડાબલીનું ન ઠેકાણું;
દેખતી આંખે આંધળાથી તો માગણનું ટોળું સારૂં- **માનખું.**
પ્રભુ એવા તું દીવસ દેખાડ નહિ, ગાવાનું થાયે ગાણું:
ડાબલી એ દીધી ભગવાને હાવથી તે તો સંભાળ ત્હારૂં નાણું—**મા.**
સુધારકોએ કીધો સુધારો, ને વહેમમાં ગામ તણાણું;
સવાસો વરસે મરતા હતા પણ, આજે અડધા અહાણું-**માનખું.**
ખાવા પીવા ને ફરવા હરવાનું, આજે તો કયાં છે ઠેકાણું.!
માણસમાથી ગયું તેજ રજ આખું, પછી મોંયે ચડાવ્યું માણું-**મા.**
મોજી મહારાજ કહે મોત ભલે આવે, તોયે ચડાવું ન કાણું;
ડાબલીયોના ડાબલાથી તો ભાઇ, આંધળું ઠીક વખણાણું-**માનખું.**

" વાહરે મોજી કાકા ! તમે તો ચશ્માને માથે બહુ કરી ! આ કવિતા પણ તમેજ કરી લાગે છે. " રમાએ હસીને કહ્યું.

" ના, બ્હેન ! એક કવિરાજ કને કરાવી છે. મારા વ્હાલાએ આઠ દહાડા સુધી શબ્દો શોધ્યા, ત્યારે પ્રાસ લાગુ પડયા. આજના કવિ તે કંઇ કવિ છે ? "

" આ કવિતા તો લગાર ઝમકદાર લાગે છે ? " જયન્ત બોલ્યો.

" તેમાં તો મોજી કાકાએ મોણ મુકેલું હશે તો ! "

" હા જ તો, હુ પણ કવિતા કરવા શીખ્યો' તો ! એ તો દુઃખી થઇ ગયો, ને સંસાર બગડી ગયો, બધા મરી ગયાં, ને એકલો થઇ ગયો, એટલે ગમ્મત મુકી દીધી. બાકી તમે આમ મોં બંધ કરીને બેસો ખરાં કે ? "

"રમા બ્હેન ચાલો, સુવાનો વખત થયો." કાશી ઘાટણે આવીને રમાને સાદ કર્યો. એવામાં શાસ્ત્રીજી પધાર્યા. મોજી મહારાજ પણ પોતાની ઓરડીના આશ્રમમાં ગયા, રમાને કાશી તેડી ગઇ. અને જયન્તિલાલ

શાસ્ત્રીજી એકાન્તે બેઠા. ગીતા સબંધી જ્ઞાન મેળવવાની

જયન્તની ઉત્કંઠા વધી પડી હતી. એકાન્તનો સમય જ્ઞાનમાં ગાળવાની જયન્તની ઇચ્છા હતી. વાલકેશ્વરથી દરરોજ રાતે શાસ્ત્રી, ગીતા તથા વેદાન્ત શીખવવા આવતા હતા. આજે પણ નિયમ પ્રમાણે શાસ્ત્રીએ માનસિક વિચારો સંબંધી જ્ઞાન પ્રકરણ ચલાવ્યુ હતું, ને સમય પુરો થતાં સૌ રાત્રીના શાન્તિને શરણ થયા હતા.

વાંચનાર ! વાર્તાની નાયિકા માણેકની મુશ્કેલી વિષે હારે ઘણુ જાણવાનું છે; પણ કુન્દનના આ પરમ મિત્ર જયન્તિલાલના પ્રેમ-સંસારની થોડીક સ્થિતી જાણવાની જરૂર છે. મિત્રધર્મના વિશુદ્ધતાનું નાટક તો તુ ધીમે ધીમે નિહાળી શકીશ-કૃષ્ણ-સુદામાની મિત્ર ભક્તિનો પ્રતાપ તો લાંબે સમયે જાણી શકીશ, પણ પ્રેમ-ભક્તિના ઉઘડતાં પડદા તરફ લગાર દૃષ્ટિ પ્રથમ કરીએ !

પ્રકરણ ૪ થું.

આગલી યાદનો પાછળ પસ્તાવો ! પ્રેમ-ભૂવનમાં બે પંખીઓ !!

જયન્તિલાલનો સંસાર, સુમતિ જેવી સ્રીથી સંપુર્ણ થએલો હોય, એમ હાલની સ્થિતી પરથી જોઇ શકાય છે. રમાને પાળવી પોષવી, અને તેને 'ગૃહિણી' રૂપ શિક્ષણ આપીને પરણાવવી, એટલુંજ નહિ, પણ પોતાની દોલતનો તેને વારસ બનાવવી, એ ઇચ્છા જયન્તની હતી. સંસારી માનવોની ઇચ્છા ગમે તેવી હોય, પણ તે કામની નથી. પ્રભુએ શું ધાર્યું હોય, અને માણસ શુંયે ધારતો હોય ! જયન્તની હાલની વિયોગી સ્થિતી અને પ્રસન્ન સુખની શાન્તિ તે કેટલા કાળ

સુધી ટકશે, એ કહેવું અશક્ય છે; તોપણ પ્રેમીઓની પ્રેમ–લગની છે-વટના કાળ સુધી નિશ્ચયવાળી રહે છે. જેઓ ઇશ્વરનાં સાચાં સત્વ–તત્વના અનુયાયીઓ છે, જે સદા શુદ્ધ પદાર્થના ગ્રાહકો છે, જે વિકાર રહિત વિલાસ કરનારા છે, અને જેનો શુદ્ધાત્મા એકજ પતિ ને એકજ પ્રેમની નિરંતર ભક્તિ કરનારો છે; તે સુખી છે, શાન્ત છે, મુક્ત છે, જયન્ત તે માંહેનો એક છે. કુન્દનને જેમ માણેક મળી ગઈ, તેમ જયન્તને આ રસીલી સુમતિ પ્રિયા મળી ગઇ.

શહેરમાં વસતા સુધરેલાં શહેરીઓ કરતાં ગરીબ ગામડામાં વસતા સાદા, સાચા ને સ્નેહાળ માનવો ઉત્તમ ગણાય છે. વળી શારિરીક ને માનસિક સ્થિતિમાં પણ શહેરીઓ કરતાં ગામડીયા ચડતા પ્રકારનાં ને મજબુત હોય છે. જયન્તની પ્રાણ–પ્રિયા સુમતી ગ્રામ્ય નિવાસીની હતી, પણ તેની રહેણી કરણી બહુ ઉમદા હતી. જો કે તેનુ સ્વરૂપ શહેરી સ્ત્રીના જેવુ પીળું પચક ન હતુ, અને તેની ભાષા પણ સહજ ગ્રામ્ય હતી, તોપણ રૂપાળી, નમણી ને મિઠાસવાળી હતી. મુંબઇમાં આવ્યા પછીજ સુમતી વધારે કેળવાયી હતી. જયન્તનો સંસાર માત્ર પાચ વર્ષ ટક્યો હતો, પણ એ પાંચ વર્ષમાં તેમણે સંસાર્ણવની શિતળ હવાથી સૃષ્ટિનાં સર્વ સુખો જોઇ લીધા હતાં. પ્રભુએ આ જગતમાં પ્રાણીઓને જન્મથીજ પ્રેમ સમર્પણ કર્યો છે. તેના ભિન્ન ભિન્ન ભાગવિભાગોમાં વહેંચાયલો એ પદાર્થ એક પ્રેમી પતિના અખંડ વૈભવમા મળી ગયો છે.ને તેની અલૌકીક મિઠાશ,માયાના પડથી ખાજા પર ખાંડનાચડેલા પડ સમાન આનંદજનક થઇ પડી છે. જેમ જયન્ત પોતે માયાળુ મનનો, શુદ્ધ પણ સ્વતંત્ર વિચારનો,પ્રવીણ પુરૂષોનો પુજનીય અને દુરીજનનો વેરી હતો: તેમ સુમતી કેવળ શિતળ મનની, ક્રોધ રહિત રમા અને પ્રેમાંધ પૂતળી હતી. કુન્દનલાલના હાલના બારિક સમયમાં જો સુમતી હૈયાત હોત, પોતાના પતિના મિત્રને મહાસંકટથી બચાવવાને એક પળ વિલંબ

કરત નહિ. જયન્ત તો ઉદ્યોગી હતો, પણ સુમતી સગાં–સંબંધી દરેકની છુપી ખબરો મેળવતી હતી, ને પોતાનું જેટલું ઉપયોગીપણું આપી શકાય, ને આપતી હતી. તેનો હસતો ચ્હેરો અજાણ્યા જોનારને ભક્તિભાવથી ઉભરેલો હતો. જે પાપીઓ પરસ્ત્રીને બ્હેન કહેવામાં અચકાતા, તે સુજન પેઠે સુમતીની મુખમુદ્રા જોઇને બ્હેન શબ્દે વધાવતા હતા. તેણીમાં નમ્રતાનો ઉત્તમ ગુણ હતો કોઇ પણ માણસનો તિરસ્કાર કરવો, એ શ્રાપ માનતી હતી પરોપકાર ને પરમાર્થનો તેને કુદરતે વારસો આપ્યો હતો. જયન્તિલાલ મૂળ સુરતના રહીશ પ્રવીણકુમાર માળવીનો પુત્ર હતો. જાતે કાયસ્થ હતો. છપ્નના મહાકાળ વેળા તેના વડીલોએ સુરત છોડ્યુ હતુ. સુરતી નવાબના ઠુલા દીલનો તેણે કશો લાભ લીધો ન હતો, પણ તાપીના પવિત્ર ને નિર્મળ જળમાં સ્નાન કરીને ધર્મ–કર્મ સંપાદન કર્યુ હતુ. તેઓએ કેટલાંક વર્ષ સુધી સરકારી નોકરીમાં ગુજરાન કર્યું. ગલે શ્રીમંત ઘરનો દીવો જયન્તિલાલ વર્ષ દીનનો થયો, એટલે તેની માતાએ કૈલાસવાસ કર્યો, અને બીજેજ અઠિને તેના પિતાનું મરણ થયું; બાળક જયન્તનો એક મામો મુબઇમા એન્જીનીયર હતો; તેને ત્યાં જયન્ત ઉછર્યો. જયન્તે પદરમે વર્ષે મેટ્રીક્યુલેશનની પરિક્ષા પસાર કરી, અને તે પછી તેના મામાએ તેને પુને મોકલ્યો. ત્યા તેનુ લક્ષ ઇનજીનીયરીગ લાઇનપર ચોંટયુ, ને સન્તેગ ભેદે લગભગ વીસમે વર્ષે ફર્સ્ટ કલાસ એનજીનીયરની L C E ની પદવી સંપાદન કરી. માબાપ વગરનો અનાથ બાળક મામાની મહેરબાનીથી સ્થિતિમા આવ્યો. મામા મૂળ સુરતના વતની હતા. પણ તેઓ કેટલાક વર્ષથી અમદાવાદમા રહેતા હતા. જયન્ત રજાના સમયમા વારંવાર મુબઇથી અમદાવાદ જઇ રહેતો તેનો એક દૂરનો પિત્રાઇ મામો અમદાવાદથી પાંચ મેલ છેટે વાડી–વજીફાનો એકલો માલેક હતો. તેનું નામ રામપ્રસાદ હતું. તે જયન્તના મામા મુરારીરાવના ઘરની સામેજ રહેતો

કે સપટીના મોર નથી. નથી તમાકુ ખાતા, કે નથી દારૂડી દવા પીતા! બાપા! ભલેની તમારી આગળ જવાન સોકરી બેઠે, તોયે શું! આપણે બેન ભાઇ પેઠે રહીયે તો પસી ઇમ કરીયે કે! તમારે જરાયે વમાહણ કરવી નહિ, બાપા!" પટેલે પોતાના વૃદ્ધપણાને છાજે તેવા નિર્દોષ ઉપદેશથી, પણ સમજવા લાયક સારના ભરેલા ભાપણથી જયેન્તને સમજાવી દીધો. જયન્ત પણ એકમાર્ગીય ને શુદ્ધ મનનો હતો. જોકે તેના ચિત્તમા સુમતિ જેવી ચાતકીએ પ્રેમનો મજબૂત માળો કર્યો હતો, પણ તેનો પડઘો પડયો ન હતો. તેના મનમાં લગાર લગાર સંકોચ થતો હતો, કે રખે એકાન્ત સમયનો ખોટો અર્થ ઉડે! પણ પ્રભુ પાધરો હતો. રામપ્રસાદની તેનાપર વિશ્વાસુ પ્રીતિ હતી. જયન્ત પર મુગ્ધ સુમતીના પ્રેમનાં શુદ્ધ કીર્ણોનો પ્રકાશ પડતો હતો. પટેલ સારી ચોકશી રાખતો હતો, પણ લોહચુંબકના કુદરતી ગુણને અટકાવવાને તે સમર્થ ન હતો.

સુમતીના પ્રેમભાવનું ભોજન તૈયાર થયુ. એકાન્તમા મન મેળાપ થવાનો, મન-મનનો ઉભરો ખાલી કરવાનો સમય આવ્યો. પટલાણી કામકાજ [illegible] રહી, પરંતુ સુમતીની ચાલાકી આ ગામડીયણથી રળી [illegible] ને સુમતી લગાર સુઘડ રેશમી વસ્ત્રો તથા [illegible] તૈયાર થઈ રહી, ને જયન્તને જમવા [illegible]

બાગમાંથી કે-

કે પ્રેમીઓના પ્રેમભાવને હાની પહોંચાડનારી પટેલાણ સુમતીની રજા લઇને તેના ઝુંપડા તરફ દોડી ગઇ. સુમતીને ભાવતું હતું, ને વૈદે કહ્યા જેવું થયું. આ તકે સુમતીએ પટેલાણીને કહ્યું, કે "કુતરાં અંદર પેસે, માટે ઓશરીના કમાડ વાસજે!' પટેલાણે કમાડ વાસ્યાં. તેના મનથી સુમતીની કળ કળી શકાણી નહિ. સુમતીએ ભલી તકનો રૂડો લાભ લીધો. હવે તેને ખરેખર નિર્ભય, નિર્દોષ ને શાહુકારી એકાન્ત તક મળી. અહીં નાટક શરૂ થયું

"'આ ગરીબનું ભોજન અજાણ હાથે ગર્વિષ્ઠ છે સબરીનાં બોરનું અથાણું સુદામાના તાદુળનો કંસાર, અને વિદુરજીની ભાજીનું શાક છે. ભાવે કભાવે, કાચું પાકું આરોગી લેજો. પ્રભુએ જ્યારે મનગમતો પ્રસંગ આપ્યો છે, ત્યારે આરોગીને આશિર્વાદ આપજો કે મનમાન્યો વર મળે, ને સદા ભક્તિ ફળે!' સુમતીએ આટલીજ માત્ર જીભને બહાર કહાડી. અને હસતે વદને, પણ ધીમા સાદે જયન્તને પીરસતા પીરસતાં કહ્યું.

"બાળા! બહુ પ્રેમથી—બહુ હુલ્લડથી આ ભોજન તૈયાર કર્યું લાગે છે. એ માંહેની સુગંધીજ કહી આપે છે કે તેમા ભાવનું અમૃત રેડાયું છે, માત્ર એકજ ખામી લાગે છે"

"એ ખામી મ્હારાથી સુધરી શકે તેવી છે?"

"હા, જો તમે ચાહો તો સુધરે તેમ છે, પણ પરદ્રષ્ટિ ન પડે તો સારૂ; કારણ કે સઘળાં માનવીની દ્રષ્ટિ સરખી હોતી નથી."

"ત્યારે ઉભા રહો, પ્રથમ તેનો બંદોબસ્ત કરૂં?" સુમતી એકદમ નુપુરનો રણઝણાટ કરતી ગજસ્થળમા યુવાનીનો જે મદન જુસ્સો હતો, તેથી લચકાતી ડોલતી પોપટડી દરવાજા પાસે ગઇ, અને ત્યાં કોઇ ન જણાયાથી રસોડાનો દરવાજો જે ઉઘાડો હતો, તે બંધ કરી આવી.

કે સપટાના સોર નથી. નથી તમાકુ ખાતા, કે નથી દારૂડી દવા પીતા! બાપા! ભલેની તમારી આગળ જવાન સોકરી બેહે, તોયે શું! આપણે બેન ભાઇ પેઠે રહીયે તો પસી ઇમ ડરીયે કે! તમારે જરાયે વસાહણ કરવી નહિ, બાપા!" પટેલે પોતાના વૃદ્ધપણાને છાજે તેવા નિર્દોષ ઉપદેશથી, પણ સમજવા લાયક સારના ભરેલા ભાષણથી જયન્તને સમજાવી દીધો. જયન્ત પણ એકમાર્ગીય ને શુદ્ધ મનનો હતો. જોકે તેના ચિત્તમાં સુમતિ જેવી ચાતકીએ પ્રેમનો મજબુત માળો કર્યો હતો, પણ તેનો પડઘો પડયો ન હતો. તેના મનમાં લગાર લગાર સંકોચ થતો હતો, કે રખે એકાન્ત સમયનો ખોટો અર્થ ઉઠે! પણ પ્રભુ પાધરો હતો. રામપ્રસાદની તેનાપર વિશ્વાસુ પ્રીતિ હતી. જયન્ત પર મુગ્ધ સુમતીના પ્રેમનાં શુદ્ધ કીર્ણોનો પ્રકાશ પડતો હતો. પટેલ સારી ચોકશી રાખતો હતો, પણ લોહચુંબકના કુદરતી ગુણને અટકાવવાને તે સમર્થ ન હતો.

સુમતીના પ્રેમભાવનું ભોજન તૈયાર થયુ. એકાન્તમાં મન મેળાપ થવાનો, મન–મનનો ઉભરો ખાલી કરવાનો સમય આવ્યો. પટલાણી કામકાજ માટે ઘરમાંજ રહી, પરંતુ સુમતીની ચાલાકી આ ગામડીયણથી કળી શકાણી નહિ. ભોજન વખતે સુમતી લગાર 'સુઘડ રેશમી વસ્ત્રો તથા ઘટતા અલંકાર સહિત તૈયાર થઈ રહી, ને જયન્તને જમવા બોલાવ્યો.

નદીના નિર્મળ જળનો પ્યાલો પાસે મુકયો. બાગમાંથી કેળનાં તાજાં ને લીલાં-છમ પાતરા લાવી રાખેલાં હતાં, તે મુકયાં; તાજી કોથમીરની ચટણી ને આદું મુકયું પારેટ ભેંશનું કઢેલું દૂધ, મધુર મેવા ને સાકર નાખી ઉકાળીને મુકયુ; અને તાજા શાકની તરેહવાર વાનીયો તથા પુરી મુકી. પટેલાણી એઠા જોવા આવી, પણ તેને ગમતુ નહોતું, એટલે તેનો બાળક બૂમે બૂમ પાડવા લાગ્યો,

કે પ્રેમીઓના પ્રેમભાવને હાની પહોંચાડનારી પટેલાણ સુમતીની રજા લઇને તેના ઝુંપડા તરફ દોડી ગઇ. સુમતીને ભાવતુ હતું, ને વૈદે કહ્યા જેવું થયુ. આ તકે સુમતીએ પટેલાણીને કહ્યું, કે " કેતરાં અંદર પેસે, માટે ઓશરીનાં કમાડ વાસજે ! ' પટેલાણે કમાડ વાસ્યાં. તેના મનથી સુમતીની કળ કળી શકાણી નહિ. સુમતીએ ભલી તકનો રૂડો લાભ લીધો. હવે તેને ખરેખર નિર્ભય, નિર્દોષ ને શાહુકારી એકાન્ત તક મળી. અહી નાટક શરૂ થયા.

"આ ગરીબનુ ભોજન અજાણ હાથે રાંધેલુ છે સબરીનાં બોરનુ અથાણું, સુદામાના તાંદુળનો કંસાર, અને વિદુરજીની ભાજીનું શાક છે. ભાવે કભાવે, કાચું પાકું આરોગી લેહેજો. પ્રભુએ જ્યારે મનગમતો પ્રસંગ આપ્યો છે, ત્યારે આરોગીને આશિર્વાદ આપજો કે મનમાન્યો વર મળે, ને સદા ભક્તિ ફળે ! " સુમતીએ આજેજ માત્ર જીભને બહાર ક્હાડી, અને હસતે વદને, પણ ધીમા સાદે જયન્તને પીરસતા પીરસતાં કહ્યુ

" બાળા ! બહુ પ્રેમથી—બહુ હડહડથી આ ભોજન તૈયાર કર્યું લાગે છે. એ માંહેની સુગંધીજ કહી આપે છે, કે તેમા ભાવનું અમૃત રેડાયુ છે, માત્ર એકજ ખામી લાગે છે "

" એ ખામી મ્હારાથી સુધરી શકે તેવી છે? "

"હા, જો તમે ચાહો તો સુધરે તેમ છે, પણ પરદષ્ટિ ન પડે તો સારૂ; કારણ કે સઘળાં માનવીની દૃષ્ટિ સરખી હોતી નથી "

" ત્યારે ઉભા રહો, પ્રથમ તેનો બંદોબસ્ત કરૂ ? " સુમતી એકદમ નુપુરનો રણઝણાટ કરતી ગડસ્થળમાં યુવાનીનો જે મદન જુસ્સો હતો, તેથી લચકાતી ડોલતી પોપટડી દરવાજા પાસે ગઇ, અને ત્યાં કોઇ ન જણાયાથી રસોડાનો દરવાજો જે ઉઘાડો હતો, તે બંધ કરી આવી.

"કોઇ પણ માણસ આવી શકવા, કે સીધી આડી દૃષ્ટિ કરી શકવા સમર્થ થશે નહિ, હવે ભાવથી ભોજન કરો." સુમતીએ જયન્તની માર્મિક અન્તરગત જાણી લીધી.

"જો તમે આતુર ભોજન કરાવવા ઇચ્છતાં હોય, તો જે ખામી છે, તે પુરી કરો ?"

"શું લુણ જોઇએ છે ?"

"હા, પણ મીઠું !"

"મીઠું તેજ લુણ !"

"મને દરિયાના જળનું ખારૂં લુણ નથી જોઇતું !"

"ત્યારે સીધાલુણ જોઇએ છે ? મારવાડની ભૂમિકામાં નીપજે છે તે ?"

"ના, મને મીઠા જેવા રંગનું લુણ જોઇએ છે, પણ મીઠું !"

"ત્યારે તો દુધમા સાકર ઓછી થઇ લાગે છે. લ્હો, આપું; હું સમજી ગઈ. શેરડીના રસમાંથી નીકળેલું મધ જેવું !"

"પણ તેમાં ગાંઠ બહુ હોય છે ?"

"તે છતાં મીઠો પ્રવાહ ચાલુ હોય છે."

"કોઇ કોઇમાં રસનો ભેદ હોય છે."

"જમીન યા પાણીનો ફેર હોય તો ?"

"પણ સુકાઈ ન જાય, માટે રસાયણથી જળ સીચવું જોઇએ."

"તે મને આવડતું નથી. તમારી સમસ્યામાં હું સમજી શકતી નથી. મને શીખવાડવામાં આવે તો તે સ્હેલથી કરી શકું."

"તમે શીખવાની પ્રતિજ્ઞા લ્હેશો ?"

"ભોજન કરતા જાઓ, ને વાત કરતા જાઓ તો ?"

"પણ ભોજન કરવામાં ભૂલ આવે તો ?"

"તો મને કહોની ? હું બનતી તજવીજ કરૂં !"

"મ્હારા વચનને વજન મળે તો કહું ?"

"પ્રતિજ્ઞાથી હું ભોજન કરાવીશ. ભાવથી ભોજન કરાવીશ!"

"આજનો સમય, આજનું મુહુર્ત્ત અને આજની ઘડી અનુકૂળ છે. ભાગ્ય તો ફળે ત્યારે, પણ શેરડી વાવી છે, તો રસ ચાખવાનો યત્ન કરીએ! આપ મ્હારી સાથે ભોજન લ્હો—મ્હારી એ ઇચ્છા છે. પ્રભુ તમને વાંચ્છિત ફળ આપશે, તમારી સદ્દભાવના ને ભગવદ્દભક્તિ નક્કી શુભ ફળ આપશે."

"તમારી ઇચ્છા હું સંભાળું, તો મ્હારી ઇચ્છા આપે પાળવી ઘટારત છે?"

"બોલો—હું તૈયાર છું."

"મને પાળવાનું વચન દો!"

"તે તો તમારો પાલક પિતા હજી હૈયાત છે."

"દીકરી તો પરાયું ધન છે. એ માબાપ કરતાં પરધણીનું વધારે આશ્રિત છે."

"એવું વચન કેમ અપાય?"

"તો પછી સાથે કેમ જમાય!"

"હું વચન દઉં, પણ ફળવું પ્રભુ હાથ છે."

"તમે શુદ્ધ અંતઃકરણથી વચન આપો, પછી હરિ ઇચ્છા!"

"તમને ખાત્રી હોય તો ભલે, મ્હારા પર દોષ નહિ."

"વારૂ, પ્રભુ દોષ લ્હેશે."

"તો મ્હારૂં વચન છે, કે જો તક મળે, તો તમને મ્હારા અંતરગૃહ તેમજ નિવાસગૃહની રાણી બનાવવી."

"ને તે પછી કંઇ આજ્ઞા છે?"

"પરોણાઓથી આજ્ઞા થઇ શકે નહિ, તે તો પરોણાગત કરનારાની ઇચ્છાથી બંધાયલા હોય છે."

"હું તમારી સાથે જમવા બેસું; પણ મ્હારાથી સ્વહસ્તે જમી શકાશે નહિ, ને મ્હારા હાથને રોકીએ શકાશે નહિ!"

"ત્યારે પરસ્પર ભૂજાદંડ ભોજન કરાવશે!"

"જેવી ઇચ્છા!" જયન્ત ને સુમતીના શુદ્ધ સમાગમ વેળા પ્રેમ પ્રસાદી આરોગવા પ્રભુ પધાર્યા. આત્માનંદ પ્રભુ સાક્ષીભૂત થયા, અને યુવાન પ્રેમીઓએ પરસ્પર પ્રીત ભોજન લીધુ. હૃદ હૃદથી, મનભાવથી, દીલ દીલથી, રસ રસથી ખુબ જમ્યાં, અને પવિત્ર–સુખવાસ મુખ–મુખથી લીધો. કરતું કામ પૂરૂ થયુ; ત્યારે મુખડાંએ મુખનું કામ કર્યું, પાન સાથે અધરોષ્ટ ભેટયા, પણ હજી ગોરા ગુલાબી ગાલ અદેખાઈ કરવા લાગ્યા. શોચ કરવા લાગ્યા. ગંગા કાંઠે ગયા, પણ સ્નાન–પાન ન થયુ! કંઇ નહિ, કાશી ક્ષેત્રમાં આવ્યા ગંગા ઘાટપર બેઠાં છે, તો પાન થશે, ને સ્નાને થશે પ્રભુ સૌની આશા પૂરી કરે! ઉન્હાળાનો દિવસ હતો. દિવસની ગરમીથી ભૂમિકા ફંટાળી ગઇ હતી. સાંજ સુંદર બની હતી બગીચામાંથી ધીમી સુગધદાર લ્હેકી આવતી હતી. યુવાન માનવો આજે તૃપ્ત થયાં હતાં, ને રાત્રીના વિનોદ માટે યત્ન કરતાં હતાં પ્રેમીયોનો વિનોદ કઇ કામના જેવો ન હોય! પ્રેમીઓ કંઇ કામ તૃપ્તિથી સંતોષ ન પામે! તેનો મોહ મુખમાં, તેનો સ્નેહ કેવળ અંતરમા! મોહ, ઘડીમાં ઝાકળજળ સમ જળમય થાય છે; પ્રેમનાં ઝરણાં અખંડ ઝરતાંજ હોય છે જયન્ત જમીને બહાર ઢોલીયાપર આવી બેઠો. સુમતી રસોડાનુ કામ પુરૂ કરીને પથારી માટે તજવીજ કરવા લાગી. પટેલ આવ્યો સુમતીને ઘટતી સહાય ને સલાહ દેવા આવ્યો. જયન્તિલાલને સુવા માટે મહેમાનનો ઓરડો નહિ, પણ પિતાજીનો આગલો ખંડ આતુરતાથી આપ્યો. પોતાને માટે છેક પાછળનો હતોજ, પણ પટેલને સમજાવવા માટે પોતાના ખંડ નજીકના હોલમાં રૂડી કાળ-

ણને સુવરાવા કહ્યું, ને જયન્તિલાલના ખંડની આગળ ઓશરીમાં પુના પટેલને સુવાનો હુકમ કર્યો, પણ અંદરના ખંડના દરવાજાને સાંકળ દેવા હુકમ કર્યો. પટેલે તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી. સુમતીના સમજુ અને વિચારવંત હુકમમા ડહાપણ કરવાનું પટેલને કશું સુઝ્યું નહિ, કેમકે તેમા શંકા જેવુ ન રહ્યુ. પટેલ પણ યુવાન બાળાના ભેદને પહોંચી શક્યો નહિ. આ વ્યવસ્થા જોઇ રહ્યો, પણ છેવટ સુધી એકે શબ્દ ન ઉચ્ચરાગો. વળી ચોકી માટે પટેલને સુવરાવ્યો, ત્યારે તો રાતની એકાન્ત ને મનનો નિર્ણય બંધ રહે તેવુ લાગ્યુ, પણ જતા જતા પટેલની નજર ચુકાવી ચીઠી ફેંકીને સુમતી અંદર ચાલી ગઇ, જતાં જતા પટેલને જયન્તની ભલામણ કરતી ગઇ. જરા વારે પટેલ ઘોરવા લાગ્યો. આખા દિવસના થાકથી નિદ્રાવશ થઇ ગયો. જયન્તે ચીઠી વાચી, અને ભેદનો પડદો ઉઘડ્યો. ચીઠીમા માત્ર બે લીટી લખી હતી.

સાકળ દીધેલી છે, તે ઉઘાડીને નિર્ભયપણે છેક છેલ્લા ખંડ સુધી ચાલ્યુ આવવું. પાછળના ખંડની સાંકળો ખુલ્લી છે. દીલ જો ખુલ્લું છે, તો જગત ખુલ્લુ છે. મન પ્રકાશીત છે, તો અંધકાર જખ મારે છે! સેંકડો ચોકીદાર ભલે હોય, પણ પ્રભુ પાધરો હશે, તો સિપાઇ જખ મારે છે! વિજળીને તારની જરૂર નથી!"

"વાહરે ત્હારી હિમ્મત! વાહરે ત્હારી ચતુરાઇ!" જયન્ત સ-ર્ંનમાં બોલ્યો. પટેલ તરફ નજર કરી, એક વાર તેને ધીમો સાદ કર્યો, પણ પટેલ જાગ્યો નહિ; ત્યારે જાણ્યું કે પટલના ધીમા રાગ બોલી ગયા છે! જયન્તે બત્તી ધીમી કરીને કોમળ હાથે કઠોર સાકળ ઉઘાડી! પ્રિયાને ભેટવા જનાર આતુર પ્રેમીને કષ્ટની પરવા હોતી નથી. સાકળ ઉઘાડીને દરવાજામા પેઠો, કે ત્રણ ઓરડાની પાછળ વિજળી જેવી ઝળકતી બત્તી, અને તેની સામે દીવ્ય મૂર્તિ દષ્ટે પડી. દરવાજો બંધ

હતો. આખરે જયન્ત ને સુમતી બન્ને છુટાં પડયા, ને મધ્ય રાત સુધી કલ્પનામા ગુથાયા. એવામાં રામપ્રસાદ ઉતાવળા ઉતાવળા આવી પ્હોંચ્યા, ને સર્વ વ્યવસ્થા પટેલદ્વારા જાણીને ઓસરીમાંજ પડી રહ્યા. પ્રભાતે નિયમીત કામ ચાલ્યુ, સુમતી કે જયન્ત કોઇનો દોષ પ્રકટ ન થયો. જયન્તને મનમાં પસ્તાવો થયો, અને તે એજ બપોરે જમીને અમદાવાદ તરફ વિદાય થયો. અંતે મનની મોજ મનમાં રહી આગલી વાતનો પાછળથી પસ્તાવો થયો, અને છેવટે પૂરના પાણીએ વહન કરવાનો નવો માગ હાથ કર્યો !

પ્રેમ ! ત્હારી કળાને કોઇ પ્હોંચનાર નથી. શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુ જેવા પ્રેમીઓ પણ કૂબ્જાને વશ થયા, ને શંકર જેવા ભીલડીની કળામાં અંજાઇ ગયા, તો અજ્ઞાનજનની શી વાત ?

પ્રકરણ ૫ મું.

જયન્ત ને સુમતીનો સમાગમ.

नहि भवति यन्न भाव्यं भवति च भाव्यं विना प्रयत्नेन् ।
करतल गतमपि नस्यति यस्यहि भवतिव्यता नास्ति ॥

સુમતી કુંવારી છે, અને તે નાદાન હોવાથી, તથા જયન્તના પ્રેમની આતુર ચાતકી બની હોવાથી, નિર્દોષ અવસ્થાને લઇ બે-સાડે, તે જયન્તને કદાચ ઠીક લાગ્યુ ન હશે. પોતાની સાથે પરણે, તોપણ એટલી હદ સુધી પ્રથમથી તેણીએ અધિરાઇ કરવી ન હતી, એમ જયન્તે માની લીધું હોય તો ખોટું ન હતુ. કદી પોતે વરવાને અ-સમર્થ નીવડે, નિષ્ફળ નિવડે, તો પ્રેમ લગનીનો ખોટો ઉપયોગ થઇ એ પણ તેણે વિચાર કર્યો હશે. પણ સુમતી કેવળ હર્ષઘેલી,

થઇને, યુવાન મદમાં અંધ થઇને, વિરહ તાપમાં વિહ્‌વળ થઇને, એકાન્ત તકનો લાભ લઇને. કેવળ મન તૃપ્તિ કરવા, અથવા તો જયન્તને બાંધી લેવા ચાહતી ન.હતી. તેના મનપર આડકતરી રીતે તેનાં માબાપે જયન્તને વરવાનું શુભમાર્ગે ઠસાવ્યુ હતું. એટલે આ મુગ્ધ બાળા ભવિષ્યના ભરથારપર ઘેલી થઇ ગઇ હતી. જયન્ત એ વાત જાણતો ન હતો ખુલાસાનો સમય આવતા પહેલાં પ્રેમ ભંગ થયો હતો. સુમતીને આ વેળા જે તક મળી હતી, તેનો ખોટો ઉપયોગ કરવાની ઇચ્છા ન હતી માત્ર પોતાની પ્રેમ લગનીનું લગડુ લગાડીને જયન્તના મનમા શુદ્ધ પ્રેમનું બીજ ગેપવાં યત્ન કર્યો હતો. જો કે જયન્તના ભાગ્યમાં તે રત્ન હતું, પણ વખત વિતી ગયો હતો, ને કુદરતે અગ્નિકોપ દેખાડયો હતો. આ સુચનાપરથી સમજાતું હતુ, કે પ્રેમીના પ્રેમનું કમળીયુ ફૂટયુ છે, પણ તેના ફળ માત્ર એકજ ઋતુ પછી મધ્ય—ઋતુએ નાશ પામશે. પ્રેમ ફળ પૂર્ણ પાકશે, એટલે ખરી જશે. દુધનો પ્યાલો હાથમાથી ઢળી જશે. કોમળ દેહ મુગ્ધ થઇ જશે. અગ્નિનો જે કોપ ઉદ્‌ભવ્યો છે, તેનો પ્રકોપ નડશે, ને આખર છેવટ સુધી પરિતાપ રહેશે. જ્યાં બરાબર રસ જામ્યો, ત્યા અગ્નિનો પોકાર થયો—ચક્રવાક તથા ચક્રવાકી છુટા પડી ગયા !

સુમતીને જેમ વિમાસણ થઇ, તેમ જયન્તને પણ પસ્તાવો થયો એક રીતે સ્નેહ મ.ની ! રામપ્રસાદ મોડી રાત્રે અમદાવાદથી આવ્યા, અને તે વેળા આ યુવકો એકાન્તમા હોત, તો પુર્ણ બદોબસ્ત છતાયે, લગાર મન સકોચથી વિટળાઇ જાત ! ખોટું શામ તે લાગને માટે ! દુષ્યન્તે, શકુન્તલાના પ્રેમભાવની સેવના કરી. અને યુવાન બાળા ગર્ભિત થઇ ગઇ. તેવો પ્રસંગ આ ન હતો ! કણ્વમુનિ ત્રિકાળજ્ઞી હતા ! દુષ્યન્ત ને શકુન્તલાનો સમાગમ યોગબળ રીતે જાણતા હતા. પૂર્વનો સંસ્કાર હતો, એટલે તે પસાર

શકુન્તલા ગર્ભવંતી થઇ, છતાં મહામુનીના મનમાં દુઃખ થયું ન હતું. બ્રહ્મ પુત્રી માનવા છતાં શકુન્તલા ક્ષત્રીય બાળા હતી. દુષ્યન્તે કરેલી શંકા છેવટે ખરી પડી હતી. બ્રહ્મબાળા પર ધાર્મિક ક્ષત્રીનો પ્રેમ કેમ ઝમી ગયો હતો? શું, યયાતિરાજાના કુળનું તપ ઓછું થયું? પણ દુષ્યન્તનો આ પસ્તાવો પાછળથી ખોટો પડ્યો. કેમકે શકુન્તલા ક્ષત્રીબાળા નીકળી, ને તે ટાણે દુષ્યન્તની શંકાનું સમાધાન થઇ ગયું. એ રીતે જયન્તની ભવિષ્ય પત્નિ સુમતિ સબંધી પાછળથી પ્રેમીને પસ્તાવો થયો. પોતે અધીરો થઇને બાળાને શરમાવી દીધી. પોતાની જોડે જમાડીને પાછળથી તેનાં આચરણપર આક્ષેપ મુક્યો. પ્રેમ-ભાવથી ભેટનારી ને સત્યપ્રીતિની વાણીવડે પરોણાગત કરવા ઇચ્છનારી કુમારિકાને કામથી વિહ્વળ બનેલી પંખણી ગણીને તેનું અપમાન કર્યું; તે માટે જયન્તને બહુ પસ્તાવો થયો, પણ બીજો કશો ઉપાય ન રહ્યો. ઇશ્વરની લીલા અપાર છે. સુમતીનો મામો ગુજરી જવાથી, અને તેની માતાને હાલ અમદાવાદમાં રહેવાનું હોવાથી સુમતીને અમદાવાદ તેડી મંગાવી. આ પ્રસંગ વધારે સરસ ને સુખરુપ આવી ગયો. સુમતીના માબાપનું ઘર, ને જયન્તના માસાનું ઘર સામ સામે હતું, એટલે પ્રસંગોપાત મૌન શબ્દે સ્મિત હાસ્ય થતું હતું. સુરારીગવના ઘરમાં માત્ર જયન્ત ને તેની માસી તથા નોકરો સિવાય કોઇ ન હતું, ને સુમતી પણ બહુ ભાગે એકલીજ રહેતી હતી. કારણ કે તેની માતાને આખો વખત દસ બાર દિવસ સુધી તેના મામાના ઉત્તરકાર્ય માટે મામાને ઘેર રહેવું પડતું હતું. એક દિવસ સાંજના જયન્તે સુમતીને નેત્ર સમસ્યા કરી. સુમતીએ ડોકું ધુણાવ્યું. જયન્ત સમજી ગયો, ને સુમતીને અપમાન થયું છે, એટલે તેને ક્ષમા પત્ર લખ્યો. અને પ્રસંગ જોઇને સુમતીની બારીમાં ફેંકી દીધો. સુમતીએ વાંચ્યો, ને ખડખડ હસી પડી.

" વાહરે મુંબઈગરા ! વાહરે ઇજનેર સાહેબ ! આમજ પ્રેમની ઇમારતના પાયા નખાવશો કે !" આ પત્રમાં જયન્તે શું લખ્યું હતું ?

" મનહર મુગ્ધા !"

પ્રિય કે પ્રિયા કેમ કહી શકું ? કહું તો કહેવાય, પણ મુજ રંકનો નિર્ધન–પ્રેમ કદી ત્હારા ભવિષ્યની સુખની આડે આવે તો ? વાડીના બંગલાની સુખમય રાત્રીએ મળેલો સંજોગ પરસ્પર દુ:ખકર થવો જોઇએ, પણ એક રીતે સુખકર થએલો ગણવો. મને લાગે છે કે મ્હારાથી કંઇક અપમાન ભરેલી વર્તણુક થઇ છે. જો તેમ હોય, તો ક્ષમા કરજે. ભાગ્ય ને ભવિષ્ય કેમ કહી શકાય ? જો હું જાણું, તો પછી સ્વર્ગીય દેવાંગનાના પવિત્ર પ્રેમભાવનો કેમ ત્યાગ કરી શકું ? સુમતી પ્રસંગ આવશે, ત્યારે તું જેટલો પ્રેમ, જેટલો સમય, જેટલા ભાવે માગીશ, તેમ આપીશ, અને તું પણ આ સંજોગે મ્હારી ઇચ્છા માન્ય કરીશ.

લી. આતુર જયન્ત.

પોતાના બ્હીકણા પ્રેમીનો પત્ર વાંચીને સુમતી હસે, તેમાં નવાઇ ન હતી. જ્યારે જયન્ત બીહે છે, ત્યારે તેને હિમ્મત દેવાને સુમતીએ પત્ર લખ્યો.

" વ્હાલા જયન્ત !"

તમને પ્રિય કે પ્રિયા કહેતાં ભલે સંકોચ થાય, મને તો ખાત્રી છે, કે મ્હારા પ્રભુ પણ તમે, ને પ્રેમી પણ તમે થશો ! મ્હારા પિતાજી ને તમારા મામાએ ગુપ્ત સંકેત કરેલો છે. તમે પરિક્ષામાં પાસ થાઓ, એટલીજ વાર છે, પણ શું ઇજનેર થઇને આવી રીતે ઇમારતના પ્લાન તૈયાર કરશો કે ? પાયા પુરવાની કોશિષ કરવાનું કઠણ કામ જો ભયથી થશે, તો સેંકડો પ્રાણીઓ નાશ પામશે. ખરી વાત છે કે ડાક્ટર વા વકીલના જેવી તમારામાં હિમ્મત ન હોય. કેમકે પાયા

ઓછાવંચામાંજ મગજ રોકાયલું હોય! હશે તમે મને મ્હારી મનગમતી મોજ મેળવવાનો સમય આપ્યો છે, તો મને સંતોષ છે. હું તો વખત વરતીનેજ, ભવિષ્ય સમજીનેજ કામ કરૂં છું. પ્રેમીની પ્રીત પછી પરપ્રેમી ધારવા અથવા કામ વિહ્વળતાથી વ્યાકુલ થઇ તૃપ્તી કરવા હું હર્ષ–ઘેલી થઇ નથી, પણ મ્હારા વ્હાલાને વધાવવા માટે આતુર બની છું. હવે જો ઇશ્વરની ઇચ્છા ઓછી હશે, તો તત્કાળ મને અધિરાઇ નથી. ભલે, પણ તમે મુંબઇની પોપટડીઓના મૃદુ શબ્દોમાં રખે લોભાતા? કેમકે જેનું હૈયું નરસ, તેનું મન પણ કાચું! આ સારૂં ને આ નઠારૂં કરવા જતાં બે ઘરનો પરોણો ભૂખ્યો ન રહે? દેહ તો જ્યાં સુધી ટકવાનો હશે, ત્યાં સુધી ટકશે, પણ પ્રેમ તો જે રીતે ઉદ્ભવ્યો છે, તેજ રીતે પ્રેમમાં મળીનેજ રસમય થઇ જશે. હું ગામડીયણ ને અજ્ઞાન બાળા શું લખું? ભણી છું થોડું, પણ રસઘેલી બણી છું! હું નથી, પ્રેમજ ઘેલો છે. બીજા ઘણા બિચારા તલપતા હશે, તરફડતા હશે, પણ બાળપણથી માબાપની ઇચ્છાએ ચાલનાર, એટલે તમને ન ચાહું, તો બીજા કોને? ગૌરી પુજન કરતાંએ મ્હારે તો તમનેજ જોવા પડે છે. તમે ગમે તેમ સમજો!

લી૦ દીન **સુમતી**!

બીજે દીવસે પ્રસંગોપાત આ પત્ર જયન્તને મળ્યો. વાચ્યો, હસ્યો. પુરૂષ કરતાં સ્ત્રી હિમ્મતવાન લાગી. પોતે અજાણ હોવાથી જૂઠો ઠર્યો. સુમતી સાચી હોવાથી ખરી ઠરી. સાંજના દૃષ્ટિ–રાગ થયો, ને બન્ને હસ્યા. જયન્તે પોતાની છાતીપર હાથ મુકીને સંતોષ મળવાની સમસ્યા કરી. સુમતીએ હસીને ડોકું ધુણાવ્યું, ને અંગુઠો તથા એક આંગળી મેળવીને સમસ્યાથી મનમાં કહ્યું "વાહરે વાહ!"

ગરમીની રજા પુરી થતાં જયન્ત મુંબઇ ગયો. રામપ્રસાદ પોતાના કામમાં પ્રવૃત્ત થયો. સુમતીના સૌંદર્યની વધતી જતી ચેષ્ટા ...ી તે વિવાહની ઉતાવળ કરવા લાગ્યો. વિચારમાં ને વિચારમાં

છ માસ વિતી ગયા. જયન્ત પાસ થયો, ને મુરારીરાવના સંકેત પ્રમાણે રામપ્રસાદે તેને અરજંટ તાર કર્યો. તે સાથે જયન્તનો વિવાહ સુમતી સાથે નક્કી કરવાનો પત્ર લખ્યો. મુરારીરાવની પત્નિયે જયન્તને પુછ્યું, જયન્તથી હસી જવાયું. મુરારીરાવ સમજી ગયા, અને સર્વે અમદાવાદ આવીને આ ફરજ અદા કરી. જયન્ત ને સુમતિનો વિવાહ થયો. લગ્ન સમારંભમાં મુરારીરાવે સારો ખર્ચ કર્યો. પોતાને પુત્ર ન હતો, ને બ્હેનના પુત્ર જયન્તને દત્તક લીધો હતો, એટલે ઠાઠમાઠ કરવામાં કસર ન રાખી. સુમતી જેવી રૂપાળી ને ડાહી છોકરી માટે રામપ્રસાદે તેમજ મુરારીરાવે મોતી હીરાના હાર ને વીંટી લીધાં. અંતે લગ્ન થયાં, ને આનંદનો દિન આવ્યો.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

ભવસાગરમાં દાવાનળ! પ્રેમ–પંથીઓનો પાંચ વર્ષનો પ્રવાસ.

"વ્હાલી, હવે મને ત્હારા અધરોષ્ઠનું પાન કરવા દે ?" જયન્તે આતુરતા બતાવી.

"જુઓ–જુઓ! પેલી કોયલ, પેલા કાગને ગચ્ચુ મારે છે; બન્ને કેવાં લડે છે ?" સુમતીએ પલંગની બારી પાસેથી પિંપળાની ડાળપર બેઠેલાં બે પંખીઓને બતાવીને જયન્તની વાતને ઉડાવી! પહેલા લગ્ન–દિનમાં મૂળ વાડીના પ્રેમનો પ્રસંગ તાજો કર્યો.

"તુ મને બીજે માર્ગે ચડાવે છે, પ્રિયા! હવે કંઈ વિજળીનો વેગ ઝાલ્યો રહે ? મનને મનનુ કામ કરવા દે ?" સુમતીને પ્રેમ–દોલથી દાબીને કહ્યું.

"આગ! આગ!" સુમતીએ હાસ્યવદને કહ્યું. જયન્તે ખરૂં માન્યું. સુમતીનું શરીર જયન્તે છોડી દીધું. ને તે ચોતરફ જોવા લાગ્યો. સુમતી હસી પડી.

"મને છેતર્યો ! જા; હવે હુ નહિ બોલું, ત્હારી કને નહિ આવું ?" જયન્ત રિસાઇ ગયો.

"પધારો, પધારો મ્હારા કૃષ્ણ પ્રભુ ? આ સત્યભામાની વિનતી સ્વીકારો. એક દિવસ સાંસુનો, તો બીજે દહાડે વહુનો પારો આવેજ તો ?"

"ભલે આવે ! પણ આજનો દહાડો તો નહિ આવે કની ?"

"અને પેલો વાડીનો વખત સ્મરણમાં છે ! એ વખત આવશે ?"

"તે વખત કરતાં આ વધારે નિર્ભય ને કિંમતી છે."

"ઘરનું વાસ્તુ કરતાં પાયો નાખવાનું મુહુર્ત વધારે કિંમતી છે."

"ભાડાની જગ્યામાં ટાપટીપ કરવા કરતાં ઘરની સ્વતંત્ર ઝુંપડી વધારે સુખપ્રદ છે."

"સઘળાંને ઘરનાં ઘર નથી હોતાં ! જન્મ થયા પછી શાન આવે છે. ખેતર ખેડીએ, વાવીએ, ને સંભાળીને પછી લણી શકીએ. તમારે તો જોશીબાવાના ટીપણાનું ! ઘરમાં ચોર ખાતર પાડવા આવ્યા; અને તેની બૈરી કહે બૂમ પાડો ! ચોર પકડાઇ જશે, ને કાં તો માલ મૂકીને ન્હાશી જશે; પણ જોશીબાવા કહે મુહુર્ત સારૂં નથી. બીજા મુહુર્તે બૂમ પાડીશું, એ મૂર્ખાઇથી માલ ગુમાવ્યો. કહે છે કે મુલતવી રાખવાનાં માઠાં ફળ, એ ખોટું નથી ! તમે સમજુને હું શું સમજાવું ?"

"શહેર ને ગામડાનું બન્નેનું પાણી પીધું છે કની, એટલે હશિયારી વધારે !"

"અમદાવાદ જેવા ગુજરાતના પાટનગરનું સુંદર જળ અને

સુરત સાથે મુંબઇનું પંચાળ પાણી એકત્ર થયું; એ કરતાં પાંચ નદી મળી, તે માંહે વળી ખાર પડયો. પ્રભુ ! તમે વળી નવી નવી નાયકા ને નાયકાઓનાં મુખડા જોયાં હશે. સુધરેલીઓના ચટકાં ને લટકાં જોયાં હશે. કદાચ મન પણ મરી ગયું હશે ને ?"

"બસ બસ—હવે હદ થઇ !"

"મ્હારા સમ ! કોઇએ અણસારો કે ઇશારો કર્યો છે ? કહે છે, કે મુંબાઇમાં સોબતી ઘણા. સારા સજન તો એમાં એકાદ ! વિદ્યાર્થિઓને શાહુકારના છોકરા વ્હાલા ! બાપના પૈસા, એટલે પારકે નાણે મજાહ ઉડાવવાનું બહુ મળે ! અને કેટલાક તો ભોળા ને ભલા, તેથી લગાર ઇશ્ક તથા આનંદમાં આંધળા બનાવીને ચુનોએ ચોપડી લહે ! કેમ ? હેં ! મારા સમ ? વાત તો ખરી કની ? તમે તેવા નહિ હોય !" સુમતી ખુબ હસી.

"એ બધી કથા કહીને હવે તું શું પ્રતિજ્ઞા કરાવવા માગે છે?"

"આ દાસીની સદા સેવા સ્વિકારવી !"

"કબુલ ! પ્રતિજ્ઞા સાથે—પ્રેમ સહિત કબુલ. પછી કંઇ ?"

"પછી એ કે તમે મ્હારા ને હું તમારી.' એટલું કહીને સુમતી કંઠે વળગી પડી. જયન્તે પોતાની પ્રિયાને પ્રેમ સોડમા સતાડી ! રામ ને સીતા, રાધા ને કૃષ્ણ અને જયન્ત ને સુમતી ! નિર્દોષ દમ્પતી જો પ્રેમ ભાવે પ્રેમ—કુંડમાં ન્હાય, તો અપવાદ શો ? જગતની માયાનો રવૈયો હોય, તો તેમાં કોઇનો વાંધો નથી, ભલે યુવાન કે વૃદ્ધ પોતાની પ્રિયાનો પ્રેમ—લ્હાવ લહે ! વૃદ્ધની ઇચ્છા હોય, કે છેવટનાં પળી પણ મુંડાવી નાખવાં, ને યયાતિ રાજા પેઠેમ પુત્રનું આયુષ્ય લઇને સંસાર ભોગ ભોગવવો, તો તેને પણ છુટ છે ! ભલે, જેને જોઇએ તે સાગર પાર તરે, ને જેને ન ગમે, તે તળીયામાં જઇ ડૂબે !!"

જયન્તને, સુમતીની પ્રેમભાવનાથી આનંદ વધ્યો. લગ્ન પ્રસંગને એક માસ વીતિ ગયો, એટલામાં મુરારીરાવને એકદમ મંડવાડ થઈ ગયો, ને ચાર દિનની ટુંક માંદગીમાં તેણે અમદાવાદમાં દેહ છોડયો. જયન્તને વારસ ઠરાવ્યો હતો, ને પોતાની ઓફીસથી તથા ઘરાકોથી માહિતગાર કર્યો હતો, એટલે મરનારને ધંધાની ચિન્તા ન હતી. એક પોતાની વિધવા હતી, તેને પોષણ થાય, તેટલું દ્રવ્ય અનામત હતું, અને તેને જયન્ત માતા તરીકે માનતો હતો તે વિધવાનો જયન્તપર પૂર્ણ પ્યાર હતો, એટલે મરનારે છેવટની શાન્તિ મેળવી. થોડા દિન દુઃખમાં ને વિયોગમાં ગયા. ઉત્તરકાર્ય કરીને જયન્ત મુંબાઈમાં આવ્યો, ઓફીસનું કામ સંભાળ્યું, મામાનો સોસીસો ગયા પછી સુમતીને મુંબઇ બોલાવી. અને આનંદમાં વર્ષ વીતિ ગયુ, સુમતીને અધરણી આવી. નવ માસે પુત્રી પ્રસવ થઇ, અને તેનું નામ રમા પાડયું. વિધવા મામીએ અમદાવાદમા રહીને જીવન પુરૂં કર્યું. રમા તેણીના હાથમાં ઉછરી. સુમતી તથા જયન્ત મુંબઇમા મોજ કરવા લાગ્યાં. લક્ષ્મી પ્રસન્ન હતી. મામાનુ ધન મળવા ઉપરાંત સસરા રામપ્રસાદે પણ સારી દોલત આપી હતી. વિધવાને દ્રવ્યની પરવા ન હતી. જયન્તની કને પૈસાનો જમાવ થયો હતો. એ સમયે કુન્દનનો દાયકો ચડતો હતો. વીરપુર મહારાજાની એજન્સી કુન્દનના હાથમાં હતી, એટલે વીરપુરમાં નવો રાજમહેલ બાંધવાનું કામ જયન્તને આપવામાં આવ્યું હતું. એ કામ અપાવવા બદલે જયન્તે કુન્દનને સારી રકમ આપવા કહી, પણ કુન્દને પ્રમાણીકપણું છોડયુ નહિઃ તે દિવસથી જયન્તનો વિશ્વાસ ને પ્રેમ, કુન્દનપર વધારે દૃઢ થતો ગયો. આ રીતે બન્નેની મિત્રાચારી ગાઢી થતી ગઇ, તેવામાં કુન્દનપર આફતનું વાદળ આવ્યું. તે વેળાએ જયન્તે ઘણી મદદ કરી, ને તે પ્રસંગ પછી બન્ને જીવપ્રાણ મિત્ર થયા. જો કે કુન્દનની હાલત નબળી પડી ગઇ, પણ તેણે ને કળવા દીધી નહિ, અને આજ સુધી તે અટંકી રહ્યો.

સુમતીના પ્રેમભાવમાં જયન્ત આનંદ ઝુલે ઝુલતો હતો. નમણી ને સુંદર સુમતિએ જયન્તને પ્રેમ–સુખ આપવામાં કચાશ રાખી નહિ. જયન્તે પૈસાના બળે વાલકેશ્વરના માર્ગપર 'સુમતિ વિલાસ' મહેલ બંધાવ્યો. ઇજનેર પોતે, મીસ્ત્રીઓ તાબાના, ને કોન્ટ્રાક્ટર ઓશિયાળા એટલે જયન્તે સસ્તામાં ને તાકીદે સુંદર મહેલ બંધાવ્યો. એ મહેલમાં ગયા પછી સુમતિને ફરીને ગર્ભ રહ્યો, જોશીએ પુત્ર પ્રાપ્તિની આશા આપી. દમ્પતિના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. સુમતી ડાહી ને ચતુર હતી, તેણે જોશીને ખાનગી પુછ્યું, ત્યારે બાળક કે માતા બન્નેમાંથી એકની ઘાત થવાનું કહ્યું ! સુમતીને શંકા પડી. ૭ માસ વિત્યા પછી સુમતિને સોજા ચડવા લાગ્યા. ડાકટરો ને સુયાણીઓએ કહ્યું, કે એ તો ગર્ભવંતીને થાય, પણ સુમતિ શંકાશીલ થઇ. તેને ખરાબ સ્વપ્નાં આવવા લાગ્યા. એક દહાડે સવારે દાતણ કરતા તેણીએ જયન્તને કહ્યું. ! " આજ રાત્રે સ્વપ્નામાં જાણે હુ લોહીના કુંડમાં ન્હાઇ !" સુમતીની ઇચ્છા ન છતાં તેણે કહ્યું. પતિને શંકામાં નાખીને નાહક તેના દિલમાં દુઃખ કરવા તે ઇચ્છતી ન હતી, પણ આવેશના ઉભરાથી બોલી જવાયું. જયન્તે કહ્યું.

" તે બરાસ–કસ્તુરીની વાત વાંચી હતી, તેનું સ્મરણ માત્ર તને થયું છે. '

" હા, ખરૂં ! એ વાત હું વિસરી ગઇ. " એટલુ કહીને વાત ઉડાવી દીધી. દિવસે દિવસે સોજા વધતા ગયા. જયન્તના મનમાંએ પણ સંદેહ પેઠો. આખરે નવ માસ વીત્યે પુત્ર પ્રસવ થયો. સુયાણીએ આનંદ વર્તાવ્યો. સુમતીએ હર્ષ દેખાડયો. જરા પણ દુઃખ વગર, પ્રસવ થવાની વાત કરી. જયન્તને આનંદ થયો, પણ બીજે દહાડે તાવ લાગુ પડયો, ને સન્નિપાત થયો. ડોકટરો, મીડ[illegible] દેશી સુયાણીયોના ઉપચાર ચાલ્યા, પણ વાત કરતાં -

સુમતીએ દેહ ત્યાગ કર્યો, ને દશ મિનિટે પુત્રે પ્રાણ છોડયો ! ડૉક્ટર અને મીડવાઇફે ઘણા ઉપચાર કર્યા, પણ જ્યાં જીંદગીનો છેડોજ આવી રહ્યો, ત્યા તૂટેલી દોરી સાંધવાને બીજુ કોણ સમર્થ હોઇ શકે ? "એક કલાકની ટુંકી રમતમાં પાસા અવળા પડયા. બાજી હારી ગયા; અને વગડે વરજેળા થયા. જુગારની રમત પુરી થઇ ! બાજીગરનો ખેલ બંધ પડયો. જાદુગરનો મહેલ ઉડી ગયો. જયન્ત માથું કુટીને બેસી રહ્યો. કોમળાંગીના ચન્દ્રમુખડા તરફ જોઈ રહ્યો. સ્તબ્ધ થઇ ગયો. 'સુમતી મરી ગઇ ?' આ શબ્દ બોલીને દિગ્મૂઢ બની ગયો. દુશ્મનો હસવા લાગ્યા, મિત્રો અફસોસ કરવા લાગ્યા. એક બાજુ કોળાહળ થઇ ગયો. સગાં વ્હાલાંઓને પાછળથી ખબર પડી, અને તેઓ જીવ તોડતા આવી પહોચ્યાં. જયન્તની આંખમાંથી ચોધાર અશ્રુપાત થતું હતું, રમા બિચારી મા—મા કરતી આમ તેમ ફરતી હતી, ને સુમતીના શબ તરફ જવા જતાં બીજી સ્ત્રીઓ તેણીને અટકાવતી હતી. નાની વયની પણ જ્ઞાની અને ડહાપણદાર દીકરી સમજી ગઇ, કે મા મરી ગઇ ! બાપની કને છુપી છુપી જઇને ઉભી. જયન્તની આંખમાં આંસુ ને હૃદય ભેદક રૂદનનો કરૂણસ્વર સાંભળીને તે પણ રડવા લાગી. મિત્રો અને સગાંઓ શબને સ્મશાન તરફ ઉચકી ચાલ્યા, તે તેની જોડે પેલો સુકુમાર સંસ્કારી બાળક પણ માતાના મૃતદેહ જોડે ચાલ્યો ! શત્રુરૂપ કે મિત્રરૂપ પણ સંસ્કારી જીવડા માતાના ઉદરમાં રહીને જન્મ લઈ છેવટ આ લોકનો અપવાદ વ્હોરી ચાલ્યો ગયો. જયન્ત સ્મશાન સુધી ગયો. તેને આ કરૂણ દુઃખ બહુ લાગી આવ્યું. સુમતીનો સુંદર ને કોમળ દેહ ચેહમાં પડયો, ને તેની છાતી ધડકવા લાગી, તે ઘેલો બની ગયો, ને હ્રદય ફાટ રૂદન કરવા લાગ્યો. લોકો તેને દૂર લઇ ગયા, અને રડતે ઘેર લાવ્યા. સંબંધીઓ સર્વે સ્થળે સ્થળે ચાલ્યા ગયા, અને

જયન્ત આખરે તો એકલોજ રહ્યો. રમાનુ રૂદન બંધ કરવા જતાં જયન્તથી રડી જવાતું. આમ દુઃખમાં દ્હાડા ક્હાડતા સુમતિની ઉત્તરક્રિયા વિતી ગઇ. ને સગાં સંબધો સૌ છુટાં પડયાં. જયન્તની પ્રકૃતિ એકદમ બગડી ગઈ. રમાની વારંવારની માતા-યાચનાથી જયન્તના મગજ પર બહુ માઠી અસર થવા લાગી. સુમતી-મહેલ સ્મશાન જેવો થઇ પડયો, પણ આખરે તો બે ત્રણ મહિને પાછો એજ સ્થળે આવી પ્હોંચ્યો. સ્ત્રીની સાથે મરવુ, એ તો પુરૂષ જાતિને કલંક લાગે, એવો સંસારિક મહિમા હતો. ઘણા લોકો આ વિદ્વાન તથા ધનવંત પુરૂષને કન્યા દેવા આવતા, પણ વિયોગી જુવાનને કોઈ વાત ગમતી હતી નહિ. પ્રભુ નામ પેઠેમ સુમતીને જપતો હતો, તેને કોઈ પદાર્થપર અભિરૂચી પ્રાપ્ત થતી ન હતી. ઘણા વ્હેમીયો બ્હીવરાવતા, કે ગર્ભવતી સ્ત્રી ગુજરી ગઇ, તે સ્થળે ભૂત થાય! જયન્ત તો પોતાની પ્રિયાનાં ભૂતને પણ જોવા તૈયાર હતો, પણ ક્યાંથી હોય? એ ભૂત જોડે છેલ્લી છેલ્લી બે વાતો થાય, ને બન્નેના દિલનો ઉભરો ખાલી થાય, તો સારૂ! પણ તેનું સ્વપ્નુંયે ન જોયુ! ઘણા વેદાન્તયો ને યોગીયો સાથે મન સમાધાન કર્યું, પરન્તુ કોઇએ એવો માર્ગ ન દેખાડયો, કે સુમતીનો ઓળો જોઈ શકાય! માત્ર એટલોજ નિર્ણય થયો, કે સંસ્કારે કરીને સાંપડેલી વસ્તુ જાય, તો ફરીને સંસ્કારેજ મળે છે. માયાવી જીવ પાછો સાંપડે છે ખરો, પણ તે કેવો સંસ્કારી હશે, તે કળી શકાતું નથી. પુનર્જન્મે દરેક જીવનો સમાગમ થાય, પણ તે જન્મે મળેલાં પ્રેમી કયાં સંસ્કારી હશે, તે યાદ રહી શકતુ નથી, તેમ આ જીવને પણ માયાના પ્રબળથી સ્મરણ રહી શકતુ નથી.

જયન્તની વ્યાધી કદી જલદીથી દૂર થઇ શકત, પણ સુમતીનું માંસલ બાળક જયન્તના હાથમા રમતુ હતુ, એટલે સુમતી ઘડીકમાં વિસરાય તેમ ન્હોતી. સુમતી કરતાં કદી અધિક-સ્વરૂપી અને સદ્ગુણી

કન્યા અનાયાસે સાંપડી જાય, તો જયન્ત ફરીને લગ્ન કરીને લાબે કાળે સુમતીનો મ્હેરો વિસરી જાય, પણ રમાના પ્રતાપે ઘડીકમાં તેમ થવું કઠણ હતું. તેણે હવે ધર્મજ્ઞાન ને વેદાન્ત પર લક્ષ દેવા માંડયુ. ઓફીસમાં ઘડી બે ઘડી કામ કરીને પછી એકાન્તમાં બંગલાની પાછળ વાંચવા માંડયું. રમા માટે એક દરેલ કાશી નામની બ્રાહ્મણને રાખી એક વિશ્વાસુ નોકર તથા રસોઇઓ રાખ્યાં, અને એક વૃદ્ધ પણ રમુજી વિપ્રને વાતોના ગપાટા મારવા રાખ્યો. રમાને તેના દાદા તથા દાદીએ અમદાવાદ લઇ જવા ઘણો આગ્રહ કર્યો, પણ પિતાની વ્હાલી રમા ગઇ નહિ.

આ રીતે જયન્તે વાપિક ઉકેલ્યુ, ને ધીમે ધીમે જીવને શાન્તિ આપી. એમ કરતાંએ બે વર્ષ વીતી ગયાં, અને આજે તેનો ગમગીનીમાં દિવસ પસાર કર્યો, જે કુન્દનથી અજાણ્યુ હતુ.

કુન્દનના મનમાં અપમાન શબ્દ ન વસ્યો, એ જયન્તના શુદ્ધ મિત્રભાવની નિશાની હતી; પ્રસંગોપાત જયન્ત તેમને દ્રવ્યની સહાયતા આપવા કહેતો, પણ હાથ તંગમાં છતાં કુન્દન, મિત્રનો ઉપકાર લેવા ચ્હાતો ન હતો. વારંવાર તે કુન્દનને ઘેર જઇને માણેક કને નિરાંતે સુખ–દુ:ખની બે વાતો કરતો, ને માણેકને પોતાની બ્હેન જેવી ગણતો. કુન્દનનું નિર્મળ મન જયન્ત પ્રત્યે બહુ ભાવના ને દયાથી જોતું હતુ, એટલે માણેકને વારંવાર કહેતો, કે જયન્તના દુ:ખમા આપણે બની શકે, તેટલો ભાગ લ્હેવો. માણેક ડાહી ને સમજુ હતી. પ્રેમીના દુ:ખની પીછાણનારી હતી, એટલે જયન્ત પોતાની મન-વેદના શિતળ કરવા સુમતીના સદ્ગુણોનુ સ્મરણ કરતો, ને માણેક તથા કુન્દન તેની વાતોને તાબે થતાં. જયન્તને ખબર પડી કે, કુન્દન આવીને ચાલ્યો ગયો, પણ તેના મનમાં એમ

ન થયું, કે તેને અપમાન લાગ્યુ હશે, કેમકે ઉભયના અંતઃકરણ પરસ્પર અવિશ્વાસથી જોતાજ ન હતા.

પ્રભાતમા ઉઠતાંજ રત્નલાલનો ગોર જયન્તને આમંત્રણ કરવા આવ્યો, પણ જયન્તે અનેચ્છા દેખાડી. રમાને મોકલવા આગ્રહ થયો, પણ હઠીલી રમા ગઈ નહિ. રત્નલાલને ત્યાંનો આજનો સમારંભ અલૌકિક અને પ્રતિષ્ઠિત ઘરના વૈભવનો આજે પ્રકાશ પૈડનાર હતો, નીલમની સાહ્યબીનો સુરજ આજે પ્રકટી નીકળનાર હતો, પણ કુન્દન ને માણેકની મુશ્કેલીનો પાર ન હતો. આ દમ્પતી પ્રભાતમાં જેટલાં ચિન્તાતુર હતાં, તેથી અધિક નીલમ આનંદમાં આતુર બની હતી.

પ્રકરણ ૭ મું.

નીલમનો નવો આનંદ! પુત્ર-દાનનો માનવંત મહિમા!

"દીલીપ રાજાનો પુત્ર ભગીરથ અને કૌરવકૂળદીપક દુર્યોધન! દશરથી રામ અને ભાગવત મહાત્મમાહેનો પેલો ધુંધણીમલ! આ પણ સર્વ પુત્રો! એક ધ્રુવ, એક પ્રલ્હાદ, એક શ્રવણ ને એક પરશુરામ! આ સર્વ પુત્રો ખરા, પણ તેઓ આમ્રપરનાં ખાટા મીઠાં ફળો!! એક પુત્ર માટે મહા તપ આદરવામાં આવે, ને તેજ પુત્ર માબાપનું સાત પહેડીનું નિકન્દન કરે. ધન્ય પુત્ર! માબાપનો લાડકડો બાળક, સ્ત્રીની મોહનીમાં અંજાઇને માબાપનો તિરસ્કાર કરી વૃદ્ધપણે રણમાં રોળે!"

દુનિયામાં દિવાળીના જેવો બીજો દિવસ કયો? સંસારમાં સંતતિ સરખો બીજો વૈભવ કયો? મિઠાશમાં સાકર કરતાં ગળ્યુ શું? આનંદમાં લગ્નના જેવો બીજો ઉત્સવ કયો? અને શાન્તિમાં

સુઘડ સ્ત્રી કરતાં બીજું સુખ કયું ? માબાપને સર્વ કરતાં વધારે સુખ, તે પુત્રનું ! ને વૃદ્ધ દાદાને વધારે આનંદ પૌત્રલ્હાવનો ! દીકરાને ઘેર દીકરા, પૈસે સુખી, શરીરે આરોગ્ય, ને ધન-સંપતિ તથા વ્યવહાર-લજ્જા પણ વખાણવા યોગ્ય, તેના કરતાં બીજો ગૃહસ્થાશ્રમ ઉત્તમ કયો ? રત્નલાલ ઝવેરીનો દિવસ ચડતો હતો, પુત્રવધુના સદાચરણથી સંસાર તેજસ્વી જણાતો હતો. નિંદાખોર જનો તેનાં સુખને વિવિધ પ્રકારે વખોડતા હતા, પણ તેને ત્યાંથી અતિથી પાછો જતો ન હતો. પરોણાનો સારો સત્કાર થતો હતો. સખાવત અને દયાનો તેના ઘરમાં ઝરો વહેતો હતો, તેથી પ્રભુએ તેના પર દયાનો વરસાદ વરસાવ્યો હતો. લાંબે કાળે પુત્રને ત્યાં પુત્રનું દાન દઇને પરમ પ્રભુએ આનંદ વર્તાવ્યો હતો. એ ફળદાન કોઈ સંતજનની સેવાનું હતું. નીલમના ગુરૂ સ્વામી સચ્ચિદાનંદ પ્રભુનો આશિર્વાદ હોવાથી રત્નલાલનો વંશ વધ્યો હતો, ને તેથી રત્નલાલ આ મહાત્માને અહોનિશ પ્રભુ તરીકે પુજતા હતા. કાશી નિવાસી સ્વામી સચ્ચિદાનંદે, નીલમને બનારસમાં વિવિધજ્ઞાન આપ્યું હતું, ને એ જ્ઞાનકર્મ રત્નલાલના અનુભવવામાં આવ્યાથી ગુરૂપર તેની પૂર્ણ શ્રદ્ધા બેઠી હતી. તેથી તેણે આ ગુરૂને તેડાવ્યા હતા. મુબઇ આવ્યા પછી ગુરૂએ આપેલા મત પ્રમાણે, નીલમને પુત્ર પ્રાપ્તિ થતાં તેઓને વધારે શ્રદ્ધા બેઠી હતી, અને રત્નલાલની પરમ ઇચ્છામાંજ દેહ નિર્ગમન કરવા ધાર્યો હતો. વાલકેશ્વરની પવિત્રભૂમિમાં ગંગા કાંઠે સમુદ્ર સંગમ પર સ્નાન ધ્યાન કરીને ભક્તને મુક્તિપદ આપવા વિચાર કર્યો હતો. એ આજના લેભાગુ સાધુડાઓ, મૂર્તિપુજાને વખોડીને વેદાન્તનું ડોળ ઘાલી કપટી સાધુઓ પેઠેમ વેદાન્તનો કલ્પિત ઝુંડો પકડી સુધારાનાં ડોળઘાલુ શેઠીયાને વિશ્વાસ બેસાડીને, તેના ઘરની જુવાન વહુ-દીકરીઓને ઉડાવી જનાર કે ધન-તન લૂંટી જનાર રંગી ભંગી ન હતો.

રત્નલાલને ત્યાં આજે આનંદ પથરાઇ રહેલો હતો. આજે સુખનો સૂર્ય ઉગ્યો હતો. આનંદનો ઉદધી ઉછળ્યો હતો. મનહર વાજીંત્રોના નાદ થતા હતા. ગવૈયાઓનાં ગાન તાન થતાં હતાં. મહર્ષિપુજારીઓ વેદ મંત્રોચ્ચાર કરતા હતા. પુરાણીઓ પાઠ વાંચતા હતા. સાધુ સંત ને અપંગ અંધને દાન દેવાનું હતું. નીલમના નવરત્નનો આજે પંચવર્ષ પ્રમાણ અખંડ વ્રતનો આનંદ ઉત્સવ હતો. જન્મ-ગાંઠનો દિવસ હતો. પેટના બાળકને માથે વ્રતધારી વાળ હતા, તે ઉતરાંવવાનો પવિત્ર દિવસ હતો. બાબુલનાથની પ્રસાદી પામેલા પુત્રને શાસ્ત્રવિધી પ્રમાણે વાળ ટહાડા કરવાનું આ મંગળ ચોઘડીઉ હતુ.

જે ભગીરથ વડે સપ્તકુળનો ઉદ્ધાર થયો હતો, જે ધ્રુવ વડે ઉત્તાનપાદ રાજાની જીંદગી સફળ થઇ હતી, જે પ્રલ્હાદ વડે હિરણાકસ્યપને મુક્તિ મળી હતી, અને જે શ્રવણ વડે માતાપિતાનો ઉદ્ધાર થયો હતો, તેજ પ્રમાણે રત્નલાલને ત્યાં પૌત્ર-પ્રાપ્તિનો આનંદ વર્તાય છે. જન્મ કાળે કશી પણ ધામધુમ ન્હોતી કરી, કેમકે ‘ આંધળાની એક આંખ ’ પ્રમાણે અભાગીયો જો ખેડ કરે, બળદ ટળે કે પોતે મરે, તેમ પુત્ર–જીવન માટે અવિશ્વાસ હતો. એક પુત્ર તે પુત્રમાં નહિ, એક આંખ તે આંખમાં નહિ, એક પૈસો તે પૈસામાં નહિ, એક રાગ તે રાગમાં નહિ ! મહા મહેનતે સાંપડેલી વસ્તુ બહુ કીમતી હોય છે. નિર્ધનને ધન, વાંઝીયાને તન, અને ભુખ્યાને અન્ન મળે છે, તો તે બહુ સંભાળીને રાખે છે. રખે પગ કરીને ન્હાશી જાય, એવો તેને ભય રહે છે, કેમકે તે ધન મુશ્કેલીએ સાંપડેલું હોય છે, અછતની તે પુરવણી કરનારૂ હોય છે. રત્નલાલ પ્રાપ્તિનો આનંદ પાંચ વર્ષે ઉજવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, અને તેની આજે પુર્ણાહુતી હતી. નીલમના નવા સંસારની સ્થાપના થયા પછી

એક વર્ષે પુત્ર-પ્રાપ્તિ થઇ હતી. મહાવિભુ શંકરની અખંડ તપશ્ચર્યા કરીને નીલમે પુત્ર-રત્ન મેળવ્યું હતું. મહાદેવી એનીબિઝંટનો ઉપદેશ, અને ગુરૂશ્રી સ્વામી સચ્ચિદાનંદ સરસ્વતીએ આપેલા મંત્ર જાપથી એક શુદ્ધ પતિવ્રતાએ પોતાના પતિનું પ્રીતિ-પાત્ર જળ ગ્રહીને પુત્ર-લાભ આપ્યો હતો. એ પુત્રની આજે ક્લેશ-શાન્તિ હતી. લાડકડા બાળકના વાળ ટહાડા કરવાનો આજે મહોત્સવ હતો. પુત્ર-દાન દેવા માટે શિવશંભુની મહાપુજા કરવાનો આજે દિવસ હતો.

પુત્રની વાંચ્છના માટે મોટા મોટા મહર્ષિ, અને રાજન્દ્રોએ અઘોર તપ આદર્યાં હતાં, વંશવૃદ્ધિ માટે અને કુળ-ઉદ્ધાર કરવા માટે સંતતિ ઉત્પન્ન કરતા હતા; અને સદોષ પુરૂષો નિર્દોષ ભક્તિ વડે પ્રભુ પ્રસન્ન કરીને પુત્રદાન મેળવતા હતા, દશરથ રાજાએ પુત્ર વાંચ્છના માટે યજ્ઞ આરંભ્યો હતો. જનકરાજાનો વૈભવ પુત્ર વિના નકામો હતો. દુષ્યંતરાજા પુત્ર વિના દુઃખી હતો. અનેક વંશજો પુત્ર વિના નર્કે જતા હતા. સત્પુત્રથી કોઇ પાવન થતા હતા. જેને પુત્ર નથી, તેનું મન શુન્ય છે; જેને પુત્ર નથી, તેનું દાન મૌન છે; જેને ત્યાં પુત્ર છે, તેને ત્યાં ઇશ્વર કૃપા છે; જેને ત્યાં પુત્ર છે, તેને ત્યા નવનિધ ને અષ્ટમાસિદ્ધ છે. કોઇકજ પાપીઆને ત્યાં પૂર્વનો પાપી જીવડો અવતરીને પિતૃકુળને કનડતો હશે, પણ પુન્યશાળીના પુત્રની તો બલિહારીજ !

ભેરવી ગઝલ.

કરે કલ્લોલ જ્યાં બાળા, અરે આનંદ ત્યાં છાજે:
કરે કિલ કિલ જ્યાં પંખી, ખરે વન-વાટ ત્યાં ગાજે—૧
સુનાં છે મ્હેલ મંદિરો, સુની છે વાડી ને બાગો;
સુનાં છે રાજ મહેલો જો, સુનો જયમ રાગ વણુ વાજે—૨
સરિતામાં હશે પાણી, જશે જન-પ્રાણી તે ઘાટે;

વિના ફળનાં તરૂવર કોઇ, પશુ પંખી ન જશે આરે—૩
ભલે આક્રંદથી છાયું, ભલે હર્ષે હશે છાયું;
પરન્તુ પુત્રવંતુ ઘર, સદા આનંદથી રાજે—૪
દુ:ખી મન દુનિયા દુ:ખે, શિશુ ખોળે ચડી બેસે,
ટળી વ્યાધી ટળ્યા રોગો, હૃદયમાં શાન્તિ ત્યમ છાજે—૫
ભલા ભૂપાળનો વૈભવ, ભલા ધનવંતની માયા;
નહિ શોભે વિના પુત્રે, સુખી સંતા ને દીનતા જે—૬
ખિલે પુષ્પો રવિ જોઇ, ખિલે માબાપ મન પુત્રે,
ખરેખર ધન્ય માબાપો. સુપુત્રોથી ફરે રાજ્યે—૭

કરમાયલું ફુલ સુંઘવું, વાસી અન્ન ખાવું, અને માન વગર પરઘેર વાસ કરવો, તેના કરતાંએ નિષ્ઠુર પારકાં બાળકોને ચુંબન કરવાનો લ્હાવ લેવાનો છે. તાજું પાણી, ધોએલાં વસ્ત્રો, મુગ્ધા પ્રિયાંગના અને સ્વાદિષ્ટ ભોજનની જે મધુરતા છે, તે કરતાં અધિક પોતાના પુત્રની વાત્સલ્યતાનો ભાવ છે. યશોદાજી કૃષ્ણને શિક્ષા કરીને રડી પડયા હતાં, કૌશલ્યાએ રામને ખીજવાઇને અશ્રુપાત કર્યો હતો, પુત્ર-વાત્સલ્યતાની અસર માબાપોના મનમાં એટલી તો ઉડી પેઠેલી છે કે ક્રોધમાં કરેલું કર્મ લાંબે કાળે પણ યાદ કરીવીને પ્રેમ-ભાવે પસ્તાવો કરાવેછે. ધન્યછે, પુત્રવતી માતાને! ધન્યછે, સપુત્રવાન પુન્યશાળી પિતાને!

ચિન્તામણી રત્ન જેવા પુત્રનું આયુષ્ય લંબાયલું જોવાને કઇ માતા આતુર ન હશે! પતિની આજ્ઞાનું કદી ઉલંઘન થાય, પણ પુત્રના રડતાં આંસુ લુછવામાં એક પળ પણ ન થોભાય! ધણીના રોગનું નિર્વાણ કરવામાં સ્ત્રી ઔષધ પાવાની ભૂલ કદી કરે, પણ પુત્રના પેટમા દુખતું ટાળવાને પોતે જાતે કડવું ઓસડ પાવા-ખાવાને ન ચૂકે? માતૃ વાત્સલ્યતાની અવધી છે. કોઇકજ અકર્મી દીકરા [illegible]વી માયાળુ માતાની મમતાને ભૂલી જઇને તેના પરમ ઉપ

બદલો આપતા હશે ! સ્ત્રીની મોહન મંત્રભરી માયાને આધીન થઇને ઘડીભરનો કામવિકાર તૃપ્ત કરવા અર્થે માયાવંતી પૂતળીને રાજી રાખવા ભલી માતાનો તિરસ્કાર કરતા હશે. એ મૂર્ખ ભૂલી જાય છે, કે ગંદી ગોદડીમાંથી સાફ ગાદલામાં પોઢાડનાર, ને પરવશ બાળ-જીંદગીને જીવ પેઠેમ જાળવનાર માતા છે, નહિ કે સ્ત્રી ! કોઇકજ ભલી સ્ત્રી સહનશીલ તો હશે, નહિ તો ઘરનો વેશ ઉઘાડો કરીને ધણીને બે બદામનો કરનારી સ્ત્રી છે, ધણીની છેવટની સ્થિતિ સુધી દૃઢ મનની ને ધિરજ રાખીને ધણીનું શબ સંભાળનારી તો કોઇકજ હશે, નહિ તો ચૂડલો ભાગ્યો, કે રસ્તો મોકળો થયો. પૈસો મૂક્યો હોય, તો રાગડો કહાડે, નહિ તો ધણીને નામે છાજીયાં લઇને રખડતી કરી મૂક્વાનો આરોપ મૂકે ! હજાર ગાળ દઇને કહાડી મૂકેલી માવડીને છુટકો નથી ! છાતી ફાટ રૂદન ને સરિતા વાટ અશ્રુજળ માવડી કહાડશે; રે માતાના દીકરાઓ ? જરા માતાને તિરસ્કાર કરતાં ડરજો. જે કોઇ વૃદ્ધ માબાપની આજ્ઞા લોપીને તેનો ઉત્તર કાળ સંભાળતાં નથી, તેને ખચીત તેવી અવસ્થાએ પોતાના બાળકનુ સંકટ શોસવુ પડે છે. મા વગરના દીકરાઓ ! તમને શો અનુભવ ? રાંક દીકરાઓ ! તમે નરસિંહ મહેતાની કુંવરબાઇનુ વૃતાંત વાંચ્યું હશે. રાંક પિતાની દીકરી, મા વિનાની એકલી પોતાના સીમંતમાં બાપા કંઇ ન લાવ્યાથી માતાને યાદ કરતી હતી ! આહા શી માતા ? **નીલમ**નો આજનો ચહેરો અજબ ઉલટથી છવાએલો હતો. ઘણે કાળે ઈશ્વરે પુત્ર સંતાન આપ્યું, અને તે પાંચ વર્ષ સુધી અખંડ આરોગ્ય રાખ્યું, ત્યારે શું **નીલમ** આજે ગાંડી-ઘેલી નહિ બની ગઇ હોય ? આજે પોતાના એકના એક બાળકના આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરાવવાની આતુરતામાં કંઇ થોડી આકળી પડી ગઇ હશે ? ધનવંત સસરાની કુળવધુ, અને કુળવાન પતિની પ્રમદા, પોતાના પાંચ વર્ષના બાળકનું ઉજવણું કરવાને શું

પાછી હઠતી હશે ? આછતનો પુત્ર, એકનો એક પુત્ર, પાચ વર્ષનો આરોગ્યવંતો પોપટ ઉડતો-પટતો ને હસતો-રમતો-થયો, એ સર્વ શંકર મહાદેવના પ્રતાપ ! અને શું આજે શંકરની આરાધના કે ભક્તિ કરવામાં નીલમ કચાશ મુકશે ? માતાનો વ્હાલો પુત્ર આજે રત્નલાલની સઘળી રહીયાસત કંઠમાં બતાવતો હતો. માતા નીલમ પોતાના કાનકુંવર કોડામણા બાળને વારવાર જોઇને હરખાતી હતી. કંઠમાં હીરાનો હાર નાખ્યો હતો, પણ તેની જોડે કાળો દોરો બાંધ્યો હતો. રખે મ્હારા લાડકડાને મુઇ કોઈ અદેખી રંડાની નજર પડે ! રખે મ્હારા બાળને કોઇ વાંઝણીનો પડછાયો પડે ! બાળકને માટે માતાની આ કેવી માયા ? પુત્ર માટે અપવાસ, વ્રત, ઉજવણાં, ને જીવ પ્રાણ દે, એટલુંજ નહિ પણ કેટલાંક વર્ષો સુધી એવું આકરૂ વ્રત લ્હે, કે લાલચુ મન ગોથું ખવરાવે, તે છતાં હઠીલી થઇને તે પાળે !

"બાઈ ! આજે મ્હારા બાબુના વાળ ટહાડા કરવાના છે, માટે સકુટમ્બ નોતરૂં દઉ છુ ?" લટકાળી નીલમ મન-વૈભવથી ડરી ગઇ છતા, પુત્ર વાત્સલ્યતાના આવેશમાં જાતે કુટમ્બમાં નોતરૂ દેવા ચાલી.

"જો મ્હારો બાળક પાંચ વર્ષનો થશે, તો હે શીવ શંભુ ! હુ તને સોના-રૂપાનો મુગટ પહેરાવીશ ! અને રૂપા ભારોભાર તોળીને ગરીબોને વહેંચીશ !"-"હે દેવી માતા ! જો તું દીકરો નહિ ને દીકરીએ આપે, તો હું તને ચરણા-ચોળી ને ચાંલા મહીત જોડ શ્રીફળ મુકીશ !" દીન મુખડે ગરીબ બિચારી માતાઓ બાળકો માટે બાધા લ્હે ! "હે પ્રભુ ! મને તુ દીકરો દે, તો હુ પાંચ વર્ષ સુધી તેના માથાના વાળ રખાવીશ" અને સો બ્રાહ્મણ જમાડીને ત્હારા ચરણ પાસે તેના વાળ ઉતરાવીશ" "હે દીનાનાથ ! પાંચ વર્ષ સુધી હું ભીખ માગીને તેને ખવરાવીશ,-પીવરાવીશ, ને કપડાં પ્હેરાવીશ !"

લખપતી માબાપો પોતાને ત્યાં અવતરેલા દીકરા

માગતાં આજે આપણે અનેક જોઇએ છીયે. **નીલમ** કંઈ એટલી હદ સુધી વહેમને વજન આપ્યું ન હતું, પણ તેના ગુરૂની ઈચ્છાને આધીન થઇને, અને રત્નલાલની મરજી સંપાદન કરીને બાબુને માથે વાળ રાખ્યા હતા, અને તેને ચાર વર્ષ પુરાં થઇ આજે પાંચમું બેઠું હતું, તેથી તેના વાળ બાબુલનાથના શિવાલયમાં ટહાડા કરવાની ધામધુમ ચાલી રહી હતી. ખરૂં કહીએ, તો બાબુની જન્મગાંઠનો પહેલો ઉત્સવ આજેજ હતો. "ઇશ્વર કોણ જાણે આ ગુલાબને કેવી રીતે સંભાળશે? જો મ્હારૂં રતન પાંચ વર્ષ પર્યંત આરોગ્યવતું અને ઝળકતું રહેશે, તો તે વર્ષે જન્મગાંઠ ઉજવાશે!" **નીલમ**નો આ મન–સંકલ્પ હતો, અને વારંવાર તે પુત્ર–મુખ જોઇને બે હાથ જોડી પ્રભુ પાસે પોતાના દોષની ક્ષમા માગી પુત્રને ચીરંજીવી રાખવા યાચના કરી હતી. પોતાના ગુરૂ કને જ્યારે કથા-શ્રવણ કરીને ઉઠતી, અને ગુરૂ તેને આશિર્વાદ આપીને અખંડ સૌભાગ્યવંતી કહેતા, ત્યારે તે પોતાના પુત્રને આશિર્વચન આપવાનું ગુરૂને કહ્યા વિના રહેતી નહોતી. કેમ જાણે **નીલમ**ને ફરીને પુત્ર–દાન મળવાનુંજ ન હોય! ખરી વાત છે કે અછત એવી આકરી ને કિંમતી હોય છે, તેમાં માતૃ–ભાવની તો અવધી!

નીલમ પ્રભાતમાં વ્હેલી વ્હેલી ઉઠીને ન્હાઇ–ધોઇ નિત્ય કર્મ કરીને બાબુને નવરાવ્યો. રતનને ઉઠાડી, ભાઈ–બ્હેનને શણગાર્યાં. કિંમતી વસ્ત્રો અને અનુપમ અલંકાર ધારણ કર્યાં. બાબુને સવા લક્ષનો હીરાનો હાર પહેરાવ્યો, ત્યારે રતનને માણેક–મોતીનો હીરા જડીત હાર કંઠમાં નાખ્યો. લક્ષાધિપતીનાં બાળકો ઉત્સવ વખતે શા માટે શણગારે નહિ? ધનવંતના ઘરની લક્ષ્મી બાળકોથીજ જણાય છે. દ્રવ્યવાનનો વૈભવ સુંદરીઓથીજ શોભે છે. રાજવંશીના સત્તાધારી અને દેખાવડા–દમામદાર ઠાઠ ભલે સ્વારી અને નોબતમાં દેખાય, પણ ધનવંતોના વૈભવ તો તેના ઘરનાં સ્ત્રી બાળકોમાં જેટલા દીપે

છે; તેટલો [illegible]-સુંદરીઓની ગેરહાજરીમાં હાથી-ઘોડાના ઠાઠથી મનોહર લાગતા નથી. બાળકોને શણગારીને નીલમે પોતાનું સૌભાગ્ય સુધાર્યું. કંઠમાં માત્ર બે સરની મોતીની માળા, કાનમાં સાદું હીરાનું લવગીઉં, માથામાં માણેકનો હીરા જડીત ચાક, હાથમાં સાદી હીરાની-મોતીની બંગડી અને પગમા નુપુર પહેર્યાં; શરીરપર જરકસી અમર અને મોતી ટાંકેલી કસકસતી ચોળી પ્હેરી. નીલમે જુવાનીનું સુખ ગુમાવ્યા પછી પુત્રને ખાતર, ને મસરાની પિતા તુલ્ય કૃપા વડે આજેજ આ હાડ કર્યો હતો, આઠ વાગતાં નીલમ પોતાના કુટમ્બને તેડુ કરવા તૈયાર થઇ ગઇ. ગોર મહારાજ અને વિપ્રોનાં ટોળાં આવવા લાગ્યાં કેટલાક નજીકનાં ને કેટલાંક દૂરનાં સંબંધી માહેનું સ્ત્રી-મડળ આવી ચડયું. રાત્રીએ બે વાર માણેકને કહેવરાવ્યું છતાં, તે હજી સુધી ન આવી, એથી નીલમને ચિન્તા થઇ. ડાહી ને વ્હાલી માણેક વિના આ ચોઘડીએ નીલમથી દૂર ડગલું ભરાય તેવુ ન લાગ્યુ. સરસ્વતી ગુજરી ગયા પછી, અને નીલમે ફરી સંસાર શરૂ કર્યા પછી, પોતાને ત્યાં આ પ્હેલોજ અવસર હતો, વળી પોતાની સાહ્યબી અખંડ હતી. એ પ્રસંગે વૈભવથી નબળી પડી ગયલી, અને માબાપની ગરજ સારે તેવી ધનવંત બ્હેનને ત્યાં પ્રસંગ હોવાથી, કદાચ વિવેકમાં ઓછાપો રહે, તો માણેકનું દીલ વધારે દુખાય, એ માટે નીલમ વારંવાર માણેકને યાદ કરતી હતી, ને તેની વાટ જોતી હતી. ચોઘડીયું ચાલ્યુ જતુ હતું, પણ માણેક વિના વાલકેશ્વરની બહાર નીલમનું મન ડગલુ દેવાને જાણે હઠીલું થયું હતું. નવ વાગે તો બાબુલનાથમાં પહોચવુ હતુ, ને તેટલા સમયમાં મુબઇના જુદા જુદા લત્તા ઉપર બે પાચ સારે ઘેર નીલમને જાતે જવું હતું. પણ માણેકને સાથે લઇનેજ જવાનું છે, એમ માણેકને વચન દીધું હતું. કોણ જાણે માણેક શા કારણે ઢીલ

હશે ? નીલમની નજરે તરત વેલી ધાટણ આવી. નીલમે તેને મ મારીને પુછ્યું. ' અલી વેલી ! માણેક બ્હેન કયાં છે ? "

" બા ! માણેક બ્હેનને કહ્યું, કે હું બાબુલનાથ પરભારી આવીશ. કુન્દલાલ હજી બહારથી આવ્યા નથી. છોકરાં તૈયાર થાય છે, અને પોતે પણ હજી ન્હાવાની તૈયારી કરતાં હતા. " વેલીએ ધીમે સાદે નમ્રતાથી જવાબ દીધો.

" પણ મ્હારે ગામમાં જવું છે, તે માણેક શું નથી જાણતી ?" નીલમે મોં ચડાવીને મનમાંજ ગુસ્સો દબાવ્યો.

" બા ! તમે તો મોટાં માણસ છો. દરેક સગવડ જીભમાં છે. હુકમ કરતાં વાર ! બીજાં માણસોને કદાચ અગવડ હોય, ને આવા પ્રસગે લગાર ધરની રીતભાત સાચવીને આવવુ હોય તો ? એમને બધી સગવડ ઘરમાં તૈયાર કયાંથી હોય ? " વેલીએ સમસ્યારૂપ વૃદ્ધ અનુભવ પ્રમાણે ને પ્રત્યક્ષ જોવા–જાણ્યા પ્રમાણે નીલમને જવાબ દીધો.

" બાબુના મહોત્સવની વાત કંઇ આજે થઇ છે, વેલી ! કદી કપડું લુગડું કરવું હોય, તો અગાઉથી ગોઠવણ ન થાય ? તુ જાણતી નથી, કે નવ વાગે કુટમ્બમાં ફેરો મારીને બાબુલનાથ પહોંચવું છે ! માણેક તો સદાની ઢંડી ! છોકરાના કપડા હજી કાં તો દરજીને ત્યા પડયા હશે ? કુન્દનલાલ પણ ઢંડા માટલા જેવા ! "

" બ્હેન ! લગાર ધીરાં પડો. કપડાં તો દરજીને ત્યાંથી આવે, પણ કંઠનો શણગાર સોનીને ત્યાથી લાવતાં વાર લાગે ! એ તો તેનો રામો બોલ્યો, એટલે મેં જાણ્યું. કુન્દનલાલ દાગીના માટે બહાર ગયા છે, ને તે આવશે, ત્યારેજ માણેક બ્હેન પધારશે. હવે સમજ્યાં ! "

" મેં જ્યારે દાગીના દેવાને કહ્યું, ત્યારે ના પાડી. દાગીના જોઇએ, તો મને કાં નથી કહેતી ? હું અહીથી મોકલું, પણ ચોઘડીયું વીતી જાય તે ? "

" તમારો વૈભવ આ ટાણે કામ ન આવે. તમે મ્હોટાં બ્હેન છો, તો એ પૈસા લીધા ન જણાય, પણ આ વખતે દાગીનો કે કપડું લેતાં માણસનું મન સકોચાય. પછી ભલે તમે પ્યારથી ને લાડથી આપતાં હોય ! "

" હશે. ત્યારે હુ પોતેજ જાઉ છુ. બે ચાર ઘેર કહેવાનું છે, તેથી ગયા વિના છુટકો નથી. માણેક રસ્તામાંજ છે, હુ જતી જતી તેડતી જઈશ. જો વાર હશે, તો પાછી આવીશ, ત્યારે તેને બાણુ-લનાથમાં તેડીને આવીશ. તું મોટા શેઠને ઉતાવળ કરજે, ને નાના શેઠ હજી ન્હાયા પણ નથી, તેને તાકીદ કરીને સૌ સ્ત્રી મંડળ માટે ગાડીઓનો બંદોબસ્ત કરાવી બાણુલનાથ લાવજે. જે સ્ત્રીઓ આ-વેલી છે, તેમાંથી નાની બેન તથા ચંપાને લાવજે. બીજાની વધુ જરૂર નથી. કલાક સારૂ નાહક તસ્દી શી આપવી ? હુ શેઠને પણ કહી જાઉ છું. ગોર પણ તૈયારી કરી રાખે ! " જડજ સાહેબ જેમ પોતાના શિરસ્તેદારને વટ હુકમ સંભળાવી જાય, તેમ નીલમ તેની માનીતી દાસી વેલીને હુકમનો અમલ કરવાનું કહીને બહાર ચાલી ગઈ. બહાર ગાડી ઉભેલી તૈયાર હતી, રતન ને બાણુ બાગમાં રમતાં હતા, તેને બોલાવ્યાં. રત્નલાલ શેઠ સામા આવતા હતા, તેમને કહેવાની હકિકત કહી. બાણુ તથા રતન સાથે નીલમ ગાડીમાં બેઠી, અને ગાડી માણેકના ઘર તરફ ચોપાટી રસ્તે ચાલી.

નિર્દોષ માણેક ! આજે નિમાણી થઇને આમ તેમ ડોકીયાં કરતી છુપાતી ભગતી હતી. "રખે નીલમને ત્યાંથી ફરીને કોઇ તે-ડવા આવે ! રખે નીલમ પોતે આવે ! રખે બોટી થવાનું કારણ પુછે ! અરેરે હુ શું જવાબ દઇશ ! મ્હારા પતિ બહાર ગયા છે એ બ્હાનું બતાવીશ ! બહાર ગયા હશે તો આવશે, એમ કહીને નીલમ હાથ પકડી ગાડીમાં બેસવા કહેશે, તો દાગીના વગર હું, કે

છોકરાં શું પ્હેરી જઇશું ! મ્હારા વ્હાલા નાથ દાગીના લઇને જલદી આવે તો સારૂં ! મુવો મારવાડી આપશે, અને સોની પૉલીશ કરી આપશે, ત્યારેજ તો ! મ્હારે તો હરકત નહિ, પણ છોકરાંઓને તો કંઇ જોઇએ. અરેરે ! ઘરમાં એક સાચા મોતીની કિમતી માળાએ નથી ?" **માણેક** આમ વિમાસણ કરતી હતી, એ **નીલમ** શી રીતે જાણે ? **માણેકના** ઘરમાં બે દાગીનાએ નથી. એ **નીલમ** કેમ કળી શકે ? **માણેકની** ઉમદા રહેણી–કરણી એવી હતી, તેના ઘરની નબળાઇ કોનાથી કળી શકાય ? ગૃહિણી તો એજ . . . **નીલમ** જ્યારે નવા સંસારની બાળ ક્રીડામાં, બાળોત્સવમાં હર્ષ–ઘેલી થઇ રહી હતી. ત્યારે માણેક તે પ્રસંગના બળાપાથી અધમોઇ થઇ જઈ જતી હતી- **નીલમ** આ પ્રસંગની રાહ જોઇ રહી હતી, ત્યારે **માણેક** તે પ્રસંગ નજદીક આવતો જાણીને દુઃખી થતી હતી. આજ સુધી ઢંકાયણો રંક ઘર–વૈભવ બહાર પડયો ન હતો. હજી એવો અવસર ન્હોતો આવ્યો, કે **માણેકને** બાળકો સહિત ફરજીયાત કોઇ બહારના શુભ પ્રસંગમાં દમામ સાથે જવું પડયું હોય ! આજે છુટકોજ ન્હોતો, ને તેથી ઘરનો આગલો વૈભવ દબાયલો ન દેખાવા માટે થોડો ઘણો પણ ઠાઠ દેખાડવાનો **માણેક** યત્ન કરતી હતી, પણ લાજ રહેવી પ્રભુને હાથ હતી.

વાંચનાર ! બાપિકો વારસો મેળવીને લગભગ પચાસ હજારની માલિક થએલી **માણેક** આજે આ હાલતે કેમ આવી હશે ? એ વિષે હવે પછી અજવાળું પડશે, પણ આ હાલતમાં **માણેક** જેવી કેળવાયલી, ઠરેલ ને વિવેકી પ્રમદાએ કેવો સમય સાંભળ્યો છે, એ જોવાની જરૂર છે ! એવી થોડીજ ભાર્યાઓ નીકળે છે, કે જે નબળા વખતમાં થોડે વૈભવે દમામદાર દેખાવ કરીને ઉભી રહે છે;

પ્રકરણ ૮ મું.

દશાના પવનથી ઘેરાયલી વાદળી! શરમના શેરડાથી છવાયલી માણેક.

"બા? બા? નીલમ માસી આવ્યાં!" મણીએ, નીલમને ગાડીમાંથી ઉતરતાં જોઇને ચોકમાંથી માણેકને મોટે સાદે કહ્યું. આજના મહોત્સવમાં જવાને અધીરાં થએલાં ભાઇ-બ્હેન કોઇ પણ ગાડી લાવનાર તેડાગરની રાહ જોઇનેજ બેઠાં હતાં. તેણે નીલમને જોઇને હર્ષભેર જવાની ઉલટથી નીલમ માસીના આવવાનો અવાજ કર્યો. નિર્દોષ બાળકો શું સમજે, કે તેમને ખોટી રહેવાનું કારણ ગાડી કે તેડાગર નથી, પણ તેઓને પહેરાવવાના દાગીના છે. નીલમના આવાગમનનો અવાજ સાંભળીને માણેક ફિક્કી પડી ગઇ. હવે નીલમને શું જવાબ આપવો, તેની વિમાસણમાં પડી. તે અબખાણી પડી ગઇ. માણેક એક તો જાતે પોચી ને કોમળ દીલની હતી, તેમાં નીલમનો આકરો સ્વભાવ, ને દોર-દમામનો તાપ, ત્યાં માણેક બિચારી ગભરાઇ જાય, તે સાથે છુપા ભેદનું કારણ વચ્ચે અથડેલું, એટલે હવે માણેક શો જવાબ આપી શકે? તે કંઇ તેવી હિમ્મતદાર કે તર્કબાજ ન હતી. તેને ખોટો બુટ્ટો ઉઠાવીને તરત ગમે તેવો જવાબ આપવાની ટેવ ન હતી. કદી પણ તેવો પ્રસંગ આવ્યો ન હતો. અને તેને મૂળથીજ એવી ટેવ ન હતી. પોતાની ઉમદા ને તવંગર સ્થિતિ બદલાયા પછી, જેમ ઘરનો વૈભવ બતાવવાની આ પ્હેલીજ તક હતી, તેમ ઉડાઉ જવાબ આપવાને નવો બુટ્ટો ઉભો કરવાની પણ આ પ્હેલીજ તક હતી. માણેકે કંઇ પણ તેનો ઉપયોગ કર્યો નહિ. ઇશ્વરે તેને હિમ્મત આપી, અને પ્રસંગ

ઉતર્યો. નીલમ આકળી પડેલી એકદમ ગાડીમાંથી ઉતરી આવી. લીલુ ને મણી બન્ને માસીબાને લ્હેવા દોડયાં. નીલમે હસતે મુખડે તેને દૂરથી જોયાં.

"માસીબા ! એટલું મોડાં કેમ આવ્યાં ? ગાડી પણ ન મોકલી?"

"તારી બા ક્યા છે ? એટલો વખત કેમ થઇ ગયો ?"

"હું આવી બ્હેન !" માણેક હસતે મુખડે, મનનો સંકોચ દબાવીને બ્હાર આવી બોલી. નીલમ તેની નજીક આવી.

"માણેક ! તું જાણતી નથી, કે આજ તો ચોઘડીયાં ઉપર કામ ચાલે છે ! વળી ઘરમાં બીજું કોણ મોટું ન્હાનું મદદગાર છે, વારૂ ? તું તો સદાની ઢંઢીજ રહી ! ચાલની, હજી તો કપડાંએ પેહેર્યા નથી ?"

"હું શું કરૂં, છોકરાં હઠ કરી બેઠાં તે ! કીકાના બાપ હજી ન આવ્યા. દાગીના ગઇ કાલથી સોનીને ત્યાં પડયા છે !"

"મને કહ્યું હોત, તો હું દાગીના મોકલી આપત ! છોકરાંને તો મોકલવાં હતાં ? લ્હે, હવે તાકીદ કર. મ્હારે ગામમાં જવું છે, ને તે ત્હારે માટે ખોટી છું. ! ચાલ, કપડાં પ્હેરી લ્હે ?"

"બ્હેન, ગામમાં હું ન આવું તો ન ચાલે ?"

"ત્હારે દાગીના વગર ન અવાય ? જો તને શરમ લાગતી હોય, તો લ્હે, મ્હારો આ હાર પ્હેરી લ્હે ?" નીલમે કંઠમાં હાથ નાખ્યો. માણેકે તેને અટકાવી.

"બ્હેન ? શું હું હાર માટે નથી આવતી ? શું મને દાગીનાજ શોભાવે છે ? શું હું દર વખત દાગીના પ્હેરીનેજ જાઉં છું ?"

"માણેક, આ વખતે તું હઠીલી થઇ, તેવી કોઇ દહાડે થઇ નથી. જ્યારે ઉતાવળ છે, ત્યારે તો ચલાવી લ્હેવું જોઇએ કની? દાગીના કહી વ્હેલા મોડા આવ્યા, તો શું ન ચાલે ?"

"આ ! અમે તો માસીબા સાથે જઇશું ?" મણી બોલ્યો.

"ચૂપ રહે, બા કહે ત્યારે કની ?" લીલુએ એક તરફ મણીને પકડીને કાનમાં કહ્યું. માણેકે તેની સામે જોયુ. લીલુ સમજી ગઇ.

"જાઓ, ત્યારે માસીબા સાથેજ જાઓ. હું જરા રહીને આ-વીશ બ્હેન, તુ છોકરાંને લઇ જા, ને પાછી ફરીને અહી આવ, એ-ટલે આપણે સાથેજ જઇએ ?'

"વારૂ એમ કરીએ. ચાલો, છોકરાં ?" 'નીલમ વખત વરતી ગઇ. મણી અને લીલાવતી બન્નેને આગળીએ ઝાલીને **નીલમ** લઈ ગઇ.

"છોકરાંઓ ! તમે તોફાન ન કરશો, પાછા માસીબા સાથે અ-હીંજ આવજો. ત્યા સુધી તમારા દાગીના પણ આવશે."

"અમારે તો ચાલશે. અત્યાર સુધીમાં આવ્યા હોત, તો પહે-રત, હવે અમારે નથી પહેરવા !" લીલુ છોડી બહુ ડાહી હતી, તેણે પણ વખતનુ વાજું વગાડયુ **નીલમ** સમજી ગઇ. મા તેવી દીકરી પ્રમાણે ડાહી કન્યાના સદ્‌ગુણો લક્ષપર ચડયા. માણેકપર ઘેરાયલું વાદળ ઉડી ગયું. નાની સરખી ગર્જના કરીને **નીલમ** નગરમાં ગઇ. માણેક હવે નિર્ભય થઈ, છાતીપર ચડેલો બોજ નરમ પડી ગયો. શરમનો આવેશ ને ઉભરો ખાલી થઇ ગયો. હવે પોતે સારો દાગીનો ન પેહેરે, તોપણ ચાલે, એવુ મનમા વસ્યું

માણસ માત્રને પોતાના છુપા મર્મનો તાપ, સામા માણસની કને કરવામા આવતા ખુલાસા સુધી ટકી રહે છે. જયારે પરસ્પર મનનો ખુલાસો થઇ જાય છે, ત્યારે સહજ વારમાં તે તાપ નરમ પડી જાય છે. માણેક પણ શાન્ત પડી પોતાના વૈભવ ને આબરૂ માટે લોકો કરતાં **નીલમ**નો ડર વધારે લાગતો હતો. લોકો તો મનમાં સમજે, પણ **નીલમ** તો મ્હોડે કહી દે, ને તેથી પોતાને શરમના દરિયામાં ડુબી જવું પડે, એ માટે છુપાતી ભરાતી હતી. માનવ[illegible]વની

કંઇ અજબ રીત જોવામાં આવે છે. એક નવું વસ્ત્ર અલંકાર કે બૂટ ચશ્માનું પ્રાથમિક દર્શન કરાવતી વખતે તે જાણે શરમાય છે; જોકે પ્રથમ ધારણ કરતી વખતે શરમાય છે, પણ તે જનદૃષ્ટિમાં આવ્યા પછી બીજે દહાડે સો ટકા શરમ દબાઇ જાય છે. ને તેજ રીતે પહેરેલી વસ્તુ ચાલુ રહ્યા પછી જન-મંડળની નજરમાંથી તે ખસી ગયેલી માલમ પડે છે. ને જો કદાચ પ્રતિ-જનનો તે પર ખ્યાલ હોતો નથી, તે છતાં તે વસ્તુ નહિ ધારણ કરવા માટે માણસનું હૃદય ધડકે છે, એક ચોર વા અપરાધીનાં હૈયાં પેઠેમ તે સંકોચાય છે.

માણેક આ વખતે શરમનાં ચડેલાં વાદળમાથી મુક્ત થઇ. દયાનો પવન શાન્ત પડી ગયો. શરમાળ સુંદરી, બ્હેનની નજરમાં તો શાન્ત લાગી. કદી ઉતાવળને લીધે દાગીના ન પ્હેરાય, તો તેથી દાગીના વગરની માણેક છે, એમ નહિ દરે, એમ હવે તેના મનને ખાત્રી થઇ.

પ્રકરણ ૯ મું.

ઝેરી સાપના મોંમાં દેડકું. મારવાડીના સપાટામાં કુન્દન !

ગજરાજ જેવો વનરાજ સિંહ, હાથી જેવાં મદોન્મત્ત પ્રાણી-પર પોતાનું બળ અજમાવે છે. શુરવીર રાજા, પોતાની બરોબરીયા બ્હાદૂરો સામે લડે છે. અને શાણા સજ્જનો શામ-દામ ભેદથી સમોવડીઆને હરાવે છે. વાઘ જેવો વિકાળ, વિના કારણે જે પ્રાણી ઝડપમાં આવે, તેનો સંહાર કરે છે. ન્હાર જેવો ઘાતકી, નિર્દોષ બકરાં-મેંઢાંનું ભક્ષણ કરે છે. બગભક્ત, નાનાં માછલાંને પકડી પાડે છે. આ સર્વ પ્રાણીઓ કરતાં વધારે દુર્જન અને નીચ પ્રાણી ઉંદર છે. તે ફુંકી ફુંકીને કરડે છે, પોતાની મતલબ પાર ન પડે, તે

છતાંએ વિના વાંકે અદેખાઈ વડે બીજાને નુકસાન કરે છે. જોકે તેણે પોતે તો સ્વાર્થ સાધ્ય કરવાની ઇચ્છા રાખેલીજ હોય છે. એ દુર્જનો તે વ્યાજખોરા મારવાડીઓ છે. એવા મારવાડીઓ એક અજગર જાતનું પ્રાણી છે. એ પ્રાણીએ કુંજરને ગળ્યો હતો, અને તેવો પ્રકોપ તો શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ જાતેજ વિદાર્યો હતો. એજ રીતે મારવાડીના સપાટામાં આવેલો કોઈકજ જીવડો સહીસલામત છુટતો હશે, નહિ તો સેંકડો માનવોને પ્રભુભક્તિ કરીને એ ચંડાળોની ચાતુરીમાંથી છુટવું પડતું હશે. મારવાડીનુ ઘર મોહક છે, કાચળી યાને ઉતારેલી ચામડીનો સાપ જેવો ચળકતો છતાં ઝેરી છે, તેવુંજ મારવાડીનું મકાન છે! તે ઉંદર પેઠેમ ફુંકીને ખણનારો છે. પૈસાની ગરજ જોઇને વખતનો લાભ લ્હેતાં દયાનો કશો ઉપયોગ કરતો નથી. જીવ-દયા ' પાળક તરીકે પીળો ચાંલ્લો કરે છે, પણ માણસ જેવા જીવને ચુંથવાનો તે ધંધો કરે છે. કોઇ પણ માણસ ભૂલ ચૂકથી જામીન કે સાક્ષી તરીકે પણ મારવાડીના પંજામા ઝપડાયો, તો દેણદાર તો મરી ગયો હોય, પણ પેલાનેએ મરવુ પડે! અલબત મારવાડીઓ ભીડભંજક છે!! અરધી રાતે નાણાં કહાડી આપે છે, અનેક મારવાડીઓ ભલા ખવાસનાએ હશે, પણ જે ગરીબો મારવાડીયોને પનારે પડે છે, તેથી તો ઇશ્વર બચાવે! એક રૂપિયાના દશ રૂપિયા કરીને ગરીબ દેણદારનાં બચ્ચાં-છોકરાં રઝળાવીને પૈસા કહડાવે છે. જેનો દિવસ વાંકો હોય, તેજ મારવાડીને ત્યાં જાય!.એ ચડાળો એવા તો કંજુસ; મખ્ખીચુસ ને નિર્દય છે, કે મનગમતું વ્યાજ આપ્યા છતાં પોતાનું ધાર્યું તે કરવાનો! ગરીબ બિચારા મજુરોને કદી ખપ પડે પાંચ રૂપિઆ વ્યાજે લ્હે, તો પાંચ રૂપિયે મહિને દહાડે રૂપિઓ વ્યાજ અને છ માસે બમણા, તે પછી ઘરપર ટાંચ. રડતાં બાળકો, ને કકળાણ કરતી ઓરતોને લાત મારીને "બેલીફ! મોર ક"

ટ્રસ્ટડીડ જાંગડ માલ તરીકે મુકે, તે પટે બે દિવસ સારૂ દાગીના દેવાનું નકી કર્યું હતું. એ બે દિવસના વ્યાજના રૂ. ૧૦) દસ અગાઉથી લેવા ઠર્યું હતું. કુન્દને લાચારીએ આ સરત કબુલ કરી હતી, અને તે વિષે માણેકને તેણે એટલુંજ કહ્યું હતું, કે દાગીના જાંગડ મળશે. પોતાની પત્નિને ઠગવાનો કુન્દનનો આ પ્હેલોજ અપરાધ હતો. જો કે મારવાડીને ત્યાં બે દિવસજ ટ્રસ્ટડીડ રાખવાનો ઠરાવ કર્યો હતો, પણ એ વાત પ્રકટ કરવામા તે મોટું જોખમ સમજતો હતો. કુન્દ-ને પાછળથી ખુલાસો કરવા ધાર્યો હતો. અને તે સવારમાં માણેકની જાણ વિના ટ્રસ્ટડીડ ક્હાડીને લઇ ગયો હતો. રખે માણેક જુએ, ને રખે તે જાણવાથી દાગીના લેવાનું બંધ પડે, એ માટે ચોરીનુ કામ કર્યુ હતું. માણેકનું અંતઃકરણ એવુ કઠોર ન હતુ, કે પોતાના પતિની મુસ્કેલી વેળા કોઇ ચીજ અળગી, યા વ્હાલી કરે, પણ પોતાને ખાતર થતો અનર્થ અટકાવી શકે તેવુ હતું કુન્દનનું મન ચોર બન્યું હતું. કુન્દન મારવાડીને ત્યા ટ્રસ્ટડીડ લઇ ગયો. તેણે દસ રૂપિયા માગ્યા. કુન્દન કને તેટલી રકમ તૈયાર ન હોવાથી મારવાડીએ દસના વીસની ચીઠી લખાવી, અને બે દિવસ પછી અગ્યાર રૂપિયા આપવા ઠર્યા. બીજી ચીઠી દા-ગીનાની કરાવી, ને તે પેટે ટ્રસ્ટડીડ જાંગડ રાખ્યું છે, એવું લખાવ્યું: મનગમતી શરત, મનગમતું વ્યાજ, ને મનગમતી મહેરબાનીનો લાભ લઇને મારવાડીએ કુન્દનને ત્રણ દાગીના આપ્યા, માણેક પોતાના પતિની રાહ જોઇ રહી હતી. કુન્દન તમાચો ખાઇને લાલ મોં કરી હસતો દેખાવ કરતો આવ્યો. પ્રિયાને રાજી કરી, અને નીલમ પાછી આવતાં માણેક તેની સાથે બાબુલનાથ ગઇ. કુન્દને રાત્રે વાલકેશ્વર આવવા વિચાર રાખ્યો. માણેકે ઉતાવળમા કુન્દનને દાગીનાની કરેલી ગોઠવણ માટે કશું પૂછ્યુ નહિ. તેઓ તત્કાળ છુટાં પડયાં.

નિર્મળ માણેક શું જાણે, કે પતિએ તેને માટે કેવી આકરી સરત કબુલ કરી છે, અને એક ઝેરી સાપના મોનું વિષ ગ્રહીને પોતાના પતિએ પત્નિને રાજી રાખવાનો યત્ન કર્યો છે। તે એટલુંજ જાણતી હતી, કે મારવાડીએ જાંગડ દાગીના આપ્યા હશે.

આબરૂદારની ગૃહસ્થાઈની ભીતનો અંદરનો ભાગ જ્યારે નબળો પડી જાય છે, ત્યારે તેની મુશ્કેલીનો કશો સુમાર રહેતો નથી. કેવળ કંગાળ હાલત ભોગવવી સર્વથી સારી છે, પણ ધનવંત હાલત પરથી મધ્ય સ્થિતિએ ટકી રહેવું, એ છુપા દુખ જેવું છે. કુન્દનલાલની હાલત એવીજ થઇ પડી છે. સાડસતી પનોતીએ તેને માથે બહુ સંકટ પડવા માડયાં છે. ગવર્નમેન્ટની સખ્તાઇનું તહોમત ત્યારે તરીએ ઉતરી ગયું, તો પણ તે સ્થિતિને લીધે નજર કેદ રહ્યો, એ દશા કેવી કઠોર ને અઘરી આવી ગણાય ? વળી તેજ પ્રસંગને લઇને મારવાડીઓના દમામમાં રહેવાનું સરજીત થયું, એ દુખ કેવો દુખદ ગણાવો જોઇએ ? સારે ભાગ્યે તેને માણેક જેવું રત્ન હાથ લાગ્યું છે, નહિ તો કોઈ નબળો પ્રધાન, ગૃહરાજ્યને છિન્ન-ભિન્ન કરી નાખે ! આહા ! કુન્દનની રાજવંશી સાહ્યબી અને હાલની છુપી, પણ મીઠી છરીનો ઘા કેમ પડયો, એ પણ પ્રસંગોપાત જાણવા જેવું છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

જંગલમાં મંગળ ! મંગળ કાર્યનું શુભ પરિણામ. લીલુ ને રતનનો વિવાહ.

સૂર્યનો ઉદય થાય છે, ત્યારે અંધારાનો નાશ થાય છે. ઝેરી મરી જાય છે, ઝાડપર નવું તેજ દેખાય છે. પુષ્પ-કળીઓ [

માંડે છે. નદીનાં નિર્મળ જળ વહેવા લાગે છે, અને માનવનાં મન પ્રફુલ્લિત દેખાય છે. એજ રીતે જ્યારે શુભ સંજોગ આવી મળે છે, આશુચિંતી સહાય મળે છે, મિત્ર અને સગાં કુટમ્બનો સમુહ મળી જાય છે, અને એક શુભ કામમાં બીજુ મંગળ કાર્ય થઇ જાય છે, આ સારા વખતનું પરિણામ છે.

રત્નલાલ ઝવેરીએ પોતાના પૌત્ર માટે મોટો મહોત્સવ કર્યો. તેણે નવલરાયનાં લગ્ન કર્યાં, તે વેળાએ ઘટતી ધામધુમ કરી હતી, પણ આ પ્રસંગ તે કરતાં નિરાળોજ હતો. પોતાની પુત્રી તુલ્ય કુળવધુ પર તેમની સંસ્કારી માયાએ, અને એકના એક કુળદીપક પૌત્રના આનદે તેને આનંદી બનાવ્યો હતો. નીલમપર તેનો પિતા તરીકેનો પ્યાર હતો, ને બનારસથી પાછી આવ્યા પછી નમણી નીલમ પર તેની સાત્વિક માયાએ માળો કર્યો હતો. પૂર્વના સંસ્કાર વિના કદાપિ કોઇનો સત્ય–પ્રેમ સંધાતો નથી. પોતાનાં બાળકો જોડે ક્લેશ ને દ્વેષ–રાગ જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે, તો પછી પર–બાળકો સાથે શી રીતે માનસિક સ્નેહની પ્રેમ–લક્ષણા ભકિત ઉત્પન્ન થઇ શકે? અને તે પણ નિઃસ્વાર્થ પ્રીત કેમ બાઝી શકે? એ સર્વ પૂર્વના સંસ્કારનોજ સંબંધ છે.

રત્નલાલની મમતા જેટલી નીલમપર હતી, તેટલી નવલપર ન હતી. કેટલાક અદેખા અને પાપી પુરૂષોએ જોડી કહાડેલી કથા પાતકી હતી. રત્નલાલ જેવા ઉચ્ચ મનના અને સુધરેલા વિચારના ગૃહસ્થ ઉપર, પુત્ર–વધુ સાથે આડો વહેવાર રાખવાનું તહોમત મૂકીને નિંદતા હતા, અને રત્નલાલના સુધારાપર ધિક્કાર નાખતા હતા. આ ટોળકી પેલા જુના વિચારના વેણીલાલે ઉભી કરી હતી. જ્યારે નીલમ ન્હાશી ગઇ, અને ફરીને પાછી આવી, ત્યારે વેણીઆએ જુનું વેર લહેવાની બહુ તજવીજ કરી હતી. રતાંધળા પુત્ર કાન્તિ-

લાલનો વિવાહ, આણુક જોડે કરીને પછી તોડી નાખ્યો હતો, તે કસુર બદલ નાતીલાએ તેનો માનસિક દંડ કર્યો હતો. શેઠાઇનું પૂછડું બાંડું કરી દીધું હતું. તે અવસર લક્ષમા રાખીને નીલમ વટલી ગએલી છે, એવો આરોપ ઉભો કરી, દરેક નાતીલાને ઉશ્કેર્યા હતા. ને રત્નલાલ ઝવેરીનુ ઘર નાત બહાર કરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. વળી પેલી સુંદર વહુએ આપઘાત કર્યો હતો એ દોષ નવલપર સુક્યો હતો, ને તે દોષ સારૂ વેણીઆએ તથા કમળી કાકીએ નાતીલાઓને ઉશ્કેરી દીધાં હતાં, પણ એ પ્રસંગે સુરતના એક આગેવાન સુધારક, અને નામદાર ગાયકવાડ સરકારના એક જુના પેન્શનર મી. વીરેન્દ્રનાથ માળવીએ એ કામમાં બહુ મહેનત લીધી હતી. ને ઉશ્કેરાઇ ગએલા નાતીલાઓની શુદ્ધ ઠેકાણે લાવવામા, અને વેણીઆનું કાવતરૂં ઉઘાડું પાડવામાં બહુ સશ્રમ કર્યું હતું. આ પ્રસંગે એ ગૃહસ્થ પોતાના બે કિશોર બાળકોને લઇ મુંબાઇ આવ્યો હતો. એમના સુઘડ પુત્ર રાજેન્દ્રલાલ અને સુરેન્દ્રલાલ મેટ્રીકની પરીક્ષામાં બેઠા હતા. વૃદ્ધ વયે વિરેન્દ્રલાલને જોડીઆ પુત્રની બક્ષીસ મળી હતી. અને તે પછી ગાયકવાડ સરકારનો વિશ્વાસ મેળવીને પ્રભુ ભજનમાં વખત ગાળી પોતાના પુત્રોને ઉમદા કેળવણી આપવાના કામમાં રોકવાને નિમિતે વડોદરા રાજ્યમાંથી છુટા પડ્યા હતા. જાતે કાયસ્થ હતા. અંગ્રેજી ને સંસ્કૃત કેળવણીના ઉમદા અભ્યાસી હતા. જન્મથી ગરીબ હતા. જાતી બળથી ચડેલા હતા. રત્નલાલ અને વીરેન્દ્ર સ્કુલફ્રેન્ડ હતા. કેટલાક વર્ષ સુધી બન્ને મિત્રો ધંધાને લીધે છુટા પડયા હતા અને ને પછી ફરીને જુના મિત્રો નવી સિનાચારીમા જોડાયા હતા. સુરતમા વિરેન્દ્રલાલ ચડતી પંકતીના શેહેરી ગ[illegible] હતા. ધાર્મિક વૃત્તિવાળા ને પરોપકારી પુરૂષ હતા. તેની સ[illegible] એકજ દીવસે જોડ પુત્ર અવતર્યા હતા, અને ઇશ્વર કૃપા[illegible]

તે બાર વર્ષના રામ-લક્ષ્મણની જોડી જેવા જણાતા હતા. વીરેન્દ્રલાલે એ માટે પ્રભુનો પાડ માન્યો હતો, ને ઉત્તરકાળ પુત્રોને કેળવણી આપવામાં, ને સુરતની જાહેર સેવા બજાવવા ઉપરાંત હિંદની સાર્વજનીક સેવા કરવામાં એ ભાગ લ્હેતા હતા. કાયસ્થ જ્ઞાતીમાં વીરેન્દ્રલાલ અને રત્નલાલ બે નમુનેદાર ગૃહસ્થો હતા, અને તેમની ગૃહસ્થાઇ એક નમુનેદાર ગણાતી હતી. વિરેન્દ્રલાલનાં પત્નિ સૌભાગ્ય બહેન પણ એક ઠરેલ ગૃહિણી હતાં, ને તે પણ સુરતમાં એક 'સ્ત્રી-સમાજ' સ્થાપીને સંસાર સુધારાની સેવા બજાવતાં હતાં.

આજના સમ્મરંભમાં આ બને કિશોર બાળકો સહિત વિરેન્દ્રલાલને આવવાનું આમંત્રણ હતુ, ને માગળીક પ્રસગે રત્નલાલ અને વિરેન્દ્રલાલની મિત્રાચારી એક અગત્યના કુટુમ્બ સંબંધથી જોડવાનું દૈવી નિર્માણ્ય હતું.

બાણુલનાથની કૃપાથી બાણુ જેવું પુત્ર-રત્ન સાંપડયું, એ માટે યથા ધૈરિત શંકરની માનસિક પુજા કરવા માટે રત્નલાલ આજે કમ્મર કસી હતી. રત્નલાલ, બાણુલનાથના ટ્રસ્ટી માહેના એક હતા. જંગલમાં મંગલ કરનાર રત્નલાલ ઝવેરી હતા, વેરાન રાન પર એક પુરાણા ને જીર્ણ થઇ ગયેલા ડુંગરપરના શિવાલયનો દશકો ફેરવનાર રત્નલાલ ઝવેરી હતા. ચોપાટીની સામે આવેલા ડુંગરો જે દસકામાં ભયાનક જંગલો તરીકે ઓળખાતા હતા, તે ધીમે ધીમે જનવાસના સહવાસમાં આવ્યા હતા. પારસીઓને અવલ-મંજલ પહોંચાડવા માટે ડુંગરપર એક નાની સરખી કેડી હતી, ને તે આધારે 'મૃત-શબ' લઇને ખાંધીઆઓ ધીમે પગલે ચડી દોખમે મૂકતા હતા. આજે એ રસ્તો સ્હેલો થઇ પડયો છે. સર જમશેદજી બાટલીવાળાની સકમાઇ ને પુન્યવત ધન વડે, એ સ્મશાન સારી સ્થિતિમાં કાયમ ટકી રહેલું હતું. એ દખમા જોડે બાણુલનાથના ટ્રસ્ટીઓને લડાઇ થઇ હતી।

બ્રિટીશ રાજ્યના અદલ ઇન્સાફમાં ઉભય પક્ષને ઇન્સાફ મળ્યો હતો; અને બન્નેના હક તથા ડુંગરોની ચાલહાલ માટે એક બીજાને કોઇ પ્રકારે લાગણી ના દુઃખાય, તે રીતે નિર્ણય થયો હતો. અને એ તકરાર પછી શ્રી બાબુલનાથકી જય! બોલાવા લાગી હતી. બાબુલનાથનું નવું મંદિર, ડુંગરપર પગથીયાં, અને ધર્મશાળાઓ તથા ગૌશાળાઓ અને બ્રહ્મપૂરી બંધાવા લાગ્યાં હતાં. દરિયાના મુખડાપર ગિરિશ્રૃંગ ને ગગન જોડે મંદિરનો સોનેરી કળસ રમણ કરતો હતો. એક બાજુ દીવાદાંડી ને બીજી બાજુ બાબુલનાથના શિખર તરફ વિરાજતી વીજળીક દીવાની વચ્ચે ચન્દ્રમા, સમુદ્ર–જળમાં વિચિત્ર લાગતો હતો. ચોપાટી રી ફેર ઉપર ફરનારા વનચરો ઘણીવાર ઠગાતા હતા. વિશેષ કરીને ગોરી પ્રજા તો અંદેશામાં પડી જતી હતી, તેને મન પણ ચન્દ્રમાનું તેજ લાગતું હતું. અને સાયન્સમાં ન ભણેલો ખગોળ વિદ્યાથી અલગ પ્રકટેલો ફેરફાર જોઇને વિસ્મય થયા હતા. જ્યારે બાબુલનાથ મહારાજ મેહેરબાની કરતા, ત્યારેજ તેનો સંશય દૂર થતો હતો. અને ઘણીવાર એ દેદીપ્યમાન શિવાલયની રચના તથા તે માંહે ચાલતી શ્રાવણી પુજાનો બહાર જોવાને પરજ્ઞાતીનાં સ્ત્રી પુરૂષો આવતાં હતા. વાલજી મહારાજ ઉત્સાહી પુરૂષ હતો, તેણે ફંડ ઉભું કરાવ્યું હતું, ને તે પોતે તન મન ધનથી મહાદેવની સેવા બજાવતો હતો. તે નવા નવા જનોને આ કીર્તી–મંદિરનાં દૂરથી દર્શન કરાવતો હતો. અને ધનવાનોનાં ધન વડે આ વૈભવી મહારાજથી બાબુલનાથની ધ્વજા ટોચપર ચડી હતી. જગત યશ–લોભી છે, અને વાલજી મહારાજ પણ એ રીતે સમયોચિત કામ લેતો હતો; પણ જે નાસ્તિક જમાનો ચાલે છે, તેમાં આ ભભકા ને ઠાઠથી લોકદૃષ્ટિ અં
ખોટી–સાચી–પણ તેણે શ્રદ્ધા બેસાડવાનો યત્ન કર્યો હતો
તો બાજુપર રહી, પણ મેળો તો જમાવ્યો હતો. આ ય

ધનવંતોએ નાણાંની સારી રકમ આપી હતી. તેણે પુન્યદાન ખાતર અપૂડ નામ રાખીને નહિ, પણ કીર્તીના પથ્થરો કોતરાવીને અમર નામ કરવાની ધારણાએ નાણા આપ્યાં હતાં. રત્નલાલ માત્ર એકજ નર એવો હતો, કે તે બાબુલનાથની ગુપ્ત સેવા બજાવતો હતો, ને તેનું ફળ તેને તત્કાળ મળ્યુ હતું.

નીલમ પોતાનાં અતલગનાં સગાંઓને ખાસ આમંત્રણ કરવા નગરમાં ગઇ, અને રત્નલાલ તથા નવલરાય પોતાના કુટમ્બીઓ અને દોસ્તો સાથે બાબુલનાથમાં આવી પહોંચ્યા. ગોરની સાથે પ્રથમ-થીજ સેવા–પુજા ને બ્રહ્મભોજનની ગોઠવણ કરી હતી. એ કામ માટે મુનીમ નિમાઈ ગએલો હતો, એટલે તે વ્યવસ્થા માટે રત્ન-લાલને કે ઘરનાં માણસોને ચિન્તા નહતી. રત્નલાલ પોતાની ગાડીમાં મહાત્મા શ્રી સચ્ચિદાનંદ સરસ્વતીને લઈ આવ્યા. તેમણે મંદિરમાં બેસીને ષોડૂષોપચાર પુજા કરી. વિપ્રો સહિત વેદમંત્ર ભણ્યા, અને એક બાજુ ગાયત્રી તથા બીજી બાજુ રૂદ્ર જપ ચાલુ થયો. સવાલક્ષ ગાયત્રીનો જપ કરવા માટે વિપ્રોને ધર્મશાળામાં બેસાડી દીધા. અને રૂદ્રજપ માટે કેટલાકોને શિવાલયમાં બેસાડી દીધા. કેટલાકની માન્યતા એવી હતી, કે, બ્રાહ્મણો માટે બ્રહ્મકર્મ થવું જોઇએ, તેથી અષ્ટાધ્યાય રૂદ્રી અને વૈશ્ય–ક્ષત્રી માટે મહિમ્નઃની રૂદ્રી થવી જોઇએ. મહાત્માજીએ વિપ્રોની ઇચ્છા પ્રમાણે જપ શરૂ કરાવ્યા. એક તરફ વેદ મંત્રોચ્ચાર થવા લાગ્યા. બીજી બાજુ નોબત ને શરણાઇના સ્વરો ગર્જવા લાગ્યા. અને ત્રીજી બાજુ આમંત્રેલાં પરોણાંની ગાડીઓના ગડગડાટ થવા લાગ્યા. આ સ્થળે રત્નલાલે માત્ર નામનાંજ સગાંને તેડયાં હતાં; કેમકે અહી તો એક કલાકનું કામ હતું. ભોજન વ્યવહાર તો વાલકેશ્વર બંગલામાં હતો.

રત્નલાલ તથા નવલના કેટલાક મિત્રો આવ્યા, ને તે પછી વિરેન્દ્રલાલ પોતાના બે પુત્રોને લઇને આવ્યા. આ મનોહર બાળક તરફ સર્વેનું ચિત્ત આકર્ષાવું. કિશોર કુમાર પ્રત્યે રત્નલાલની પણ અમૃત દૃષ્ટિ પેડી. બાર વર્ષની વયે સંસ્કૃત ભાષા સાથે મેટ્રીક પસાર કરવા સારૂ રત્નલાલે તેને આશિર્વાદ આપ્યો. વિરેન્દ્રલાલે આ બન્ને ભાઇઓને 'સીવ્હીલ સરવીસ' પરિક્ષા માટે વિલાયત મોકલવાનું નક્કી કર્યું હતું. ને હવે પછીનો અભ્યાસ ઇંગ્લાંડમાં કરાવવા ઠરાવ કર્યો હતો.

પુરૂષ વર્ગ પથરાયા પછી સ્ત્રી સમુહ આવવા લાગ્યો. **નીલમ** અને **માણેક** પોતાના સુકુમાર બાળકો જોડે આવ્યાં. જેમ રત્નલાલનું મન રાજેન્દ્ર તથા સુરેન્દ્ર પર લાગ્યુ હતું, તેમ વિરેન્દ્રલાલનું મન લીલુ તથા રતન પર ચોંટયું. બન્ને બાળાઓની મધુર કાન્તિ અને તેની નાજુક નમણાઇ જોઇને તેને એમ લાગ્યુ, કે આ ઉભય બાળા જો પોતાની પુત્ર-વધુ થાય, તો કેવું સારૂં ? જે શુભ ચોઘડીએ આ શબ્દો બહાર પડયા, તેજ સમયે રત્નલાલે, બન્ને બાળાઓને બોલાવીને વિરેન્દ્રની પિછાણ કરાવી. કેમ જાણે રત્નલાલે, વિરેન્દ્રની અંતર્ગત જાણી હોય ! વિરેન્દ્રે આ બાળાઓ સાથે પુત્રનું ઓળખાણ કરાવ્યું. જો કે આ સુકુમાર બાળકોને પરસ્પર એકવાર સુરતમાં પ્રસંગ પડયો હતો; ને તેથી ખાસ નવીન પિછાણ જેવુ તો ન હતું, તો પણ વિવેક ને સુધારાને ખાતર તેમ કરવુ પડયુ હતું તેને રત્નલાલે સમતી આપી. કેમ જાણે બન્ને ગૃહસ્થોનાં અંતરમાં બાબુલનાથની એક સરખી કૃપા ઉતરી હોય ! એજ પ્રમાણે રાજેન્દ્ર ને રતન, સુરેન્દ્ર ને લીલમના અંતર ભેદાયાં !

બાબુને રત્નલાલે નજીક બોલાવ્યો. વિરેન્દ્ર કુમારો સાથે ળખાણ કરાવ્યું. હસમુખા બાળકોએ શેકહેન્ડ કરી, અને બા

ધીનું કામ શરૂ થયું [illegible] આવ્યો. ફુઇ ન હતી. એટલે રતને પોતાના [illegible] વાળ ઝીલવાનું કામ કીધું. રતન લાડકડી હતી, એટલે તેણે રઢ લીધી. ભાઇના વાળ ટ્હાડા કરવાની મહેનત માગી. રત્નલાલે રતનની કંઠ માંહેની મોતીની માળા તેને બક્ષિસ આપી દીધી. "તું પરણીશ, ત્યારે હું પણ ત્હારી કનેથી કંઇક લઇશ !" બાળુએ મંદહાસ્યે ગુસ્સો કરીને કહ્યું. પોતાના વાળ ઉતરાવતાં રતને અટકાવ્યો, તેથી ભાઇને બ્હેન પર નિર્દોષ ગુસ્સો લાગ્યો. "લ્હેજે-લ્હેજે ! ભાઇને સારે અવસરે બ્હેન લ્હાણુ શું લ્હેય કે ? વાહ ! જો ભાઇ ગુસ્સે થયા તે !" રતને ઠણકો કર્યો. સર્વ લોકો બાળચેષ્ટા જોઇને હસવા લાગ્યાં. અને ભાઇ બ્હેનના નિર્મળ પ્રેમનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં. પા કલાકમાં આ વિધી પૂરી થઇ. બાળુને સ્નાન કરાવ્યું, અને શિવમૂર્તિ કને લઇ ગયા. ત્યાં તેને મહાત્માએ તિલક કર્યું, અને સર્વ સમક્ષ '**ચિન્તામણી**' એવું બાળુનું નવું નામ પાડ્યું. સર્વ જય જયકાર બોલ્યાં. વિપ્રોએ આશિર્વાદના મંત્ર ભણ્યા. અને બહાર આવ્યાં. રત્નલાલે બાળુને રૂપા વડે તોળ્યો. અને એ વસ્તુ બાળુલનાથ મહારાજને અર્પણ કરી ! આજની ખુશાલીમાં બાળુ નિમિત્તે ફંડ ખાતે રત્નલાલે એક હજાર રૂપિયા આપ્યા. ને દરેક વિપ્રને એક એક રૂપિયો દક્ષણા દઇ, સાધુ સંત તથા અંધ અપંગને સંતોષ્યાઃ

આ કાર્ય પૂરૂં થયા પછી સર્વને ઘેર જવાનો વખત આવ્યો. એવામાં રત્નલાલે કુન્દલાલને યાદ કર્યા. કંઇક રોકાણથી અહીં ન આવી શક્યા, પણ બંગલે આવશે, એમ ઉત્તર મળ્યો. રત્નલાલે, માણેક તથા **નીલમ** નજીક જઇને રાજેન્દ્ર તથા સુરેન્દ્રને બતાવ્યા. અને ધીમે સાદે કહ્યું.

"આ રામ-લક્ષ્મણની જોડી લીલમ ને રતન માટે ખરીદેલી

છે.” માણેક ને નીલમે સ્મિતહાસ્ય કરી નીચુ જોયુ. રત્નલાલે તેની ઇચ્છા પરખી લીધી.

“એ કોણ ?” નીલમે પિછાણતાં છતાં અજાણી થઇને પુછ્યું.

“એ આપણા વિરેન્દ્રલાલભાઇના કુમારો છે. મેટ્રીકની પરિક્ષા માટે આવ્યા છે. વિલાયતમાં સિવ્હીલ સરવીસ માટે જવાના છે. આજે મગળ મુહુર્ત્ત છે. ચાંલ્લો કરી દઇએ તો !”

“જેવી મરજી !” માણેક તથા નીલમે કહ્યું.

“વિરેન્દ્રલાલ ? બાળકોને લઇને અહીં પધારો !” રત્નલાલે સર્વેને બોલાવ્યા. અને નીલમને કંકાવટી લાવવા સમસ્યા કરી, વિરેન્દ્રલાલ નજીક આવ્યા. તેવીજ નીલમ કંકાવટી લાવી. રત્નલાલે, વિરેન્દ્રલાલને ચાંલ્લો કર્યો, અને એક રૂપિયો હાથમાં આપ્યો. વિરેન્દ્ર તો વિસ્મય થઇ ગયા.

“નીલમ ? માણેક ? અહીં આવો ! આ બન્ને કુમારોને ચાંલ્લો કરો !” રાજેન્દ્રને નીલમ કને ઉભો કર્યો; ને સુરેન્દ્રને માણેક કને ઉભો કર્યો. બન્ને બ્હેનોએ એ બન્ને ભાઇઓને ચાંલ્લા કર્યા, અને તરત રત્નલાલે લીલમ તથા રતનને નજીક તેડીને ચાંલ્લો કરાવ્યો, તથા રૂપિયો રૂપિયો આપ્યો.

“આ શું રત્નલાલભાઇ ?” વિરેન્દ્રલાલે ખુલાસો પુછ્યો.

“બાબુલનાથની ઇચ્છા ! તમારા બાળકો વરી ચુક્યા, આપણે સંબંધી થઇ ચુક્યા.”

“હે ? રત્નલાલભાઇ આ શું કર્યું ! છોકરા હજી બાળક છે. તમારા જેવા સુધારકનું આ સાહસ !” 38274

“એવો વખત ફરીને નહિ આવે. મંગળ ટાણે મંગળ કાર્ય ! છોકરાંઓની બુદ્ધિ ન પહોચે, તો રાંક બાળકો સંસારમા ગોથુ ખાઇ જાય ! માફ કરજો, વિરેન્દ્રભાઇ હવે હું નિર્ણય કરૂ છુ. રાજેન્દ્રલાલને મારી પૌત્રી રતન આપી છે. ને સુરેન્દ્રલાલને અમારી નીલમની બ્હેન મા-

શેઠની પુત્રી 'નીલમ' વગાવી છે; નીલમના પિતા કુન્દલાલ હાજર નથી, પણ તે મ્હારૂં વચન લોપનાર નથી. અને હવે તમારાં માણેક વેવાણ તો આ રહ્યાં !" માણેકનો હાથ પકડીને રત્નલાલે વિરેન્દ્ર આગળ રજુ કર્યો, માણેક હસી શરમાઇને નીચું જોઈ રહી. વિરેન્દ્ર હર્ષ બતાવીને લીલુ તથા રતનને એક એક રૂપિયો આપ્યો. ને તે સાથે બાબુ તથા મણી ઉભા હતા, તેને પણ રૂપિયો રૂપિયો આપ્યો. સર્વેમાં આનંદ પથરાયો. વિરેન્દ્રે આ ખુશાલીમાં વિપ્રોને દક્ષણા દીધી. અકસ્માત્ દૈવીયોગ ઉત્પન્ન થયો, અને આ મંગળ કાર્ય પાર પડયું. સર્વે હસતે મુખડે વાલકેશ્વર વિદાય થયાં. વિરેન્દ્રનું મન પણ રાજી થયું. છોકરાં પણ ખુશી થયાં. ને નીલમ--માણેકને પણ સંતોષ થયો.

રત્નલાલ તથા વિરેન્દ્રલાલ જેવા સુધારકનું આ પગલું ગેર-વાજબી ન હતુ. પસંદગીનાં લગ્ન અને વયમાં આવેલાં જોડાના સમાગમની અંગ્રેજી રૂઢી કરતાં સહજ અંદાજમાં રહેલી હીન્દુ સંસારી રૂઢીને ઉત્તેજન આપવાનું આ ઉભય સુધારકોએ યોગ્ય વિચાર્યું. વળી બાળકોનાં મન કંઇ નવાં સંયોગી ન હતાં. પરસ્પર સંબંધમાં આવેલાંજ હતાં, ને વળી જોડી સરખી હતી. વયમાં રૂપમાં ગુણમાં ને સ્નેહમાં સમાન હતાં. માબાપો પણ યોગ્ય હતાં, હીન્દુઓમાં આવી જોડી કદાચજ મળી શકે !

પ્રકરણ ૧૧ સું.

નીલમ-બાગમાં બાળ-ક્રિડા !

" જોડી વિણ જન્મ વૃથા જગ જાણ;
પુષ્પ જેમ સુગંધ વણ પરમાણ—ટેક.

- ચપળ કમળ દળ બેઉ બન્યાં પણ નહિ કીકીની તાણ.
ચંદર સુખ સુંદર અંદર પણ નહિ નાક નિશાન એમ માન માન જોડી."

દૈવી સંજોગ અણધાર્યો આવે છે. જો એવો સંજોગ શુભ અવસરે આવે તો જાણવું, કે તેનું શુભ પરિણામ આવશે. વિરેન્દ્રલાલનું મુંબઇ આવવું, રાજેન્દ્ર ને સુરેન્દ્રની પરિક્ષા થવી, ને પરિણામ સુધી સર્વેનું થોભવું; તેજ ટાંણે બાબુના વાળ ઠંડા કરવાનો સમય આવવો, ને એ પ્રસંગે મેળાવડામાં સર્વે પધારીને તેઓનાં એકજ અંત્તર ઉભરાવાં, એતો ઇશ્વરની અલૌકિક કૃપા વગર બનેજ નહિ. પુન્યવંત કુટમ્બની સમય-સાનુકૂળતા પ્રથમથીજ પરમાત્માએ નિર્માણ્ય કરી મુકી છે. પ્રભાત થવાની આશા કંઇ કેવળ કૂકડાના બોલવાથી રખાતી નથી, પણ ઇશ્વરી નિયમનું ચક્ર નિયમસર ચાલ્યાજ કરે છે, અને તે રીતે દૂધનું દહી ને તેમાથી માખણ, ઘી મળ્યાજ કરે છે બાબુના વાળ ટહાડા કરવાનો ઉત્સવ તો એક કોરે રહ્યો, અને અહ્રી તો નવોજ આનંદ પ્રકટયો. બાબુલનાથની પુજા કરીને સર્વે વાલ્કેશ્વર આવ્યાં. ત્યાં પણ શિવનાં દર્શન કરીને ધર્મદાન કર્યું. મહાત્મા શ્રી સચ્ચિદાનંદની માનસિક પુજા કરીને રત્નલાલે તથા કુટમ્બ વર્ગે ચર્ણામૃત લીધું. મહારાજે બાબુને ખોળામા બેસાડીને ચિરંજીવ મંત્રનો આશિર્વાદ આપ્યો.

બાબુલનાથમાંથી બહાર નીકળતાં રત્નલાલે બે વાત યાદ કરી. એક કુન્દલાલને તેડવા ગાડી મોકલી, ને બીજુ વિરેન્દ્રલાલનાં પત્નિને સુરતથી તેડાવવાનો અરજંટ તાર કરાવ્યો. જ્યાં સર્વે બંગલામાં આવ્યાં, ત્યાં કુન્દનલાલ આવ્યો, અને લીલુના વિવાહની ખબર કરી. કુન્દલાલ આનંદ પામ્યો. પોતાની નબળી ને દઝાયલી સ્થિતીમાં પોતાની લાડકડી લીલુનો વિવાહ, વિરેન્દ્રલાલ જેવા પ્રવીણ ને પ્રખ્યાત કુટમ્બીને ઘેર થયો, એથી વધારે આનંદ થયો. બન્ને વરે

મુલાકાત થઇ. રત્નલાલે વિવેક કરીને કુન્દનલાલને કહ્યું કે, “તમારી રજા વગર મેં લીનુનો વિવાહ કર્યો છે.” કુન્દને હસીને ઉપકાર માન્યો, ને રત્નલાલને વડીલ પદ આપ્યું. બન્ને વહેવાઇ સુધરેલા હતા, એટલે નવી નવી વાતોમાં ગુંથાયા! જમવાનો સમય થયો, એટલે રત્નલાલ સઘળાં સગાંને લઇને, અને નીલમ સઘળી સ્ત્રી મંડળીને લઇને રસોડામાં ગયાં. રત્નલાલ જેવા ધનાઢયને ત્યાં કંસાર-પુરીનાં જમણ થાય, પણ પાંચ દસ વાની વધારે ન હોય, તો સુરતીનું જમણ શેનું? ને સારા ઘરની શેઢાઇ શેની? વિધવિધ વાનીઓ હદ હદથી જમ્યાં. વિરેન્દ્ર તથા બાળકોનું પહેલું અહિંજ મુહુર્ત કર્યું. ને ન્યાત રીત પ્રમાણે વિવાહ ઠરાવી દીધા. સુરતી જુની રીતને બાજુએ મૂકી, અને વગર નાતીલાએ મનસ્વી કાર્ય કરી લીધુ. લોકોમાં વાત પ્રવર્તી. સુરતીયો આ નવી રીત માટે નિંદા કરવા લાગ્યા. પણ શુભ ચોઘડીયે શુભ કામ થઇ ગયું, અને પાન સોપારી લઇને સૌ અહી તહી ગપ્પાં ઉડાવવા લાગ્યા. વિશાળ બંગલા પાછળ વળી રત્નલાલે નીલમ–બાગ બનાવ્યો હતો, અને તે સાથે જનાવરોનું સંગ્રહસ્થાન તથા નાનું સરખું મ્યુઝીયમ ગોઠવ્યુ હતું, ત્યાં સૌ હરવા ફરવા લાગ્યાં, સ્ત્રી પુરૂષો પરવાર્યા, અને સૌ શાન્તિ લઇને મનગમતી જગ્યાએ ગોઠવાઇ ગયાં. ચંચલ મનનાં છોકરાં કંઇ સ્થિર થઇને શાન્ત બેસે નહિ. તે અહીથી તહી મસ્તી કરવા લાગ્યાં. પણ બાળકોને માળીએ બાગમાં પેસવા દીધાં નહિ. માત્ર રાજેન્દ્ર ને સુરેન્દ્ર તથા લીલમ અને રતન ચાર બાળકોને નીલમબાગનો લાભ મળ્યો. માળીને તથા નોકરોને નવા સંબંધની ખબર પડી હતી, તેથી બન્ને કુમારોને તેણે અટકાવ્યા નહિ. લીલુ ને રતનનું તો પોતાનુંજ હતું. બન્ને માસી–માસીની દીકરીઓ હવે તો એકજ ધનવંત ઘરની રાણીઓ થઈ. એકજ માતાના ઉદરમાંથી પેદા થએલા બાળકો સાથે વરવાની વાત થઈ ગઈ. ભવિષ્ય નિર્માણ્ય થયું.

રતન બાર વર્ષની હતી. લીલુ દશ વર્ષની હતી, નીલમની કન્યા રતન ગંભીર ને શાન્ત હતી. માણેકની પુત્રી લીલુ લગાર ચપળ ને વાચાળ હતી. નીલમ જ્યારે છટાદાર હતી, ત્યારે રતન રાંક સ્વભાવની ને શરમાળ હતી. માણેક જ્યારે શાન્ત હતી, ત્યારે લીલુ લગાર છટાદાર ને બ્હાદુર બંકી હતી. આ બન્ને મનોહર પંખીડા બાગમાં પોત પોતાની મન-ગમ્મત કરવા આવ્યા હતાં; પણ તેઓને ખબર ન્હોતી, કે પોતાના ભવિષ્યનાં સાથીડાંની જોડ સાથેજ પ્રવેશ થઇ હતી. રાજેન્દ્ર, ને સુરેન્દ્ર પંખીઓ જોતા જોતા છુટા પડી ગયા. એક બાગ જોવા ને બીજો પંખી જોવા ચાલ્યો, તેજ રીતે રતન ને લીલુ પણ વિખુટાં પડી ગયાં. રાજેન્દ્ર બાગ જોવા ગયો, તે તરફ લીલુ ચાલી. અને સુરેન્દ્ર પંખી જોવા ગયો, ત્યા રતન ગઇ. આ અદ્‌ભૂત પ્રસંગે નવીન બાળ-ક્રીડાનું નાટક શરૂ થયું. બાળકો નવીન પ્રીતમાં શું સમજે? તે તો વર-વહુ થયાં, કે શરમાય! હજી બાળક ખરાં કેની? માણેક તો લાડાના પાડા જેવડી હતી, એટલે કુન્દનનો પ્યાર ખેંચી લીધો હતો. લીલુ કંઇ એવડી ન હતી. તે છતાં બાઇ માણેકની દીકરી તો ખરીજ કેની? મા તેવી દીકરી. તેનામાં પણ કંઇક પ્રેમી સંસ્કાર સ્ફુર્યો હતો. જો કે હજી વય વધતું ન હોવાથી, ને પ્રેમીઓને પિછાણ્યા ન હોવાથી સંકોચાતી હતી; તોપણ બન્ને બાળાઓને ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગ સાંપડ્યો હતો. લીલુને રાજેન્દ્ર, ને રતનને સુરેન્દ્ર મળ્યા હતાં. એકનો વર બીજીને, બીજીનો વર પ્હેલીને મળ્યો હતો. બન્ને ભાઇ મિત્ર રૂપ હતા. બન્ને બ્હેનો બખી સરખી હતી. પરસ્પર જોડીઓથી રૂબરૂ વાત તો ન થઇ, પણ જુદી જુદી રીતે એક બીજાનો મન-પ્રવાહ છુટો થઇ ગયો. નિર્મળ જળનો ઘુંટડો આંખ મીચીને પણ પીધો. દૂર રહીને, બીજાને હાથે, સ્વહસ્તે સરખા પ્રેમથી પીધો. અંધારે ગોળ ખાધો, તોપણ ગળ્યો લાગ્યો.

રાજેન્દ્ર બાગની રચના જોતો જોતો કુંજમંડપ કને આવ્યો. વેલીની લતાપર છવાઈ રહેલી મધુરી સુવાસ જોઇને વસંતને યાદ કર્યો.

વસંત તિલકા.

વા'રે વસંત વર તુ વરણાગીઓ છે !
વેલી કુમારિ વરીને ઠણકી ગયો છે;
જોડી સુશીલ સુકુમાર હરી ગયો છે,
આનંદ માટ પર શાન્ત થઇ ગયો છે.

રાજેન્દ્રની આ ચંદ્ર-રોશની જેવી શિતળ, પણ તેના વેગ જેવી તીવ્ર રસ-કડીઓની ધ્વની, એક રસિલીના કર્ણમા પેઠી, ને પડઘાનો પ્રત્યુત્તર પેદા થયો.

કાં ! કાં ! કરે કડણ શોક રસીક રાગી ?
વેલી બરી નથી વસંત તને સુભાગી ?
ચોરી કરી મદુર વેલી તણી વસન્તે,
આપે કીધું હરણ રત્ન, ઝવેરી ? અન્તે !—

રાજેન્દ્રની કર્ણેન્દ્રિયોમાં ધ્વની ગયો. તે ચમકીને ચોમેર જોવા લાગ્યો.

"હા: હા હા: વાહરે, વસંતવર ! વાહ !" લીલુએ હસીને રાજેન્દ્રની મશ્કરી કરી. રાજેન્દ્ર શરમાયો. પોતાના વરના જેષ્ટ બન્ધુની શરમ તોડીને લીલુ તેની નજીક ગઇ. કંઇક બાળક ને કંઇક કેળવણી, કંઇક સુધારો ને કંઇક જમાનો ! એવા પ્રતિસ્પર્ધાપણાના નૂતન સંસારે બાળ-મનને દોડતુ કર્યું. રાજેન્દ્રની ઇચ્છા લીલુ જોડે વાત કરવા ચાહી. લીલુએ રાજેન્દ્રને બોલાવ્યો. સમસ્યાથી રાજેન્દ્ર સમજીને નજીક ગયો.

" તમે અહીં કેમ આવ્યાં ? " રાજેન્દ્રે પુછ્યું. "

" વેલીને અને તેના વરને જોવા ! "

" એટલે ?–એ તો જાણે સમસ્યાવાદ કહાડયો ! તમે શું સંસ્કૃત ભણ્યાં છો ?" રાજેન્દ્રે નવો માર્ગ શોધી કહાડયો, ને મર્મ વાક્યથી અંતર ભેદ કળવાનો યત્ન કર્યો.

" સંસ્કૃત તો હજી હમણાંજ મ્હારી દાદીજીની પાઠશાળામાં અમે શરૂ કર્યું છે. પણ બાગમાં તો ઘણીવાર ફરીએ છીયે; ઋતુનું જ્ઞાન તો ઘણું થયું છે. "

" ત્યારે તો સારૂં ! ઋતુના રાગ તમે એકલાંજ શીખ્યાં છે કે ?"

" ના રે, તમારા વહુજી પણ શીખે છે ? એમ સમસ્યા ભેદે શેના સવાલ કરો છો ! કહોની કે મ્હારી વહુ શીખે છે કે ? " લીલુ બહુબોલી હતી. રાજેન્દ્રની મનની વાત કળી લેવાથી તેણે બિચારા જુવાનને શરમાવી દીધો હતો.

" તમે તો બહુ ચતુર લાગો છો, હં ! આજ કંઇ નવા રંગમા છો ! "

" હા, નહિ તો વળી બિચારી ગરીબ વેલીને કોણ યાદ કરે ? પણ પેલું શું ?"

" વા'રે વસંત વર તું વરણાગીયો છે ! " લીલુએ ચાળા પાડીને રાજેન્દ્રનું ગીત ગાયું.–

" જાઓ, તમે તો મશ્કરી કરો છો ! " રાજેન્દ્ર ચાલવા જતો હતો, એવામાં લીલુએ તેને અટકાવીને કહ્યું.

" ઉભા રહો, એમ તે જવાય કે ? જવાબ આપો. શું અમે નહિ ગમતા હોઇએ ! અંગ્રેજી ભણ્યા, એટલે દેશીને વીસરી ગયા હશો ! વિલાયત જઇને ગોરી ગોરીઓને પરણવું હશે ! " વિવેક ને વિચાર વગર બાળાએ ગમ્મત કરી. પણ ભેદમાં ભરમ ફુટયો. જે જાણવું હતું, તે રાજેન્દ્રના મુખથી જાણ્યું.

કળી દરેકની આંખે સારી લાગે, પણ જેના હાથમાં જાય, તેનેજ સુગંધ આપે."

" કદાચ તમે કેતકીનું પત્ર નહિ થઇ જાઓ ! કેમકે કેતકી એ આ દેશનું નામીચું પુષ્પ છે;' ને વળી પરસુગંધ દેનારૂ છે. પ્રદેશમાં એકલા રહેવું ભારે પડે, માટે સહવાસ મેળવવા મન-કેતકીનો ઉપયોગ કરી લ્હેવાય. વળી ચામડી-ભેદ લાગે, એટલે લગાર મજા પણ મળે ! કેમ ન બોલ્યા ! હેં ? હાઃ હાઃ હાઃ " રતને વળી હદ કરી.

" પણ તમને કદાચ કોઇ સુડાઓ મળી જશે, તો ? "

" બાળાઓનાં મન તો કોમળ ! જો તમે એમ ધારતા હોય, કે સ્ત્રી જાત નબળા મનની છે, તો તેને સદૃઢ કરવા માટે વારંવાર પ્રેમ-પત્રનું આચ્છાદન કરતા રહેજો. હરનીશ હરનામ જપે, તેને વ-હેમ કે પાપ ન નડે ! "

"સમજ્યો-આ વાત તમને તમારી સખીએ સમજાવી હશે "

" અને કોઇના પ્રશ્નોના જવાબ દેવાનું તમને તમારા ભાઇએ શીખાવાડયું, હશે ! "

" અલી રતન ? અમથી શું માથું ફોડે છે ! આમ આવની !" લીલુએ વગર જોયે સાદ કર્યો.

"અરે સુરેન્દ્ર ? આમ આવ તો ! પેલી બે પોપટડીઓ માંહા-માંહે ખેંચ-તાણ કરે છે ! " રાજેન્દ્રે, લીલુનો સાદ સાંભળીને સુરે-ન્દ્રને બોલાવ્યો; રતન લીલુ કને ગઇ. સુરેન્દ્ર,- રાજેન્દ્ર કને ગયો.

" અલી તને પોપટજી પાયો કે ? " રતને લીલુને કહ્યું.

" તને વસંત વર મળી ગયો હશે, ખરૂ ! હાઃ હાઃ હાઃ " લીલુ હસી પડી. અને બન્ને બ્હેનો પોત પોતાના વરને જોતી જોતી ચાલી ગઇ.

" અરે એ હંસરાજ ? કોઈ ભૂલી પડેલી હંસણીને વાટ બતાવી કે ? " રાજેન્દ્રે સુરેન્દ્રની મશ્કરી કરી.

" અને તેં કોયલડીને દમ ભરાવ્યો, કે ? હે હાઃ હાઃ હાઃ " સુરેન્દ્રે હસીને રાજેન્દ્રની મશ્કરી કરી. તેઓ પોતાની ભવિષ્ય-પત્નિને જોતા જોતા ચાલ્યા ગયા. અને એ રીતે નીલમ બાગની બાળ-ક્રીડા પૂરી થઇ.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

સરસ્વતી મંદિરનો મેળાવડો—મીસ મેનીંગના સ્ત્રી-કેળવણી સંબંધી વિચાર.

રત્નલાલ ઝવેરીના બંગલામાં આજે લગ્નોત્સવ કરતા અધિક આનંદ વર્તાતો હતો. સર્વ સગાંઓ તથા મિત્રમંડળે બપોરે ભોજન લીધું. નાત-રિવાજ પ્રમાણે નીલમે જ્યાં જ્યા આપ લે કરી, જ્યાં ત્યા સર્વેને ભાણાં મોકલાવ્યાં લીલમ અને રતનનો વિવાહ નકી થયો; તેની નાતને લ્હાણી કરવાની હતી, તે તો સુરતથી સોભાગ્ય બ્હેન આવ્યા પછી દિવસ સારો જોઇને આપવાનું હતું. આજે તો માત્ર ચોકસ ઘેર પીરસણું મોકલવાનું હતુ: અને તે પ્રમાણે નિયમસર નીલમે પોતાનું કાર્ય કરવા માંડ્યું હતું. વળી માણેકની મદદ હતી, એટલે તેને દરેક સગવડ થતી હતી. માણેક પોતાના મન-દુઃખની વાત વિસરીને ઉત્સાહથી કામકાજમાં ગુંથાણી હતી. બન્ને બહેનો જ્યારે ઘર-કામ કરતી હતી, ત્યારે રતન અને લીલમ જુદાજ કામમાં ગુંથાણી હતી. ઘર-વહેવારનું સઘળુ કામ ચાર વાગતાં પૂરૂ થઇ રહ્યું. આ કાર્યમા ફતેહ મેળવ્યા પછી નીલમ અને માણેકને માથે બીજી ફરજ આવી હતી. બાપુના આજના ઉત્સવ નિમિતે સરસ્વતી મંદિર પાઠશાળાની બાળાઓને

વાનો મેળાવડો કરવાનો ઠરાવ થયો હતો, ને તે મુજબ આજે પાંચ વાગે મીસ મેનિંગના પ્રમુખપણા તળે ઇનામ આપવામાં આવનાર હતાં. તે વેળાએ સ્ત્રી મંડળને આવકાર આપવા સારૂ બન્ને બ્હેનોને હાજર રહેવાનું હતુ. તેથી ચાર વાગે કામથી પરવારી ન્હાઇ-ધોઇ, ચોટલો વાળી કપડાં બદલીને ઠાઠમાઠથી તૈયાર થયાં હતાં. તે જોડે લીલુ ને રતનને પણ તૈયાર થવું પડયું હતું, કેમકે તે બન્ને સરસ્વતી મંદિરની વિદ્યાર્થિનીઓ હતી. વળી આજના મેળાવડામાં તેઓનું મોટું કામ હતું. વિદ્યા-લક્ષ્મીના સંવાદમાં લીલુ ને રતન હતી. ગરબા ગવરાવવામાં પણ બન્ને બ્હેનો સામેલ હતી, વળી આ શાળાની વડી શિક્ષક સુંદર હતી વાંચનારને યાદ હશે, કે સુંદર નામની **નીલમ** ને **માણેક**ની જે સખી, **નીલમ**ના બંગલામાં **માણેક**ના લગ્નને બીજે દહાડે આવી હતી, ને તેની કને **માણેક** મનવિનોદ કર્યો હતો, કે જે સુંદર એક ગરીબ વિપ્રની દીકરી, અને એક ગરીબ બ્રહ્મ પુત્રની સુધર્મ પત્નિ હતી. સુંદરનો સંસાર ગરીબ હતો, પણ તે બહુ ડાહી ને ચતુર હતી. **નીલમે** પોતાની સખીના ગુજરાન માટે આ પાઠશાળાની અધ્યક્ષિની બનાવી હતી. ને તે આ પાઠશાળામાં શિક્ષક તરીકે ફતેહમંદ ઉતરી હતી. 'સ્ત્રીશિક્ષક તરીકે તે જન-સમુહમાં વધુ પંકાણી હતી. તેની રહેણી કરણી" ને નીતિ રીતિ બહુ ચડતા પ્રકારની હતી.

સાંજના પાંચ વાગ્યા. સર્વે જણ સરસ્વતી મંદિરના મેળાવડામાં ગિરગામ જવા સારૂ તૈયાર થઇ ગયાં. સગાં-વ્હાલાંઓને તથા વિરેન્દ્રલાલ ને તેના બાળકોને નગરમાં મુકીને ગાડીઓ આવી પહોંચી. મહાત્માશ્રી તથા રત્નલાલ શેઠ સાથે ગયા. નવલ અને કુન્દન સાથે છોકરાઓ ગયા. અને **નીલમ** તથા **માણેક** પોતાની બન્ને દીકરીઓને લઇને ચાલી. આજનો મેળાવડો લગાર ભંપકા ભરેલો હતો,

વળી આજે **નીલમ** અને **માણેક** બન્નેનાં નામનાં નોતરાં કહેવ-

રવા હતા, એથી સ્ત્રીમંડળનો મોટો મેળાવડો થનાર હતો, પુરૂષો માત્ર નામનાજ હતા. અને તે મિત્ર વર્ગ તથા પિછાણદારોનેજ રત્નશાલે બોલાવ્યા હતા. કેટલાક કેળવણી ખાતાના અધિકારીઓ, માસ્તરો અને તેમાં ભાગ લ્હેનારા બીજા ગૃહસ્થો હતા, અને તે અંગ્રેજી પારસી તથા એકાદ બે નામના મોહમેદન ને હિન્દુ ગૃહસ્થો હતા.

સ્ત્રીમંડળનો સમુહ મોટો હતો. મીસ મેનીંગ, મીસીસ વીનસેંટ. અને થોડી મીશનરી બાનુ શિક્ષકો હતી. એ સિવાય આગેવાન પારસી બાનુઓમાં સર બાટલીવાળા, સર પીટીટ, સર રેડીમની, વહાડીયા, દાદીના પાંડે, જસાવાળા, દાવર કાથાજી, શેકના અને તેવાં બીજાં કુટુમ્બોની બાનુઓ હતી. કેટલાક ભાટીયા અને કપોળ ગૃહસ્થોની બાનુઓએ હાજરી આપી હતી. પાંચ વાગતાંજ મીસ મેનીંગ આવ્યાં. શાળાના મેળાવડાનું કામ શરૂ થયુ. ઇનામ અને ચાંદો ગોઠવી રાખ્યા હતા. શરૂઆતમાં બાળાઓએ સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી ઇશ્વર સ્તુતિ ગાઇ. તે પછી સગીત સતી-મંડળમાંથી કેટલોક વિનોદ બોલ્યાં, અને બાળશિક્ષણ ગરબાવળીમાંથી એક એક ગરબી તાલ-સ્વર સાથે બાળાઓએ ગાઇ.

ગાયનનું કામ પુરૂં થયા પછી રીપોર્ટ વાંચવામાં આવ્યો. તેમાં આર્ય ધર્મ-નીતિનાં શિક્ષણથી, તથા ઘર-સસારી સિક્ષણથી બાળાઓને જે જે મોટા લાભ થયા હતા, તે વિષે વર્ણન કરવામાં આવ્યુ. શાળા ફંડની વધતી જતી રકમ માટે સંતોષ જાહેર કર્યો. અને સંસ્કૃત શિક્ષણ, તથા ભરત-ગુથણ ને રાંધણકળા માટે ખાસ વર્ગો ઉઘાડવા ઉપરાંત ગાયન વિદ્યાની ખિલવણી કરવાનો જે નવો વર્ગ ઉઘાડયો હતો, તે વિષે જાહેર કરવામાં આવ્યુ. રિપોર્ટ વંચાઇ રહ્યા પછી પ્રમુખ મિસ મેનીંગે પોતાના વિચાર ઈંગ્રેજીમા જણાવ્યા. મિસ મેનીંગ બોલ્યાં, કે "આજ હુ આ મદિરમાં આવીને બહુજ

પામી છું, પણ તે સાથે લગાર દિલગીર થઇ છુ. મને આનંદ એ-ટલા માટે થાય છે, કે આજથી કેટલાક વર્ષ પર જ્યારે હું મુંબઇમાં આવી હતી, ત્યારે હજી આ શાળાની સ્થાપનાર બાનુ આ શુભ યત્ન માટે પ્રયાસ કરતાં હતાં પણ આજે એ કામનું ઉત્તમ પરિણામ આવેલું જોઇને આનંદ થાય છે. મને ખેદ એટલોજ થાય છે, કે મરનાર સરસ્વતી બાઇ આ ઉન્નતી જોવાને વધુ વખત આ સંસારમાં રહી શક્યાં નહિ. મ્હારે જણાવવું જોઇએ, કે આજે આ શાળામાં આગેવાન ભાગ લ્હેનારી બે કેળવાયલી હિન્દુ બાનુઓ નીલમ અને આણેક, કે જેઓ મુંબઇની મ્હારી પ્હેલી મુલાકાત દરમ્યાન બાળ જીંદગી ગુજારતી હતી, ને તેમની માતાએ આ બાનુઓને કેળવવા માટે કિન્ડરગાર્ટનની પ્રસિદ્ધ ને ઉ-ત્તમ રૂઢી વડે શીખવવા માટે મને સલાહ પુછી હતી. તથા મેં તેમને તે શિક્ષણ આપવા માટે સલાહ દીધી હતી, એટલુંજ નહિ પણ વિલાયતથી કેટલાંક પુસ્તકો ને સામાન મોકલવાનું મને માન મળ્યું હતુ. એ બાળાઓ આજે એક ઉતમ પ્રકારની ગૃહિણી થઇ છે, અને જેમ તે પોતાના સંસારની, તેમ જાતની ને દેશની મોટી સેવા કરનારી નીવડી છે, તેજ રીતે તેમની બન્ને કન્યાઓ લીલસ ને રતને આજના મેળાવડામાં ઉત્તમ ગૃહિણી તરીકેનું ભવિષ્ય બતાવી આનંદ આપ્યો છે. આ રીતે માતા કેળવણીથી આપણે જે લાભ મેળવવાના છે, તે આ બન્ને પવિત્ર ને વિચારશીલ સુદરીઓએ પોતાનો સંસાર ચલાવીને, અને પોતાની બાળાઓને હિન્દુ ધર્મ, ને પ્રાચીન રીત પ્રમાણે શિક્ષણ આપીને એક દેશી મંડળમાં ઉત્તમ દાખલો બેસા-ડયો છે. આ રીતે જો હિન્દુ કન્યાઓ કેળવાય, અને સારી ગૃહિણી નીવડે, તો થોડાજ સમયમાં હિન્દમાંથી ઇર્ષા, કલેશ, સંતાપ, દુઃખ, મરકી ને દુકાળ નાશ પામે. અને લોકોમાં તેજ, સંપ, કળા—કૌશલ્ય વિદ્યા—હુન્નર, ને ધન વધી પડે ! વળી મારે વિશેષ કહેવું જોઇએ, કે

હીંદુ કન્યાઓને લાયક શિક્ષણ આપવા માટે આ શાળામાં ઉત્તમ ગો-ઠવણ કરી છે. માનસિક અને શારિરિક શિક્ષણ ઉપરાંત નીતિ જ્ઞાન આપવાની જેટલી આ દેશની સ્ત્રીઓને અગત્ય છે, ખાસ કરીને હિંદુ સંસારને યોગ્ય છે, તેવી રીતે શિક્ષણ આપવાની ગોઠવણ કરી છે, એ આર્ય સ્ત્રીઓની ઉન્નતી કરનાર છે. હિન્દુઓની નિર્મળ અને વ્યવહાર રીત, કસરત તથા શિક્ષણની ભરેલી છે. તેમને અંગ્રેજીનું ભાષાજ્ઞાન આપવું જરૂરનુ છે, પણ ભાષા તરીકે પૂરતુ થઇ પડે; વિશેષ કરીને તેઓને વ્યવહારીક જ્ઞાન વધારે અગત્યનુ ગણાય છે, ને તેથી તેનો સંસાર સફળ નીવડે છે, તો તે જ્ઞાન અહી અપાય છે. હિન્દુ ધનવંતોએ પોતાનાં નાણાંનો આ માર્ગે પૂરનો ઉપયોગ કર્યો નથી, તેમ સ્ત્રી કેળવણીપર સંભાળભરી કાળજી રાખતા નથી, તેને માટે આ કન્યાશાળા દાખલા રૂપ થઇ પડશે. હજી હિન્દુ ધનવંતોને લક્ષમાં રાખવાનુ છે, કે તેમણે ગરીબ વિધવાઓને આશરો આપવા માટે એક ખાતું સ્થાપવું જરૂરનુ છે. મને માલમ પડ્યું છે, કે એ શુભ કામ માટે એક આગેવાન સુધારક યત્ન કરે છે, ને તેને ઘણા સુધારકોએ ટેકો આપવાની જરૂર છે. એમ થવાથી હિન્દુ સંસાર આ જમાનાના ઉડતા રોગમાંથી બચી જઇને તેના અનર્થની સામે લડત કરવા, તથા પ્રદેશીઓને અનુકરણ કરવા લાયક થઇ પડશે."

મીસ મેનીગનુ આ અસરકારક ભાષણ પુરૂં થયું, નીલમે તેનો ઘટીત જવાબ આપ્યો. અને બાળાઓને ચાંદ તથા ઇનામો વહેંચી આપવાની માગણી મીસ મેનીગને વિનંતી કરી. ઘર-વહેવારી કામમાં લીલુએ સ્વર્ગસ્થ સરસ્વતી માતાનો સોનાનો ચાંદ લીધો, અને સંસ્કૃત માટે રતને રૂપાનો ચાંદ લીધો. તે પછી ઉત્તરોત્તર બીજી બાળાઓને તેના શિક્ષણની ફતેહ માટે, ચુંદડી, ચોળી, પુસ્તકો તથા નાની બાળા-ઓને કિન્ડરગાર્ટનનો સામાન વગેરે આપ્યું. અને છેવટે પ્રમુખનો

ઉપકાર માની રાજગીત ગાઇને મેળાવડો વિસર્જન થયો. મીસ મેનીંગ જેવાં વૃદ્ધ બાનુ. જેમણે કેળવણી પાછળ પોતાની જીંદગી અર્પીને દેશ વિદેશનો અનુભવ મેળવ્યો હતો. તેનાં મુખ વચનો દેશી તેમજ અંગ્રેજી પેપરમાં છપાયાં, અને તેથી સરસ્વતી મંદિરની પાઠશાળા માટે, તેમજ **નીલમ** ને **માણેક** માટે, પ્રજા મત ઉચું માલમ પડયું. કદાચ જુના વિચારનાં સુરતીઓ સુધારાને નામે નિંદતા હશે, બાકી તો સર્વે જણે તેઓના સંસાર-ધર્મનાં વખાણ કર્યાં.

નીલમ-માણેક અને બીજાં સર્વે ઘેર જવા નીકળ્યાં. મેળાવડો વિસર્જન થયો. ત્યાં ખબર મળી, કે સૌભાગ્ય બ્હેન આવ્યાં છે, એટલે **નીલમ** ને **માણેક** તેને મળવા ગયાં. અને બીજે દહાડે **નીલમને** ત્યાં સૌભાગ્ય બ્હેનને તથા **માણેકને** આવવાનું આમંત્રણ કર્યું.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ચન્દ્રમાના ચક્રાવાપર કાળું ધાબું! હીન્દુ સંસારની પ્રચલિત રૂઢીનો નાટક!

રત્નલાલના પૌત્રનો પંચ-વાર્ષિક મહોત્સવ પુરો થયો. મુખ્યત્વે કરીને સુરતી પ્રજાએ આગેવાન ભાગ લીધો. પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓનો મોટો મેળાવડો કરવામાં આવ્યો હતો. કમળા શેઠાણી ગુજરી ગયા પછી, ને **નીલમની** રાજધાની સ્થપાયા પછી, સંસારી વ્યવહાર કરવાનો એકે પ્રસંગ આવ્યો નહતો. પ્રભુએ જ્યારે પુત્રદાન દઇને સારો દિવસ દેખાડયો હતો, ત્યારે રત્નલાલે નીલમની ઇચ્છા તૃપ્ત કરી હતી. **નીલમ** દેશાટણ કરી આવ્યા પછી પોતાની અખંડ સાહ્યબીનો દમામ દેખાડવા માટે આ તકે અનેક સુરતણોને એકઠી કરી હતી.

આ મેળાવડામાં સુધરેલા વિચારની જો કે સેંકડે એકાદ બે બાનુઓ હતી, પણ ઘરડી ડોસીઓ ને રાંડીરાંડ જુવાનડીયો પણ મોટે ભાગે હતી. જમવાનું ને જોવાનું બન્ને હતું. રત્નલાલને ખાડો આવે, તેવું ન હતું, ને નીલમનો આગ્રહ હતો. વળી વાલકેશ્વર લાવ-લઇજા કરવા માટે વાહનોની સગવડ કરેલી હતી. આ ધામધુમ કરવામાં નીલમનો હેતુ પોતાનો વૈભવ ને આવડતના વખાણ કરાવવાનો નહિ, પણ રત્નલાલને યશ અપાવવાનો તથા પોતાને માથેથી કાળી ટીલી દૂર કરવાનો હતો, પણ કંઈ સુરતણો કાચી હોય ! તેણે તો રજનું ગજ કર્યું!

બીજે-ત્રીજે દહાડે મહારાજના મંદિરની ભગતડીયોએ નીલમ પુરાણ ઉખેળ્યું, અને પાનના ડુચા મોંમાં ભરીને બોખી બડબડતી ડોસીઓ મંદિરને ઓટલે કથા કરવા લાગી. દર્શન તો દશનને ઠેકાણે રહ્યાં, અને નિંદાખાનાનો નાટક શરૂ થયો. ભલી સ્ત્રીઓએ તેમાં ભાગ ન લીધો, પણ નિંદાખોર સ્ત્રીઓને તો તે દહાડાએ અપચો થયો હતો, એટલે પોતેજ નિંદા-વિતંડાવાદનો જુલાબ લીધો. વૃથા વાતચિતથી બીજાના સંસારને હાની પહોંચે, ને ઘડીકની ગમ્મતથી અથવા નિર્જીવ હાંસીથી પરજનપર આક્ષેપ ચડે, એ કામ શા માટે કરવું ? તથા કોઇને દુરાચારી બનાવીને તથા સદ્‌માર્ગીને કુમાર્ગી કહીને નિંદવામાં સંસારમાં શો લાભ છે ? એ ન સમજનારી અદેખી અબળાઓએ ખાઇને ખોદવાનો રસ્તો લીધો.

"અલી લલિતા, સાચું કહેજે ! દતનાના કંસારમાં ઢંગ ઘડો હતો ?"

"બળ્યો એનો કંસાર ? ઘી તો જાણે ચરબી ! બા ! છોકરાં તો એવાં માંદાં પડયાં, કે બે દહાડાથી ડાકટરનું ઘર આળસ્યું નથી."

"વાહરે ! રડાઓ ખાતાં હાથ પાછો નહોતી કરતી, ખાઇ ખાઇને માંદાં પડયાં, ત્યારે પારકાપર આળ ઓઢાડયું" ભલી સ્ત્રી પ્રિયંવદાએ પોતાની સહિયરને કાનમાં કહ્યું

"અને પુરીઓ! વેણીગવરી? તેં કોઇ દહાડો જોઇ હતી?"

"ના રે બા? રડયા રેઢીયાર ગુજરાતી ભટ્ટા! પૂરી કરતાંયે ન આવડે! જાણે મોટા ઢેક ને ઢળીયા! એ તો પૂરો કે પૂરી?" એક ચીબાવલી બોલી. "બાપ જન્મારે પૂરી કરીને બીજાને ચખાડી હોય ત્યારેકની?"

"અને શીખંડ તો જાણે જલેબીનું ખીરૂં! બાપરે! ખાય તેજ મરે! મારા કીકાને તો ત્રણ દહાડાથી તાપ આવે છે."

"કંસારનાં સુંદર ઘી મૂકીને ખીરૂં ખાવાના તે ભોગ લાગ્યા છે? હમે તો બા તેના પર હાથ દીધો. શીખંડ કરતાં તો કંસાર સારો!" બીજીએ ટાપસી પૂરી.

"બા, હમારે તો દાંત નહિ તે શું કરીએ? કસારના બે કોળીયા ગળ્યા!" એક મરજાદણ ડોશી બડબડી! "જો કે ઝાડો તો થયો હતો!" ડોકરીએ છેવટ એટલું ઉમેર્યું, પણ તેણે એમ વાંક ન સ્વિકાર્યો, કે સાઠ વર્ષે હોજરીનું બળ ઘી પચાવવાને અસમર્થ થયું છે. માટે વધારે ખાવાથી જુલાબ થયો!

"અરે એ તો ઠીક, પણ લાજે નહિ ને ગાજે, તેમ પેલી નીલમડી જોઇ કે? હીરા ને મોતી તો જાણે એણેજ જોયાં હશે? નાકની વાળીને સીધી કરવાની મિષે વારંવાર હીરાની વીંટી કેવી દેખાડતી હતી? તેને શરમ છે! બાવા સાધુ સાથે નીકળી ગઇ હતી, તે દહાડા તો ભૂલી ગઇ?"

"મોટાને મન કંઇ મગ્ન કે શરમ હોયજ નહિ! વાઘના મોંમાં કોણ હાથ નાખે? બિચારો વેણીલાલ એકલ, એટલે તેની કોણ પીઠ થાપે? બાકી નીલમબાઇ ન્યાતમાં ફરત તે તો સૌ લોક નેત! કયારનીયે છટે ખૂણે છુપાઇ રહી હત!"

"અરે આગળ ક્યાં જોવા જાઓ છો ? પેલા માણેક ઓની ? ઘરમા તો વાંસ કરે, પણ હાલ્લુ જડતું નથી, ને ઠણુકો કે ? જાણે તવંગણી નાગરદાસની છોકરી ! ખર્ચું આપણાથી તો એર ગ્રાજ ન મૂકાય !" આ રંડા એમ કા નહિ બોલી હોય, કે પોતાનામા આવડતનો એકડો નથી, ને ગરીબ સસારે રીતભાતવાળો સંસારી દમામ દેખાડવાની શક્તિ નથી ?

"તોપણ નીલમ કરતા માણેક ધીરી ને વિવેકી ખરી; સારા વખતમા પણ તે કદી છલકી નથી." એક ભલી બાઇ બોલી.

"પણ તેના ભવાડા ક્યાં ઓછા થયા હતા ! કુંવારી હાલને કુન્દન સાથે બારીમાથી ચેષ્ટા કરતી હતી. તેનાં લક્ષણ પણ ક્યાં પાધરાં બળેલાં છે ? હજી પેલા જયન્તની વાતો ક્યાં બહાર પડી છે ? એ, તો બધુંયે ઠીક છે. મોટાના મોટા ચોટાળા !" આ અભાગણીની જીભ પણ તૂટી ન પડી. માણેક જેવી નિર્દોષ ને જયન્ત જેવા શુદ્ધ માણસ માટે ગજીહો અપવાદ મૂકતા આ ડોકરી ડરી નહિ.

"હશે, બાઇ ! એ તો રત્નલાલનું જોઇયે, તો ત્યાંયે એવું. એ કરતાં તો માણેક ઠીક !"

"કૂતરાનુ મોં ગધેડે ચાટયુ ! નીલમ વળી સસરાની સેવા કરે, ત્યારે માણેક વળી વરના મિત્રની સેવા કરે ! સૌ ધનનાં પુજારી છે."

"કહે છે કે અંગ્રેજ ને પારસીઓને બોલાવીને, એની માને નામે સ્થાપેલી કન્યાશાળામાં મેળાવડો કર્યો, ને મોટાં ભાષણો કર્યાં. હાઃ હાઃ હા." સુરતણો હસી પડી

"અરે ભાષણ તો સારાં ! પેલી બળે રે, પેલું શું ! શીખંડ શીખંડ કરે છે ! સાહેબોના હાથ પકડી પકડીને મોં રસ લેતી જાય છે !" ડોકરીયો શું જાણે કે 'શેકહેન્ડ' તે ' વાહરે સુરતી શીખંડ !

"આહ, ઘેર ઘેર માટીના ચુલા છે! હવે તો વળી ફ્હાડાંમાં હાથો ભળ્યો. ઓછામાં પુરૂં હતું તે, વિરેન્દ્રલાલ જેવો વટલેલ વેવાઇ થયો! એ પણ એક નાટક! ને વળી વિવાહ તે ક્યાં કર્યો? બાવા સાધુના મકાનમાં! બાબુલનાથના દેહરામાં! હાઃ હાઃ હાઃ"—

"પેલો સુધરેલો વીરલો કે? કહે છે કે છોકરાને વંઠાડવા સારૂ વિલાયત મોકલે છે!"

"હા. શ્રાદ્ધ સરાવવાનું શીખવા મોકલે છે!" એની જાણે બલા કે '**સીવ્હીલ સરવીસ**' તે શું?

"બાપુ! ન કરે તે ઓછું. પૈસાવાળાને પ્રભુ પ્હોંચે!"

"ને નિંદાખોરોને તો પ્રભુએ ન પહોંચે. પ્રભુ જ્યાં હોય, તો ત્યાં લગાર ડર હોય, પણ છડેછોક નિર્ભયપણે કોઇ નિર્દોષપર આરોપ મુકતાં ડર નથી લાગતો! પ્રભુના મંદિરમાં દર્શન કરવા આવ્યાં છે, પાપ ધોવા આવ્યાં છે, કે ગાંસડો બાંધવા આવ્યાં છે? જાઓ, પાપનો પસ્તાવો કરો. જો દર્શનના દરવાજા ઉઘડ્યા!" એક ભલી બાઇએ નિંદાખોર ટોળાંને બોધ કર્યો. દર્શન ખુલ્યાં. ને ડોકરીયો મંદિરમાં પેઠી! પુરૂષોના ધક્કા મર્યાદશીલ ગણ્યા. નિંદા તો પ્રભુનો પ્રસાદ ગણ્યો. તેને પાપનો ભેદ શું હોય? પ્રભુ એવી અજ્ઞાની સંસારી સ્ત્રીઓની સોબતથી કુળવધુને બચાવે!

પ્રકરણ ૧૪ મું.

કુન્દનના મન-તાપ ઉપર માણેકની જળ-છાંટ. સ્ત્રી તો એજ!

"વિકટ વાટ સંસાર તણી ત્યાં સુખનો એક વિશ્રામ રે,
ભવજંગલમાં મંગળરૂપે જોડી છે જળ-ધામ રે;

હે તું દયાનિધી! દયા કરીને જુક્તિ જોડીનું દાન—

સકળ સુખ ખાણુ—જોડી વિણ જનમ વૃથા જગ જાણ." D.

મન—તાપની તીવ્રતાથી ઉત્પન્ન થયેલો ધનુર્વાયુ કહો, કે સન્નિપાત અથવા એવા સમયમાં શાન્તિ દેવા આવેલો હર્ષ સન્નિપાત કુન્દનની સર્વ શક્તિઓને ઉશ્કેરતો હતો. ઉપલું સુખપદ ગાતો હતો રત્નલાલને ત્યાં છેક બપોરના મિષ્ટાન પાન કરીને કન્યાશાળાના મેળાવડામાં જઈ તરત ઘેર આવ્યો હતો. રાત્રે જમવાની કોઈની ઇચ્છા નહતી. બાળકો થાકી જવાથી સૂઈ ગયાં હતાં. રાત્રિના નવ વાગ્યા હતા. માણેક પોતાની વહેવાણને મળવા ગઈ હતી, કુન્દન તેની રાહ જોતો હતો. પ્રભાતમાં પોતે જે જે અપરાધ કર્યા હતા, તેની ક્ષમા માગવા માટે માણેકના આવાગમનની રાહ જોતો હતો. માણેકનાં માબાપની લક્ષ્મી, પતિના અભાગ્યે ઉડી ગઈ હતી, એટલુંજ નહિ પણ માણેકનો સૌંદર્ય—શૃંગાર, હીરા મોતીના હાર, ને વિવિધ અલંકારો પણ પરઘેર પડયા હતા, અને છેવટે માણેકના માબાપનો એક બંગલો જે આ વિરલ દમ્પતી વાપરતાં હતાં, ને જેનું ટ્રસ્ટ હતું, તે ટ્રસ્ટડીડ પણ કુન્દને બે દિવસ માટે મારવાડીને ત્યાં મૂક્યું હતું. આ સર્વ ગુપ્તભેદ ખુલ્લો કરીને, માણેકના આશાવંત હક્ક માટે જે જે અપરાધ કર્યા છે, તેની માફી માગવા તૈયાર થયો હતો. એકલો મન સાથે બકતો હતો.

"નિર્લેપ માણેક! ભલી માણેક! તું રગુન દેશની વખણાયલી ખાણમાં પાક્યું છે! એક કુળવાન, ગુણવાન, ને બુદ્ધિમાન માતાના ઉદરમાં પાકયા પછી, તું જે ઉસ્તાદને હાથે તાલીમ પામી, તેને ધન્ય છે! હારા ઘડનાર બ્રહ્માને, હારી કર્મ દેવીને, ને હારા વિધીને ધન્ય છે. કોઇ દિવસ શોક નથી, કોઇ દિવસ રોગ નથી, કોઇ દહાડો ઉદાસી નથી, કોઇ દિવસ અમુક પદાર્થની પ્યાસી નથી. સ્ત્રીઓ

ઘડી ઘડીએ માન જોઇએ, માયા જોઇએ, પ્રેમના ઉમળકા જોઇએ શણગાર જોઇએ, અલકાર જોઇએ, અને વળી સુધરેલીઓને તો ઠણકા, નાણાંના મણકા, ને રણઝણાટવાળી સરદારી જોઇએ. ગરીબની સ્ત્રીને નવાં નવાં વસ્ત્રાલંકાર, ખાવા-પીવાનાં, ને મિજાજ જોઇએ. ધનવંત સ્ત્રીને દીન-રાત કપડાં, જણશો, ને વસ્તુઓ ખરીદવાનુ, નાટક ચેટક વગેરે રંગ રાગ જોવા જવું જોઇએ. આ સઘળી વાતથી તું વેગળી છુ. કાં! શું તુ માનવ પ્રકૃતિની નથી? શું તને આશાં ને ઉમેદ નથી? શું તને વૈભવ પર અદેખાઇ છે? શું તું તને પોતાને સજેલી ને શણગારેલી જોઇ શકતી નથી? શું તું બીજાની આંખો અંજાવવા ખુશી નથી? હાં. ખરેખર તું બીજાની આંખ અંજાવા ખુશી નથી. ત્હારા રંક કે ધનવંત પતિની આંખમાંજ રમણ કરવા રાજી છે. તને સર્વ વૈભવ ગમે છે, પણ તેં એકજ માનસિક પદાર્થ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને બીજા પદાર્થોનો ત્યાગ કર્યો છે. એ પદાર્થ કયો, માણેક!" આવેશમાં માણેકને જાણે પુછયું!!

"એ પદાર્થ આ મ્હારો પ્રાણાધાર પીયુ, અને તેનો પ્રેમ!" માણેક ઘેર આવીને પોતાના વ્હાલા પતિની પછવાડે ઉભી ઉભી કુન્દનના મનતરંગ સાંભળતી પીયુડાને ભેટવાની રાહ જોતી હતી, ને કુન્દનના છેલ્લા લોહચુંબક વેણવડે પોલાદ જેવી કોમળ, પણ હિમ્મતવાળી માણેક ખેંચાઇને પ્રત્યુત્તર દેતી કુન્દનને વળગી પડી, ને પારસમણીના સ્પર્શથી તે ખરેખર કુન્દનમા મળીને કુન્દનરૂપ થઇ ગઇ.

"કોણ માણેક?" કુન્દને જોઇને અચકાતે શબ્દે કહ્યું.

"હા માણેક! પેલું રંગુતની ખાણનું મનરંજન માણેક!" માણેકે હસીને મશ્કરીરૂપે કહ્યું.

"ચોરની પેઠે છુપી ઉભી રહીને શું ચોર્યું?"

"માણેકને જડવાનું કુન્દન !"

"જે કુન્દન પીતળ કરતા પણ હમણાં કિમ્મત વગરનું થઇ પડ્યું તે! એમાંહે તે શું વૃથા યત્ન કર્યો ?"

"વૃથા ? ના–ના કોણ કહે છે, વૃથા! જો મેં એ યત્ન ન કર્યો હોત, તો મ્હારા વ્હાલાનાં વેણથી હું આ વેળા જે અભિમાની બની ગઇ છું, તે બની ન હોત! મ્હારૂં કુન્દન તે કુન્દનજ!"

"અકરમી દીકરો બાપને સારો લાગે! વિષનો પ્યાલો વ્યસનીને વ્હાલો લાગે!"

"એમજ, એમજ છે વ્હાલા! હુ ખરેખર વ્યસની છું, ને તેથી એ પ્યાલો મને ખરેજ વ્હાલો છે. જે કુન્દન–મન મેં ગોર્યુંછે, તેમાં પ્રેમ–માણેક જડાવીશ, ને તે પ્યાલામાં હું પ્રેમનું જળ સીચી સીચીને પીશ.—"

"ત્યારે તો તું મધમાખી! પેલું ગાયન–જો મને યાદ છે, હા.

જો રે પેલી ચુસે મધુર મધ–માખ
પ્રેમ રસ પુરી પુરી પુન્યવાન—ટેક.
વા'રે એની ખુબી રસીલી ગુણવાન;
ધીમે ધીમે પીએ પ્રીતિ–જળ પાન—
એ તે ખરી વ્હાલી ગંભીર કરે ગાન,
એણે કીધું સાચું પ્રેમી અનુમાન.
મીઠા રસની મધુરતા મધુરીથી જણાય,
સંગ્રહવું, સંભાળવું ખાવુ તેથી થાય.
આહા! જેણે સચ્યું ને જાળવ્યું તે સાથ,
ભાવ ધરી ભોગવ્યું–પ્રેમી સુખ–ખાણ.

"આ તો તમે કંઇ અજબ રંગમાં છો, મ્હારા લાલ!" માણેકે પીયુને લાડમાં લડાવ્યો.

" હા, મ્હારાં રત્ન ! આવ. ક્ષણાર અહી વિસામો લઇએ. " કુન્દને માણેકનો હાથ પકડીને નજીકના બાકપર પોતાની જોડે બેસાડી.

" નાથ ! તમને મેં વશીકરણ કરી દીધું હોય, તેમ મને લાગે છે. "

" ને મને પણ એમજ લાગે છે. વશીકરણ ને જાદુ, મેમમેરીઝમ અને નજરબંધી બધું સાથે થયું છે, પ્રિયા ! "

" એ બધું મેં કેમ કર્યું, તેની મને કશી ખબર પડતી નથી, પ્રાણ ! "

" રાંધનારને ખારાં–મોળાની ખબર ન પડે, એ તો ખાનારનેજ ખબર. વૈદ તો નાડી જોઇને ખરૂં ખોટું કહે, પણ રોગની પીડા તો રોગીનેજ ખબર. માબાપ તો દીકરીને વરાવીજ જાણે, ગુણની તો પિયુને ખબર. "

" મને કહોની વ્હાલા ! મે તમને કેવી રીતે જાદુ કર્યું ? ',

"તને યાદ નથી ? આ સળીઆવાળી બંગલાની બારીમાંથી પેલી ચાલીમાં રામે જેમ સપ્તતાડ વિંધીને અસુરને ન્હોતો મારી નાખ્યો ! તેમ તેં મ્હારા કામ–અસુરને પ્રથમ વિંધી નાખ્યો. જ્યારે તેમાંથી વિષયી ઝેર નીકળી ગયુ. ત્યારે પ્રેમનો મલમ પટો કરીને પછી તેં એ ઘા સાજો કર્યો; એટલુ છતાં ત્હારૂં નજર–બાણનું ઝેર તો રગેરગમાં પ્રસરી રહ્યું, એટલે તેં ત્હારી ધારેલી ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલવા માંડયું. અને તે પછી જ્યારે તેં શરીરને સ્પર્શ કર્યો, ત્યારે તો હું કેદી પેઠેમ ઝકડાઇ ગયો. અહીં સુધી હું શુદ્ધિમાં હતો. પણ જ્યારે તેં અધર–ચુંબનનો આકરો રસ પાઇને વચન–જીભથી વશ કીધો, ત્યારે હું ભાન ભૂલી ગયો, તોપણ થોડીવારે ભાન આવ્યું. ભાન છતા હું ત્હારી મીઠી ને મધુરી માયાને વળગી રહ્યો. જેમ જેમ હું સ્થિર થઇ રહ્યો, તેમ તું તો આંબાને વેલી વીટળાય, તેમ વિંટળાતી વિંટ-

બાતી ચાલી. મેં જોયું કે તું કોઈ પ્રચંડ તપસ્વીની છે કે શું ? ધીરે ધીરે મેં ત્હારાં લક્ષણો જોયાં, તો ત્હારી માયા મને મીઠી લાગી. વળી મેં જોયું, કે તું સ્વાર્થી તો નથી કેની ? તેમાંયે હું ઠગાયો. તેં તો કેવળ નિસ્પૃહ પ્રેમ-દોરીથી મને જકડયો હતો. છેવટે મેં જાણ્યું, કે તું પૂર્વની કોઇ કર્મદેવી છે, અને માતૃભાવે પતિ સરજીને મ્હારી સાથે જડાઇ છે. આ ત્હારી કર્મકથા ને આ ત્હારૂં જાદુ ! જો તને યાદ હોય, તો ખરૂં માનજે, નહિ તો ના પાડીને સંતોષ માનજે !"

"હા પણ કહુ છુ, ને ના પાડીને સંતોષ માનું છું. આ સઘળી અંગ્રેજી કેળવણીના પ્રતાપ છે. રસાયણ વિદ્યા (Science) ની આ સઘળી ખુબી છે. પણ કહો, નાથ ! આજે તમે બહુ આનંદમાં આવી ગયા છો ? મને કંઈ અદ્‌ભૂત પ્રેમ-રસ પીવરાવવા યત્ન કરતા લાગો છો?" સાણકે મૂળ વાત યાદ કરી.

"હા. દિલદાર ! હું એજ યત્ન કરૂં છું. લાયક માન દેવા ચાહું છું."

"હવે વળી નવું માન શું દેવાનું છે ? પરણીને આવી, તે રાત્રે કંઇ થોડું માન આપ્યું છે ? પ્રેમ-દાન દઇને કંઇ થોડું બાકી રાખ્યું છે, કે નવું માન આપવા યત્ન કરો છો ! લોકમાં મને પૂજાતી કરી, ત્રિલોકમાં મને પ્રકાતી કરી, સ્થુલ દેહથી તારી, જીવ-માયાથી વારી, અને વૈભવમાં ઝુલાવીને મ્હારી સઘળી આશા પૂરી પાડી. હવે શું બાકી છે ? હજી મનનો કયો ખુણો અધુરો રહેલો છે, કે માન દેવા ચાહો છો, પ્રિયાનાથ !"

"મેં તને સઘળું માન દીધું, દાન દીધું, ને પ્રેમ-પાન દીધું પણ તેં મ્હારા મનના ઉભરાનું વચન-પાન પીધું છે ?"

"શા બદલામાં ?"

"જ્યારે આપદ્‌કાળ આવે, ત્યારે ધિરજ, હિમ્મત ને સંતોષ રાખીને પીયુની શરમ જાળવવા યત્ન કરી, યશ અપાવવા સહાય કરી, તેના બદલામાં? વ્હાલી, તેના બદલામાં?" કુન્દને માણેકને પડખામાં લઇને દાબી, અને ગોરી ગાલ પર એક કોમળ અંગુલી ફેરવી.—

"જાઓ જાઓ, આજ તો તમે રંગમાં આવી ગયા છો! ફરજ ને ધર્મ કંઇ માન મેળવવા માટે નથી. એ તો તમારા જશ-લોભી શેઠીયાઓને કહો! સોના–રૂપાના ચાંદ અને અંગ્રેજી A. B. C. D. ના પુંછડાં મેળવવા માટે દવાખાનાં ને દારૂખાનાં બંધાવીને માન ખાટે! મ્હારે વળી સ્ત્રીધર્મ બજાવીને માન શેનું લેવાનું? મ્હારા વ્હાલા ખાતર મ્હારે કદાચ કંઇ કરવું પડે તેમાં શું? જો કે હજી સુધી તો મેં કંઇ મ્હારા મનની ઉમેદ પાર પાડી નથી, ને પ્રભુ એવો અવળો પ્રસંગ નજ આપે, કે આપદ્‌કાળમાં હું સહાય થઇને પતિનો ચાંદ મેળવું! તોપણ કદી હાલની આપણી મનની નબળી હાલતમાં જો હું મ્હારૂં ઘર સંભાળું, તો તેમાં મેં મ્હારો સ્વાર્થ સાધ્ય કર્યો છે. કાં કે જો મને મ્હારૂં ઘર સંભાળતાં ન આવડે, તો મ્હારી આવ-ડત ને આબરૂનાં વગોણાં થાય, મ્હારી લોક નિંદા થાય, અને મને અળખામણું થવું પડે. કદાચ મેં કરકસર કરી હશે, તો તેમાં મ્હારો સ્વાર્થ હશે. અનાજની કરકસર કરીને મેં વીણવા ચુંટવાની મહેનત બચાવી હશે. દાગીના સંભાળીને મેં ભાંગ–તોડથી મ્હારા દાગીના ખરાબ થાય, ને અવસર વેળા બેસી રહેવું પડે, તે માટે મેં સંભાળ રાખી હશે. કપડાંનો ખર્ચ વધુ ન કર્યો હશે, તો તે પૈસા કોઇક વેળા મને કામ આવશે, એ માટે વિચાર કર્યો હશે. અને જો બે સારાં વચન કહ્યાં હશે, તો તે મેં જશ મેળવવા યત્ન કર્યો હશે; કહો તેમાં મેં મ્હારા ભરથાર પર શો ઉપકાર કર્યો, કે તમે મને મોટું માન આપવા તૈયાર થયા! વાહરે વાહ! એમ કહીને મ્હારી મશ્કરી

કરો છો કે, હેં!" માણેક પોતાના પીયુને ચુંબન કરવા ગઈ, કુન્દનથી મો ફેરવી જવાયુ, તેને ક્ષમા માગવી પડી.

"માણેક! એ ત્હારી બધી દલીલ ખરી, પણ મ્હારે ખાતર તેં ત્હારા મનને વાળી લીધું હોય તો?"

"તો તે મ્હારી ફરજ હોવી જોઇએ, કારણ કે સર અવસરે સમય સંભાળી લ્હેવો, એ સ્ત્રી માત્રની ફરજ છે. જો એમ ન હોત, તો સ્ત્રીઓ પરણતજ શું કરવા? પુરૂષો જો ઘરની વ્યાધી વ્હોરે છે, તે પોતમ્નાં એવડાં–ત્રેવડાં સુખ સારૂ. આ ભવ સારૂજ નહિ, આ લોક સારૂજ નહિ, બીજા ભવ સારૂ, ને ત્રિભુવન સારૂ! એ તો ભલા વર પોતાની વહુને નાહક વખાણે! પેલી ભોળીને હસાવા ને નિવૃત્તિનો કાળ પસાર કરવા ચડાવે! કોઇ બિચારી મ્હારા જેવી હોય, તો ચડે ને પડે! પછી સૌ હસે, ને—

"માણેક રડે! ના, હસે!" કુન્દને કહ્યું

"વારૂ, નાથ! એ બધું તો હવે આપણે જુવાનીમાં બહુ જોગવી લીધુ–ભોગવી લીધું. હવે તો આપણે આપણા બચ્ચાં તરફ નજર કરવી જોઇએ!"

"આપણી રંક નજર શું કરી શકે? દીનદયાળ ફીરતાર સમર્થ છે, તેણેજ પેદા કર્યાં છે, ને તેજ પાળશે."

"એમ તો બાગમાં ફૂલ પેદા કરનાર પરમેશ્વર છે, પણ જો માળી તેને ન સંભાળે, તો તે નાશ પામે! ગાયને પાળનાર ધણી છે, પણ જો ગોવાળ જતન ન કરે, તો ગાય હડીલી થઇ જાય. સમજ્યા, શાણા?"

"પ્રભુનું કામ પ્રભુ કર્યે જાય છે. લીલુનું નશીબ [illegible] વાર ન લાગી! ક્યાં વિરેન્દ્રલાલ,- ક્યાં તેની સાહ્યબી, દમામદાર વિચાર! ક્યાં આપણે તેની જોડ! ક્યા વખ

એકદમ પ્રભુએ કૃપા કરી, અને લીલુનો વિવાહ થઇ ગયો. હવે મણી માટે ચિન્તા નહિ. જમાનો સુધરેલો છે. ભલે પચીસ વર્ષનો થાય, ભલે તેની કમાઇ કરીને પરણે. એનું કંઈ મેણું નથી. વળી લીલુને હમણાં પરણાવવાની ચિન્તા નથી. જ્યારે વખત આવશે, ત્યારે વળી તેને નશીબે જે માંડયું હશે, તે થશે; આપણે તો નરસિંહ મહેતા પેઠેમ શ્રી દામોદરનો ભરૂંસો રાખીશું. તેણે શામળશાને પરણાવ્યો, ને કુંવરબાઇનું મોસાળું એ પૂર્યું. હા, નિર્વાહનું સાધન શોધી રાખવાની જરૂર છે, ને તે માટે હું લાચાર બની ગયો છું. અનેક વિકલ્પ કરવા છતાં રોજગારનો કશો માર્ગ સુજતો નથી. જે કામ કરૂં છુ, તેમાં પાછો પડું છું. સારા અવસરમાં સો ધંધા, ને નબળી દશામાં એક પણ નહિ. જે કામ કરૂં છું, તેમાં ધક્કો ! જ્યાં જાઉં છું, ત્યાં મુંગો માર ! **માણેક ! માણેક !** મેં ત્હારૂં છેવટનું સુખ બગાડયું !”

“હું તમારો વૈભવ જોઇને પરણી નથી. ગરીબ કુટુમ્બની રાંડીરાંડ બાઇના અનાધાર કાયસ્થ પુત્રને પરણવામાં મેં વૈભવ જોયો નથી ! કોણ જાણતું હતું, કે આપણે ધનવાન થવાનાં છીએ ! કયે દહાડે જાણ્યું હતું, કે સાકર ને દૂધ સરખી રીતે આખી જીંદગીમાં અચળ રહેશે ! યાદ કરો, વ્હાલા ! નળ ને હરિશ્ચંદ્રને યાદ કરો. પાંડવ ને રામ જેવા મહા સમર્થ દેવની દશા તરફ નજર કરો. તમારૂં શું ગયુ છે ને જવાનું છે, કે દિવસ–રાત તરફડીયાં મારોછો ? શું સઘળું સુખ પૈસામાંજ સમાયલું છે ? પૈસો ગયો છે, તેથી શું તમને સુખ નથી કે ? ’

“છે. વ્હાલી ! એક ત્હારૂં અખંડ સુખ છે, ને તેજ સુખવડે આ મ્હારી અકારી ને વિકારી દશાને વારી રાખું છું. દેવી ! આ સમયે મને ત્હારીજ સહાય ને ત્હારીજ ઓથ છે. હું ત્હારો અપરાધી છું.” કુન્દનની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

"નાથ ! આજ આમ ઘેલા કેમ થઇ ગયા ? મને નાહક આ વચનથી પાપમાં નાખો છો ?"

"હું ખરૂં કહું છું. મ્હારાથી ત્હારો અપરાધ થયો છે. મને ક્ષમા કરીશ ? કહેની, વ્હાલી ! મને તું માફ કરીશ ?" કુન્દને, માણેકના ગળામાં બે હાથ નાખીને નીમાણે ચ્હેરે, રડતી આંખે, જગભર શબ્દે ને કંગાળ યાચનાએ કહ્યું.

"આજની તમારી ચેષ્ટાઓ કશી સમજાતી નથી. મને કહો નાથ, તમે દીલ ખુલ્લું કરીને કહો. તમારી જે વાત હોય, તમારૂં જે દુઃખ હોય, તમારી જે આફ્ત હોય, તમ્ને જેની જરૂર હોય, ને તમને હું જે રીતે ઉપયોગી થઈ પડનાર હોઉં, તે બધી વાત કરો. એમ સમજો કે, આજથી આપણો નવો વહીવટ: તમે જુનું બધું ભૂલી જાઓ. તમે આગલું પાછલું બધું વિસારી જાઓ. જુઓની, તમે કેવા કૃશ થઇ ગયા છો ? તમેજ મને હમણાં શીખામણ દીધી, કે આપણે તો નરસિંહ મહેતા પેઠેમ પ્રભુનો આશરો રાખ્યો છે, તો પછી રાત દહાડો શેની ચિન્તા કરો છો ? ઉંઘતાં ને જાગતાં બસ એકજ વાત ને એકજ વિચાર ! જાણે જગત સઘળુંજ સુખી હોય જાણે આપણુંજ ધન હરાઇ ગયુ છે, ને બીજાનુ લુંટાયુંજ ન હોય, જાણે આપણેજ ગરીબ થઈ ગયાં છીયે ! જોઇએ છીએ તો ખરાં, કે રસ્તામાં રઝળતાં કંગાળ લોકો, જેને ખાવા અન્ન કે પહેરવા વસ્ત્ર નથી, રહેવા ઝુંપડી કે બેસવા ઓટલા નથી, એ કરતાં આપણે નબળાં નથી. લાજ છે, તો પૈસો જવાથી શું ? માન છે, તો વૈભવ જવાથી શું ? સ્નેહ છે, તો સુખ છે. મપ છે, તો વૈભવ છે. આરોગ્યતા સારી હોય, બાળકોની બક્ષિસ હોય, વૃત્તિ ઉંચી હોય, ધર્મમાં સદા સન્નિષ્ઠા હોય, તો તે પર પ્રભુની પ્રસન્નતા છે. દ્રવ્ય છે, અને [illegible] છે, તો ધન નકામું છે. જ્યા મર

પણ આરોગ્યતા નથી, ત્યાં ધન નકામું છે. આપણે સર્વ વાતે સુખી છીયે. સંતોષ રાખીશું, તો સુખમાંજ રહેવાશે. ધનથીજ કંઇ સુખ નથી. એક કવિ કહે છે, કેઃ—

"કંઈ નથી સુખ સાધન ધનેમાં,
સાપ બહુ વસતા ચંદનમાં.
સ્વામીજી સુખી વસે વનમાં—
સાહ્યબી શી શંકરને છે!
પાર્વતી કંઇ સુખિઆં કમ છે!
લોક તો મૂરખ એકદમ છે,
ગોળ ખોળની કંઇ નહિ ગમ છે;
વૈભવ ઝાંઝવાના જળછે. સ્વામી ભવ વનમાં—" D.

"તોપણ હું તો આ ટાણે કડિઆરા જેવો નબળો થઇપડયો છું. તુજ સરખાં રત્નને ધૂળમાં રોળી નાખ્યું છે. કસ્તુરીને કાંદા જોડે વાવી છે. કાંદાનો વાવનાર કસ્તુરીની કદર કેમ કરી શકે? જે કસ્તુરી ઝવેરીના દાબડામાં રહે, તે એક ગાંધીના હાંલ્લાસાં સબડતી પડી છે. એની તે કંઇ કિમ્મત?" કુન્દને પ્રિયાને માની કરી.

"વ્હાલા! તમે ભૂલી જાઓ છો, કેમ? કસ્તુરી ગમે ત્યાં પડી હશે, પણ તેની કિમ્મત તો તેની સુગંધ ને ગુણ ઉપર છે, પછી ભલે ઝવેરી ચળકતા દાબડામાં રાખીને દેખાડે, કે ગાંધી હોલ્લામા મૂકીને વેચે, પણ કસ્તુરી તે તો કસ્તુરી. સોનું ધૂળમાં વેરાયું, તેથી તેની કિમ્મત નથી ગઇ. ધૂળમા વેરાયું, તોયે આફ્રિકાની ખાણનું સમજવું. આમ ને આમ મ્હારી ચિન્તામાં સુકાતા ગયા. મે લાખ વાર કહ્યું, કે મ્હારો વૈભવ, સુખ ને જીવન તમે છો. તમે રંક હો રાવ, મને તમ સુધી વૈભવ છે, પ્રભુ!"

"શાન્ત થા, સાધ્વી! શાન્ત થા. ત્હારા પતિ પ્રત્યેના આકળા ને ઉતાવળા સ્નેહથી બ્હાવરી ન થા, અગ્નિ રૂપ ન થા, શાન્ત થા. હું ત્હારી પરિક્ષા કરવા, કે ત્હારો પ્રેમભાવ જોવા, અથવા ત્હારી કસોટી કરીને તને તાવવા માગતો નથી. તેમ ત્હારી શક્તિનાં વખાણ કરીને તને ઉન્નત કરવા ચાહતો નથી, હું તો માત્ર મ્હારા દોષની માફી માગવા ચાહું છું. મેં તને સુખમાં રાખી કે દુઃખમાં મુકી, તે મ્હારા સ્વાર્થ માટે, સુખ માટે, ને સંતોષ માટે કર્યું છે; પણ મેં ત્હારા હક્ક અને ત્હારાં સુખને જો છીનવી લીધું હોય, તો હું અપરાધી ખરો કેની? જો હું અપરાધી છું, તો પછી મ્હારે ત્હારી કને ક્ષમા માગવી કે નહિ?"

"મ્હારો હક્ક તે તમે પોતે! તમારા પર મ્હારો એટલોજ હક્ક કે તમારી મ્હારે સેવા ઉઠાવવી, ને તમારે મને દર્શન દેવું. મ્હારા દેવના દેવ, ને મ્હારી સેવની સેવ સર્વ તમે છો. મ્હારા મનમંદિરના તમે મહાદેવ, મારી કામવાસનાના તમે દયાળુ દાતા પ્રભુ. ને મ્હારા ત્રિભુવન તારણ-જગ ઉદ્ધારણ તમે મ્હારા નાથ, મ્હારો એજ હક્ક! એ હક્ક તમે નહિ દો, ત્યારે હું જાણીશ, કે મ્હારો દોષ થયો. મ્હારો હક્ક ગયો. ને હક્ક લેવા તમે ના કહેશો, તોપણ હું માગી લઇશ. ને નહિ દેશો, તો ક્ષમા ચાહીને બળજોરીથી લઇશ."

"વ્હાલી! એ બધું ઠીક, પણ મ્હારી વાત સાંભળીશ! જો જરા શાન્ત થઇ સાંભળજે. આ ત્હારા રંક ને નમાયા પતિ તરફ મીઠી નજરે જોતી આવી છે, તેમ જોઇને મ્હારૂં વચન સાંભળજે. મેં એક ખોટું કામ કર્યું છે."

'ઠીક, તમે ધર્મ તો ચુક્યા નથી કેની? એક શુદ્ધ પતિવ્રત પાળવા માટે તમે જે પ્રતિજ્ઞાથી બંધાયલા છો, તેથી તો વિમૂખ થયા નથી કેની? ને જો કદાચ કડણ સંજોગે કામવશ થઇને એવી પણ

ભૂલ કરી હોય, તો આ વખતે એ ભૂલ પણ તમને માફ છે. માણસ માત્ર ભૂલને પાત્ર છે, ને ઇશ્વર પણ ભૂલ કરે છે. મ્હાદેવજી સરખા દેવ, ભીલડીના વેશમાં ભૂલા પડયા હતા, તો માનવનું શું ગજું? બસ, હવે તો બસ!" માણેકે સ્ત્રીયત્વ બતાવ્યું. માત્ર કુન્દનની કંપતી વાણી પરથી અને હદ બાહેર compliments આપતો હોવાથી માણેકે શકા બાંધી, કે પ્રેમી પુરૂષનો મોટામાં મોટો એ દોષ હોય,-ને કદાચ ભામાવડે ભાન ભૂલ્યા હોય! જો કે માણેકને તો ખાત્રીજ હતી, કુન્દન કદી તેમ ન કરે!

"ના, પ્રિયા! એ નીચભૂલ મેં નથી કરી. એવી ભૂલ હું કરવાનોજ નથી. મ્હારી કામવાસના તો તે જીતીલીધી છે,-એટલે બીજે સ્થળે જો હું સપડાઇ જાઉં, તોપણ મ્હારી વૃત્તિને ડાઘ લાગે તેમ નથી, કારણ કે બીજી સ્ત્રીના કૃત્રિમ પ્રેમનો મ્હારો કામ તરસ્યો નથી. હું ભૂલો પડયો છું, તે જુદેજ માર્ગે! દશાના વાયુથી ભૂલો પડયો છું."

"ત્યારે તેની મને કશી ચિન્તા નથી. હું પણ ધારતીજ હતી, કે આપ પ્રાણ જતાં સુધી તેવું કામ ન કરો! હવે બીજું બોલો?"

"મેં ત્હારા દાગીના મારવાડીને ત્યાં મૂકયા છે, તેની તને ખબર છે. ઘરના ખર્ચના વાંધાને લીધે મ્હારે તેમ કરવું પડયુ છે. મ્હેં ધાર્યું હતું, કે હું કોઇ દિવસે ધંધો કરીને ધન મેળવી ત્હારા દાગીના લઇ આવીશ; પણ આ પ્રસંગ આવી ચડયો; ત્યારે મેં સમરાવવાનું બહાનું કહાડયું, અને મારવાડીને દાગીનો આપવા સમજાવ્યો, પણ હરામી બ્યાજખાઉ વરૂએ દાદ ન દીધી. અંતે બંગલાનું ત્હારૂં ટ્રસ્ટડીડ તિજોરીમાંથી ચોરીને મારવાડીને દીધુ છે, ને દાગીના લાવ્યો છું; અફસોસ!" કુન્દને નિસાસો મૂકયો.

"એજ કે! તેનોજ અફસોસ કે! હા, હાઃ હાઃ" માણેક ! પડી, પણ નિસાસો મુકયો, "અફસોસ!"

"ખરે ! તુ અફસોસ કરે છે ?"

"તમને એટલી બધી તસ્દી પડી હેની, તે માટે !"

"ને મેં તને ઠગી તેનું કંઇ નહિ કે ?"

"પણ તે તો મને રાજી રાખવા માટેજ હેતી ?"

"વારૂ, મેં તને કયે દહાડે રાજી કરી છે ?"

"આજે હું જેવી રાજી થઈ, તેવી કોઇ દહાડે નહિ !"

"ખરેખર, આજ મેં તને નિરાશ કરી, ટળવળાવી, જુઠ્ઠું બોલીને ઠગી, અને વળી મેં મ્હારા વૈભવ તથા શક્તિનો તમાશો દેખાડયો, તેવો કોઇ દહાડે બનાવ્યો નથી. પણ હવે મને માર્ગ બતાવ ! આંધળાને રસ્તો દેખાડ, ભૂલા પડેલાને દિશા બતાવ."—

"નાથ ! તમને હું શું માર્ગ સુજાડું ? વ્હાલા, મને ઠીક બનાવો છો !" માણેકે હજી પણ મનની મોટાઇ ન મુકી, મર્યાદાનો ત્યાગ ન કર્યો, સદ્ગુણને ઓછો ન કર્યો.

"મને આ ટાણે ત્હારી સલાહ જોઇએ છે."

"મ્હારૂં માનશો ? વચન આપો, કે હું કહું તેમ કરવુ !"

"વ્હાલી ! મને ત્હારાપર સંપુર્ણ ભરૂસો છે. સકટમાં સહાય કરનારી ને વિપદ્માં ખાંડા પેઠેમ ટટાર થઇ ખડી રહેનારી ભગવતી દેવી જેવી તું નક્કી મને સરળ માર્ગ બતાવીશે. હું આપદકાળથી મતિમૂઢ થઇ ગયો છું."

"પ્રાણનાથ ! એટલી હદ સુધી હું વખાણને પાત્ર નથી. આપ જાણો છો, કે સ્ત્રી જાત હઠીલી, લાલચુ, દુરાગ્રહી ને મૂર્ખ કહેવાય છે. આપ મને માન આપો છો, અને ભરૂસો રાખીને મ્હારૂં કહેવું માન્ય કરવા તૈયાર થયા છો, તો યાદ રાખજો, કે માન્ય કરવુંજ પડશે, તમને ન રૂચે તોપણ માન્ય કરવું પડશે."

"મને માન્ય છે. મ્હારી માણેકનું વાકય મને મા"

"આપણે માથે મારવાડીના કરજનો જે બોજો છે, તે ઉતારી નાખો. દાગીના વેચીને વ્યાજનો બોજ ટાળી નાખો. આપણી દશા સુચવતી નથી, કે હાલમાં આપણે દાગીના છોડવી શકીએ. અને જ્યારે એમ છે, તો પછી નાહક દાગીના ઘસાવા દેવા, ને વ્યાજ ચડવા દેવું શા માટે? એ કામ કરતાં કદી થોડી રકમ રહે, તો તે લઇને કોઇ દેશાવર નીકળી જવું સારૂ છે. ત્યાં ગમે તે હાલતે રહીયે. દેશ તજીને પરદેશ ભીખ! દાગીના તો પાછા થશે. જીવતો નર ભદ્રા પામશે. હાલ તો તેમ કરો. હરજીનો દીકરો જીવે, ત્યાં સુધી શોક્રૃ બાળકોનાં નશીબ મોટાં છે. પછી આપની ઇચ્છા!"

"મ્હારો પણ એજ વિચાર હતો. માત્ર ત્હારી સંમતિનીજ જરૂર હતી. જયન્તિલાલ સાથે મારવાડીને જુની પિછાણ છે, એટલે તેને વચમાં રાખીને કામ લઇશું, તો આપણને ફાયદો થશે. કેમકે તેની શરમ વધારે અસર કરશે."

"આજ સુધી જયન્તિલાલને કશી વાત જણાવી નથી, તો પછી છેવટે શા માટે કહેવુ?"

"હા, મારવાડીને પણ મેં સોગન આપ્યા છે, તેથી તેણે તેને કહ્યું નથી, તોપણ ફાયદો થતો હોય, તો કહેવામાં લાભ છે. તે પરાયો નથી, મ્હારો પ્રાણ મિત્ર છે, ને તું પણ તેનો ઉત્તમ ગુણ જાણે છે અરે તે જાણે તો વળી મારવાડીને ત્યાં દાગીના મુકવા દે? પોતેજ નાણુ ન આપે? પણ ખરૂં છે પૈસા સંબંધી કામમાં મિત્રને વચ્ચે ન નાખવો."

"જેમ મરજી. તેઓ કાશી તરફ જવાના હતા. તે જો ગયા હોય તો સારૂં, કે કશી વાત જાણવામાં ન આવે! રખે કન્યાની શોધ કરવા ગયા હોય!" સાણેક હસતાં હસતા કહ્યું.

"હશે, હવે સવારે જે હશે, તે જણાશે! ચાલો, રાત બહુ ગઇ છે. ઉંઘ પણ આવે છે!" આમ સંસારી સુકર્માનો ચુકાદો ને વિનોદ કરતાં દમ્પતી પોઢી ગયાં.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

કુન્દનને ઋણ મુક્ત કરનાર અભેદ્ય ભેદ.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને, મિત્ર સુદામાની ભાવટ ભાગીને વૈકુંઠનો વૈભવ આપ્યો, એ પણ એક મિત્રતા માટે જીવ પ્રાણ આપનારા પ્રાણીઓનો શુદ્ધ સ્નેહ, સ્વર્ગનાં શિતળ સુખ સમાન અવર્ણનીય ગણાવા જોઇએ. મિત્રની ખરી ખુબી આફત કાળે જણાય છે. પત્નિ એ એક જેમ સાચો સ્નેહી છે, તેમ મિત્ર પણ સંકટ સમયે સાચો મિત્ર છે. ચાંપરાજ હાડાનો મિત્ર પહાડસિંહ, જોધપુર ઠાકોર અભયસિંહજીનો મિત્ર કલાજી રાઠોડ એ પણ એક મિત્ર ! જેઓ ખરે વખતે પોતાનો જીવ દેવા તૈયાર થયા. વસંતસેના નાયકા અને ચારૂદત્તનો પ્રસંગ મૃચ્છકટિક નાટકમાં વર્ણવીને મિત્ર–ધર્મનું જે દર્શન કવિએ કરાવ્યું છે, એ સર્વ પરથી સિદ્ધ થાય છે, કે સ્નેહની અલૌકીક ખુબી તેમાજ સુધાકર સમાન સમાયલી છે.

કુન્દનલાલનો મિત્ર જયન્ત પોતાના શાન્ત મનના સ્નેહીના ઋણથી માહિતગાર ન્હોતો. મારવાડીને ત્યાં ટ્રસ્ટડીડ મોર્ટગેજ સુદ્ધીને જે દાગીના લાવ્યો હતો, તેનો આજે ત્રીજો દિવસ હતો, ને તે દહાડે માણેક તથા કુન્દનના આગલી રાત્રીના સંકેત પ્રમાણે સઘળાં દેવાનો નિકાલ કરવાની ગોઠવણ હતી. પણ એ ગોઠવણ અમલમાં આવે, તે પહેલાં મારવાડી પોતે દાગીનાની પેટી ને ટ્રસ્ટ ડીડનું બંડલ લઇને બંગલામાં આવ્યો. કુન્દન પ્રભાતે ચા પીને બગલાની બહાર ઉભો હતો, તેવામાં મારવાડી આવ્યો મારવાડીને જોઇને કુન્દનને ત્રાસ પડ્યો, રખે એ ઘાતકી વરૂ જીવતું લોહી પીવા આવ્યો હોય ! રખે દેવાની તાકીદ કરવા આવ્યો હોય ! સારે નશીબે પોતાની

છુપી કર્મ કહાણી માણેકને કહી હતી, એટલે એ દોષ ભય ને દુઃખ-માંથી તો તે નિર્મળ થઇ ગયો હતો, પણ લાજ અને શરમ આગળ કુન્દન બકરી જેવો ગરીબ લાગતો હતો. મારવાડીએ જેગોપાળ કર્યા. કુન્દને હસતે મુખડે તેને બોલાવ્યો, અને બંગલાની પછવાડે લઈ જઇને બાંકપર બેસાડયો. મારવાડીએ દાગીનાની પેટી અને ટ્રસ્ટ ડીડ કુન્દને આપતાં કહ્યું.

"શેઠજી ! આ તમારા દાગીના લ્હો, ને તે સંભાળી લઇને મને તેની પહોંચ આપો. તે સાથે આ ટ્રસ્ટડીડ તથા બીજી ચીઠીયો સ્વાધીન લ્હો, ને તેની પણ રસીટ આપી હિસાબ ચૂકતે કરો."

"ભાઈ ! હાલ તું તારી પાસે રહેવા દે. હું બપોરે ત્હારે ત્યાં આવીને સઘળો નિકાલ કરી જઇશ." કુન્દન કંઇ મારવાડીના કહેવાનો મૂળ અર્થ સમજી શકયો નહિ. તેણે તો જુદોજ અર્થ કર્યો.

"શેઠજી ! હવે મ્હારાથી તમારૂં જોખમ રાખી શકાય, તેમ નથી !" મારવાડીએ દાવકા શબ્દે કહ્યું.

"પણ તે મ્હારી કને રાખવાના નથી, તેને વેચી નાખવાના છે."

"તમારે મરજી પડે તેમ કરો. તમે તેના માલિક છો." અહીં તો આંધળે બ્હેરૂં કુટાય છે. મારવાડી ભસી મરતો નથી, કે હવે મ્હારૂં લેણું કંઈ રહેલું નથી, તેથી સઘળું પાછું આપું છું. કુન્દન સમજ્યો, કે મારવાડી પૈસા માગે છે, ને દાગીના પાછા આપવા આવ્યો છે. પૈસા ન હોવાથી દાગીના વેચીને રકમ વસુલ કરવા માટે વિવાદ ચાલે છે.

"શેઠજી ! મ્હારે ખાતર બપોર સુધી રાખો, હમણાં વખત નથી."

"જો દાગીના વેચવા હોય, તો શરાફોની દુકાન ઉઘડેલી છે. ચે, મને બે ટકા દલાલી આપજો. હું વેચી આપુ ?"

"સઘળા દાગીનાની કેટલી રકમ પાકશે, વારૂ ?"

"હું ધારું છું, કે આશરે પંદરથી વીસ હજાર પાકશે. પણ કુન્દલાલ શેઠ, તમે નાહક ઉતાવળા થાઓ છો! તમારા હીરા મોતીના દાગીના એવા તો કિંમતી છે, કે હાલમાં ચડેલા ઝવેરાતના ભાવ વેળા જો જાળવી રાખશો, તો પાછળથી એવડી કિમ્મત મેળવી શકશો."

"ભાઈ! ઉંટ દમડે વેચાય, પણ વખતના વાજા છે, પેટમાં ભૂખ ને જમવાની ના કહેવી, એ ચાલી શકે? તું જાણતો નથી, કે હું કેટલો કરજદાર છું? મ્હારા ઘરમાં કંઈ રોકડ તો નથી, નહિતો વળી ગઈ પરમ દિવસે બે દાગાનાના ભાડાના દસ રૂપિયાની એવડી ચીઠ્ઠી તને શા માટે લખી આપત?"

"હોય! એ તો વખતની વાત છે. શેઠજી! પણ હવે શા માટે ઉતાવળ કરો છો? મને તો દલાલી મળશે, પણ તમને મોટું નુકશાન થઈ જશે."

"ભાઈ! પિંડ સલામત તો પઘડીયાં બ્હોત! લાજ રહી, તો સૌ મળશે. દાગીના મેળવનાર જો હૈયાત હશે, તો દાગીના ઘણા. જો ઘરમાંજ રાખવા હોત, તો ત્હારે ત્યાં શા માટે આવત? માટે એ તો 'થ્રી ટેમ' કહી નાખવાજ જોઈશે."

"તમે કહો તો હું ખંડી લઉં!"

"તમારી લ્હેણી રકમ કરતાં મને વધારે શું આપશો?"

"મારી રકમ હતી, તે કરતા એક હજાર વધારે!'

"તારી રકમ હતી, એટલે હવે કયાં ન્હાશી ગઈ છે! વાહરે મારવાડી! તારા તો બોલીમાજ પૈસા છે, હોં?'

"શેઠજી! હવે મારી રકમ શેની હોય? હમારું કામ દગલમાં જીવું નથી, કે એવડી ચીઠી લખાવી લેવા છતાં મુળ નાણાં મળે, તે પછી બીજી રકમ લઈ મુકીએ!"

"પણ મૂળ રકમ તો લઇશ, કે તે પણ દાન કરી દઇશ!"

"ગરીબ મારવાડીની મશ્કરી કરો છો? શેઠ, તમારાં નાણાં તો ગઇ કાલેજ વસુલ થઇ ગયા છે!"

"શું નરસિંહ મ્હેતાની કૃષ્ણ ભગવાને હુંડી સ્વિકારી, તેમ મ્હારી દેવાની રકમ કોઇ આપી ગયું છે?" કુન્દને હસીને મશ્કરીમાં કહ્યું.

"હા. બાપુ! તમારે ગમે તેમ માનવું, પણ તમારી કને મ્હારી જે રકમ લ્હેણી થઈ, તે વ્યાજ સહિત દમડીયે દમડી વસુલ થઇ ગઈ છે, અને તેથીજ આ દાગીના ને તમારૂં ટ્રસ્ટડીડ તથા ચિઠ્ઠીયો તમને દેવાને અને પહોંચ લેવાને આવ્યો છું!"

"અરે એ શું બોલે છે? તેં કંઈ ભાંગ તો પીધી નથી?"

"અરે પણ શું છે?" માણેક અંદરથી અકળાતી આવી.

"આ મારવાડી ઘેલો થઇ ગયો લાગે છે." કુન્દને માણેકને કહ્યું

"બ્હેન! તમારા દાગીના પાછા આપવામાં આવ્યો છુ, તો શેઠજી કહે હું ઘેલો થઇ ગયો છું! હા; હા: હા:" મારવાડી મુછમાં હસ્યો.

"પણ દાગીના તે કંઈ દામ વગર આપશો?"

"મ્હારા દામ મને મળી ગયા!"

"કોણ આપી ગયું?"

"જે આપી ગયું છે, તેણે મને નામ આપવાની ના કહી છે."

"કોણ રત્નલાલ ઝવેરી?" કુન્દને પુછ્યું; મારવાડીએ ડોકું ધુણાવ્યું!

"ત્યારે કોણ નવલરાય?" મારવાડીએ ના પાડી.

"તો પછી ત્રીજો અભેદ ભેદુ કોણ?" માણેકે પુછ્યું.

"મને તેણે નામ દેવાની ના કહી છે." મારવાડી બોલ્યો.

"ત્યારે અમે દાગીના કેમ લઇ શકીએ? કંઇ તરકટ જેવુ તો " " કુન્દને શક લીધો.

" શક લેવા જેવું કાંઇ નથી, શેઠ ! જે છે તે એક ભરૂસા-દાર ગૃહસ્થ છે. "

" કોણ જયન્તિલાલ ! " કુન્દને ગંભીરતાથી કહ્યું. મારવાડી હસી પડયો.

" જયન્તિલાલ વિના બીજા કોઇ નહિ હોય !' માણેકે કહ્યું.

" જયન્તિ તો કાશી જવાનો હતો ને ?" કુન્દને કહ્યું.

" તમને પાડા-પાડીનું કામ છે કે દુધ-ઘીનું ! મારા શેઠ મજા કરોને? અને જોઇએ તો વધુ રકમ ઉપાડોને ? "

" એટલી બધી શાહુકારી કેમ માની લીધી ? કોઇએ જામીન-ગીરી આપી છે શું ?"

" હા, તમારા મિત્ર જયન્તલાલે મનગમતા નાણા ધીરવાની જામીનગીરી આપી છે. હવે તો બસ ! "

" અને દાગીનાનો હિસાબ પણ એજ ચુકવી ગયા છે ?"

" હા. જ્યારે કહેવરાવવા બેઠા છે, તો તેનુંજ નામ દઉં છું !"

" કેટલા રૂપીયા આપી ગયા ? "

" રૂપિલા પંદર હજાર ને એકસો અગ્યાર-રોકડાનો ચેક આપ્યો છે, જુઓ આ ચેક ?" મારવાડીએ જયન્તનો લખેલો ચેક બતાવ્યો.

" મે કલ્પ્યું એજ !" માણેક બોલી.

" જયન્તને આ રકમની ખબર કેમ પડી ?"

" માફ કરજો, શેઠજી ? ગઇ કાલે સાંજે મને એ તેમની ઓ-ફીસમાં મળ્યા, ત્યારે મ્હારાથી વાતમા વાત થઇ ગઇ, કે ટ્રસ્ટડીડ મુકીને બે દાગીના કુન્દન શેઠ લઇ ગયા છે, પણ હજી આવ્યા નથી. તે પછી—"

" હત્ તારૂં સત્યાનાશ થાય ! મ્હારી છુપી વાત કહી દીધી ?"

" પણ શું કરૂં શેઠજી ! જયન્તિલાલે સોગંદ દીધા, એટલે મેં સઘળું કહી દીધુ ! પણ તેમાં તમારૂં શું ગયુ ?"

" મૂર્ખ ! મ્હારી લાજ ગઇ, મ્હારૂં જીવતર બંધનમાં પડયું, ને શરમથી જોવાનું રહ્યું !' કુન્દને નિરાશ થઇને કહ્યું.

" પણ હજી કયાં વહી ગયું છે ? તેમને બંગલે જઇને સમાધાન કરજો ' જયન્તિલાલભાઇએ હિસાબ ચુકતે કર્યો, એટલે આપણે હવે એ પીડા તો ટળી. તેમણે નાણાં આપ્યાં, તો તે નાણાં આપણે મારવાડીને આપવા બદલે તેને આપવાં !" માણેકે ફડચો કર્યો.

" નાણાં આપવા કાશીએ જવું પડશે ! " મારવાડી બોલ્યો.

" શું જયન્તિલાલ કાશી સિધાવ્યા ! અમને ખબર ન કરી ?"

" તે તો ગઇ રાતની ટ્રેનમાં ગયા, ને મને કહેતા ગયા છે, કે કુન્દનલાલને જેટલાં નાણાં જોઇએ, તેટલાં આપવાં. હું એક માસ પછી આવીશ. "

" વાહરે મિત્ર ! " કુન્દનલાલની આંખમાંથી હર્ષાશ્રુ પડયાં. તેનું હૈયું મિત્ર–ભાવથી ભરાઇ આવ્યું !

" લાચાર, ત્યારે તેઓ આવ્યા પછી વાત; હાલ તો સર્વે સંભાળી લઇએ !" માણેકે પૂર્ણતા કરી. કુન્દને મારવાડી કનેથી દાગીના ટીપ પ્રમાણે તપાસી લીધા, પોતાની ચીઠીઓ લીધી, ને ઘટતી રીતે પહોંચ આપવાની હતી, તે આપી ! મારવાડીએ નમીને રજા લીધી. કુન્દન ને માણેક આનંદ પામ્યાં, અને અભેદ્ય ભેદુ મિત્રના ઉપકારથી દબાઇને ઋણ મુક્ત થયાં. ઇશ્વરે જ્યારે માર્ગ કરી દીધો, ત્યારે આ દમ્પતીએ સ્વિકાર્યો. ગઇ રાતની વાત સત્ય નીવડી. નરસિંહ મહેતાની અંતર્ગત જાણીને જેમ પ્રભુ વ્હારે ચડયા, તેમ કુન્દનની દાદ સાંભળીને જયન્ત વ્હારે ચડયો. કુન્દન મુંબઇમાં મિત્રજય જપવા લાગ્યો, ત્યારે જયન્ત કાશી માર્ગે પાપમોચની ગંગાનું ચિંતવ કરવા લાગ્યો. પોતાની લાડકડી બાળા રમાને પણ સાથે લીધી.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

ગુલશનનું ગુલાબ ! બુલબુલનો મેળાપ !

"તુ મુજ સુંદર ગીતડુ, હું ત્હારૂ બુલબુલ;
કામ કાજ સુઝે નહિ, મન પ્રેમે મશગુલ"

પ્રેમ દબે પાતાળે, તોપણ નભ સ્નેહ ન્યાળતો આવે;
ગગન શશિ ઉન્નત પણ, ભૂમિ પરનું કુમુદ પ્રફુલાવે.

જયન્ત કાશી તરફ રવાના થાય, તે પ્હેલાં તેના હૃદય-પિંજરામાં એક પોપટીએ જાણે માળો કર્યો હોય, એવી તેને વાસના ઉત્પન્ન થઇ હતી, ને પોતાની મૃત-પ્રિયા સુમતિના શોકમાં ગરકાવ હતો. તે પોતે તેનાં અસ્તિ ગંગા-જળમાં પધારાવવા માટે ગયો હતો, તોપણ ત્યાં નિવાસ કરનારી એક મધુરિકા પ્રત્યે તેની નજરે દોડી હતી.

માયાનો ચમત્કાર અદ્ભૂત છે ! ગર્ભમાં મહા કષ્ટ પામતી વખતે જન્મ-મરણમાંથી છુટવાનાં જીવનાં ફાંફાં એવા આક્રંદજનક હોય છે, કે ફરીને ગર્ભમાં પ્રવેશ ન થવા માટે, ને યોનીનો પરિતાપ દૂર કરવા માટે મહા પશ્ચાતાપ કરે છે; પણ જ્યારે ભવ—મહાલયના માયાવી વૈભવમાં પડ્યો, કે મૂળ પશ્ચાતાપ વિસરી જાય છે. આનંદનો સ્મશાન-વૈરાગ્ય મૃગજળ સમાન છે. અપવાસીની શ્રદ્ધાની પૂર્ણાહુતી ક્ષુધાના રણ-યજ્ઞમા પર્યાપ્તિ પામે છે; અને એજ રીતે કદી જયન્તની મન-વ્યાધીની પૂર્ણાહુતી, કાશીવાસી સુંદરીના દૃષ્ટિ-રાગ સુધીજ લંબાય, તો કંઇ નવાઇ જેવું નથી. સંસારીઓ સદા માયાની પુજારી છે. તેને વૈભવ વ્હાલો છે. સ્વાર્થ સાથે તેનો સંબંધ છે. ક્રીડા તેની તૃપ્તિ છે. માયાના પડમાં દબાયલી મન-કળી જ્યારે દબાયલી હોય છે, ત્યારે સુગંધીહીણ હોય છે. પણ ... જયન્તની

લ્હેર લાગી,' ને પાંખડી પ્રફુલી, ત્યારે તે સુગંધપ્રદ થઇને બગીચામાં મ્હેકે છે ! વિશ્વામિત્ર જેવા તાપસી અને સુક જેવા યોગેન્દ્ર પુરૂષોને મેનકા અને રંભાએ જો પતિત કર્યા, તો પછી જયન્ત જેવા પ્રેમાભિલાપી પુરૂષનું મન ચલિત થાય, તેમા નવાઈ નથી. પોતાનો લક્ષ્મીવંત વૈભવ, પોતાની યુવાન ઇચ્છાઓ, અને પોતાની શારીરિક તૃપ્તિઓથી ઉન્નત બનેલું મન હજી 'કોઈક સત્સંગીની ઇચ્છા રાખતું હશે, કારણ કે મોહ–માયા ને આશા–મોહિનીમાંથી એકદમ વિમુખ થવુ કઠણ છે. મહા તપસ્વીયોને કાઠીણ્ય લાગે છે, તો જયન્ત કોણ ?

જયન્તે જે મનહર સુંદરીના સ્વરૂપને અલક્ષ્ય લક્ષથી મર્મેન્દ્રિયમાં જગ્યા આપી છે; તે કુમારિકાની છબી Men and Women of India નામના પ્રસિદ્ધ માસિકમાં પ્રકટ થઈ હતી ! આ છબી એવી તો નાજુક અને એવી તો મોહક હતી, કે ચિત્રકારે તેને જેમ ઘણા વ્હાલથી ચિતરી હશે, તેમ તેના ઘડનાર બ્રહ્માએ ઘણા લક્ષથી ઘડી હશે. આ છબી કદાચ અનેક માયાવી અને લોભી પુરૂષોના હૃદયપટમાં પથરાયલી હશે, પણ તેનો ભોગી ભ્રમર તો કદાચ 'કોઇકજ જયન્ત જેવો ભાગ્યશાળી ભરથાર થશે. આ સુંદરીનું નામ ગુણવંતી હતુ. ખરેખર તેના ગુણ પ્રમાણેજ તેનું નામ હતું. માસિક ટીકાકારે આ બાળાનું વખણાયલું સ્વરૂપ ચિતાર્યું હતું. સુરતની કાયસ્થ જ્ઞાતિમાં આ બ્રાળાએ મેટ્રીક્યુલેશનની પરિક્ષા પહેલ વહેલીજ પસાર કરી હતી, ને તેથી તેણે જે મહાન પ્રાઇઝ મેળવ્યું હતું, તેનો આ માસીકદ્વારા કીર્તિસ્થંભ ચિત્રવામાં આવ્યો હતો, ને તેમાં જેમ રૂપ તેમ ગુણનો દેખાવજ પ્રત્યક્ષ દેખાડયો હતો. આ માસિક પત્રમાં તેના લેખકે આ રીતે શીરનામુ કર્યું હતું. મીસ ગુણવંતી યોગેન્દ્રલાલ બાળચી ઓફ ધી બેનારસ ! આ વન ઓફ ધી એજ્યુકેટેડ લેડી ઓફ કાયસ્થ કૉમ્યુનીટી ! ! "–આ હેડીંગ સાથે તેની બાળકારકીર્દિ અને

તેના રૂપ ગુણની પણ બહુ તારીફ કરી હતી. જયન્તના વાચવામાં આ વૃતાંત બહુ મોહક લાગ્યું હતું પોતાની સ્વજ્ઞાતિયમા આવી એક કેળવાયલી ને સ્વરૂપા કુમારી સદ્ગુણથી ભરેલી હોય, ને જેને ત્યાં તે પરણીને જાય, તેનાં પ્રારબ્ધ ખરેખર સાભ્યવત ગણાવાં જોઇએ. આ ઉદ્ગાર, તેના પ્રાણ--વાયુમાથી બહાર પડ્યા હતા. પોતાને કાશી તો અવશ્ય જવું હતું, એટલે આ વેળા તેણે વહેલુ જવાની ઇચ્છા કરી. જોકે હજી સુમતિના સ્નેહનો જપ તો મુખ ને જીવ્હામાં ચાલુજ હતો, પણ સંસારના સુખની અભિલાષા હતી. મન વિકારમય હોવાથી સંસાર અસાર અને ક્ષુલ્લક લાગતો હતો. ભૂમિમા દટાયલા લોખંડ જેવી માયા, કાટ બાધેલી જણાતી હતી, પછી પારસમણીને સ્પર્શ થતાં સુવર્ણમય થાય, ને જીવ લલચાય, તો નવાઇ ન હતી; પણ ગુણવંતી સંબધી બીજો કશો વિચાર કર્યો ન હતો. કાશીમાં જવુ છે, તો એવી એક સ્વજ્ઞાતિય બાળાને જોવી, ને તેને તથા તેના પિતાને ધન્યવાદ આપવો, એટલી આતુરતા વધી હતી. કોણ જાણે કુદરત તેના મનને નચાવતી હોય, કે કોણ જાણે સંસ્કારી સ્નેહ તેની આશાને આન્દોલન કરતો હોય, અથવા તો તેનાં ભાવીએ તેની અંતરપીડ ટાળવા ઉન્નત કર્યો હોય, પણ કઇક ચમત્કારિક અસર થવાથી તે કાશી તરફ ઉપડી ગયો હતો. જયન્તને પણ સ્પષ્ટ સમજાતુ ન હતુ, કે ગુણવંતીનુ વૃત્તાંત વાંચ્યા પછી તેની ચિત્તવૃત્તિ એકદમ તે તરફ કેમ ખેચાઇ ગઇ હશે? દાવાનળથી દગ્ધ થયેલાં ક્ષેત્ર--મૂળ, વર્ષાના જળથી પુનરોદ્ભવ થવા લાગ્યા. જેમ જયન્તને આ બાળા પ્રત્યે કઇક પ્રેમલગની ઉત્પન્ન થઇ હતી, તેમ કાશીવાસી યોગેન્દ્રલાલ તથા તેની કન્યા ગુણવંતીને પણ અસર થઇ હતી.

જયન્ત એક સારો ગુજરાતી લેખક હતો. જાહેર લેખક છતાં છુપા નામે, અને તે પણ કોઇ કોઇ વેળા કોઇ માસિક વગેરેમાં

કવિતા લેખ આપતો હતો. સૌભાગ્યવંતી સુમતી ગુજરી ગઇ, તેના વિયોગમાં તેણે 'અનનો મેળો' એ કવિતા રચીને **ભારત જીવન** નામના માસિકમાં પ્રકટ કરાવી હતી. આ કવિતા કાશીમાં યોગેન્દ્રલાલે વાંચી હતી, ને તે પછી તેણે તેના લખનારની ખાનગી તપાસ કરી હતી, કેમકે એ વખતે પોતાની પ્રિયા પણ ગુજરી ગઇ હતી, ને તેથી પેલી કવિતાની અસર--પ્રેમાળ લાગણી બહુ ઉંડી ઉતરી ગઇ હતી. પોતાના જેવાજ સોગતીના ઉદ્ગારો તાદસ્ય ચિતરાયલા હોવાથી પરસ્પર મન–શાન્તિ મેળવવા યત્ન કર્યો હતો. યોગેન્દ્રલાલની તેમાં જયન્ત પોતાની સ્વજ્ઞાતિનો યુવાન અને તે પણ એક કેળવાયલો પુરૂષ લાગ્યો. આ પરથી તેણે પોતાની કન્યા આપવા ઇચ્છા રાખી. હજી તેણે વધુ તપાસ કરી, તો જયન્તના દગ્ધ મનને સંસારમાં વિહ્વળ થયેલું જોયું નહિ. એટલે યોગેન્દ્રલાલ શાંત રહ્યો. વળી ગુણવંતીનો અભ્યાસ પુરો કરાવવા ઇચ્છા રાખી હતી, ને અંતે તેણી મેટ્રીકમાં પાસ થઇ, ત્યાં સુધી જયન્તે ફરીને લગ્ન નથી કર્યું, એવી ખબર મળી હતી. પોતાની જ્ઞાતિમાં પોતાની ઇચ્છાને અનુસરે તેવો યુવાન યોગેન્દ્રના જોવા જાણવામાં બીજો કોઇ ન આવ્યાથી તેણે જયન્તને પસંદ કર્યો. જયન્તમાં ત્રણ ગુણ તેણે જોયા. પ્રથમ તો યોગેન્દ્રલાલના મત પ્રમાણે આ સંસારના સ્નેહ–સરોવરનો એક સાચો હંસ તે જયન્ત હતો. બીજું તો તેની સ્થિતી કાયમ સ્વતંત્ર ને સુખપ્રદ હતી. ને ત્રીજું તો તેની અવસ્થા યુવાન હતી. બાળકવયના છોકરાઓનું ભવિષ્ય માત્ર માબાપની ઇચ્છા પર રહેલું જોવાનો યોગેન્દ્રનો મત ન હતો. તે તો છોકરાનું પાણી પહેલું તપાસનો હતો, ને તે તપાસમાં જયન્ત પહેલે નંબરે આવ્યો હતો, એટલે તેને મેળવવા ધીમે પગલે તેણે ગુપ્ત પ્રયત્ન આદર્યો હતો. જયન્તે પણ પુરૂષાર્થ ચાલુ કર્યો હતો. ફળિભૂત થવાનું પરમ પ્રભુના હાથમાં

હતું, અને એજ રીતે પ્રભુ ઇચ્છાથી ગંગા-યમુનાનો સંગમ થઈ ગયો હતો !

જયન્તની ગુપ્ત વિદ્યામાં સમાયલી વૃત્તિયો કદાચ જાહેર સંસાર્ણવપર ફરીને આશા-નાવ ચલાવવાની નહિ હશે, પણ કુદરતની કદી ઈચ્છા હશે. જયન્તે ધાર્યું ન હશે. તોપણ માયાથી ગ્રસ્ત, મોહન સુંદરીના સ્વરૂપથી લોભાઇને આ કુદરતના બગીચાનાં ગુલની મીઠી સુગંધી લ્હેનારાં બુલબુલને કાં આમ કહેતું હશે, કે—

"સરસમાં સરસ સાર સંસારે શું છે ?
મનની લગનમાં મગન રહેવું એ છે—ટેક.
બનાવ્યો બગીચો આ જોબન જગતમા,
નહિ બુલબુલોના વિના શોભશે એ—૧
મીઠી પ્રેમ-વાયુની લ્હેરો વહે છે;
ભલા ભાગ્યશાળી સમજ તેની લહે છે-૨
ભૂલી ભાન બુલબુલ પુઠે મન ભમે છે;
લગન લાગી તે લાગી, નહિ તે છુટે છે." D.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

કાશી ક્ષેત્રમાં જયન્તનો પ્રવાસ.

હીરાની ખંડીત થયેલી હાર પેઠેમ જયન્તનું હૃદય સુમતીના વિયોગે ખડિત થયેલું છે, અને તેની મન-કળી સહજ સંકોચાયલી છે, એટલુંજ નહિ પણ રમા હજી બાળક છે એ બાળા પોતાની પ્રિય પત્નિનું સ્મરણ-સ્વરૂપ છે, તેને લગારે દુભાવવાની નથી જો કોઇ સ્વેચ્છાચારી કુમારિકા સાથે સબંધ બંધાઈ જાય, અને રમા એક સાવકી માતાના ક્રોધનું બલિદાન થઇ જાય તો ? એ માટે જયન્તને

બહુ બહુ વિચાર આવતા હતા, પણ એ સઘળા મર્મભેદી હોવા છતાં ગુણવંતીની છબી જોયા પછી પ્રેમ–ડંખના ઘા ઉપર કોઇ વિચિત્ર જાતનું પડ બંધાયલું તેના જાણવામાં આવતુ હતું. જો કે ગુણવંતી જોડે પરણવાની, અથવા તો સંબંધ જોડવાની તેની અધીરાઈ કે આકાંક્ષા કેવળ ઉતાવળી થઇ ન હતી, પણ તેણીની મુખમુદ્રા જોવા, તેણીના કેળવાયલા મનની ધિરજ જોવા, તેના સદ્‌ગુણનું સ્વરૂપ જોવા, તેની મર્યાદા જોવા, ને તેના સુધરેલા વિચારો જે પ્રકારે ઉન્નતિ પામ્યા છે, તેનું ભવિષ્ય જોવા ગયો હતો. ખાસ કરીને તેણે કાશી પ્રયાણ કર્યું ન હતું. તેને કાશી જવાનું તો હતું જ, અને તે પ્રસંગ તત્કાળ આવ્યો હોવાથી, એક પંથ ને બે કાજ, એ પ્રમાણે કલ્પના થઈને ગયો હતો. તેની ઇચ્છા તો એકવાર ભારતની પ્રદક્ષિણા કરવાની હતી. બદ્રિકાશ્રમ, કાશી, જગન્નાથ, સેતબિન્દુ રામેશ્વર અને દ્વારિકાં થઇને મુંબઇ આવવું હતું, પણ બાળા રમા એકલી રહેવાને હઠીલી થઇ હતી. આખરે કાશી ધારણ પણ રમા સાથે કાશી સ્નાન કરવા આવી હતી. કોણ જાણે કાશીનો દેહ કાશીમાંજ પડવા સર્જીત હશે, ને તેથીજ રમા હઠીલી થઇ હશે. કોણ જાણે જયન્ત અને ગુણવંતીનો પૂર્વ–સ્નેહ પ્રફુલ્લિત થવાનો હશે, ને જયન્તની ચિન્તા રમાથી ટળવાની હશે. કોણ જાણે જયન્તે રમાની જે ચિન્તા કરી છે, તે ચિન્તા ગુણવંતીના સુગમ સમાગમથી ટળવાની હશે, કે કોણ જાણે કુદરત જયન્તપર પ્રસન્ન થઇ હશે, પણ એ વિકલ્પી સંજોગે આ પ્રવાસ શરૂ થયો છે.

જયન્તે કાશી પ્રયાણ કર્યું, તે માત્ર ચાર કલાકનાજ વિચારમાં નિર્માણ્ય થયું હતું. મોજી મહારાજને બંગલો સોંપીને, તથા રમાને કાશી દાસી સાથે અમદાવાદ લઇ જઇ ત્યાં મામીને સોંપીને જયન્ત જવા ધાર્યું હતું, પણ રમાના આક્રંદથી અંતે તેને કાશીપુરી લઇ જવી

પડી હતી, ને તેથી જયન્તે માત્ર કાશી મથુરાં વગેરે સ્થળોમાં યાત્રા કરીને આવવાનું ધાર્યું હતું અમદાવાદથી ઉપડનાં પહેલાં કાશીના ભીમદેવ ગોરને તારથી ખબર આપી હતી, અને તે ટ્રેન આવવાને વખતે સ્ટેશનપર હાજર થયો હતો. યોગેન્દ્રને આ વાતની કશી ખબર નહોતી.

જયન્ત, પ્રિયાના પ્રેમની પુર્ણાહુતી કરવા અર્થે કાશીપુરીમાં આવી પહોંચ્યો. કાશીના સ્ટેશને કાયસ્થનો ગોર આવેલો હતો. તેણે જયન્તને હાથ કર્યો, અને પોતાને ઘેર લઇ જવા નિમંત્રણ કર્યું. પણ રમા અને કાશી વગેરે સાથે હોવાથી, જયન્તે ગંગાઘાટથી લાંબે પુરીમા જવાની અનેચ્છા દેખાડી, એટલે ગોરે એક ધર્મશાળામાં બલ્હાયદો ઓરડો ઉઘડાવી આપ્યો, જયન્તે ઉતારો લઇને તેજ દહાડે સુમતીનાં અસ્તિ ગંગા જળમાં નાખ્યા. પિતાનુ શ્રાદ્ધ સરાવ્યું, અને પ્રાયશ્ચિત–પ્રયોગ કરવા મણિકર્ણિકાના ઘાટપર ગયો, ત્યા બેસીને પાપ–મોચન કર્યુ. પ્રિયાનાં અસ્તિને ગગાર્પણ કરી, તેના આત્માને શાન્તિ આપી, અને છેવટ એટલો પણ અણધારેલો સંકલ્પ કરી લીધો, કે "મને–કમને, જાણ્યે–અજાણ્યે, જો મ્હારાથી કોઇ દોષ થઇ જાય, મ્હારો પ્રેમ, સંસારને શરણે થઇને કોઇ કન્યાપર લૂબ્ધ થઇ જાય, તો સુમતી ? મને ક્ષમા કરજે. મ્હારો દેહ, મ્હારૂં મન અને મ્હારો સંકલ્પ દૃઢ છતાં જો કર્મયોગ બિમૂખ હશે, ને જે મને નવા સંસારમાં ઘસડી જશે, તોપણ હુ ત્હારી પ્રેમવાંચ્છના તજીશ નહિ. ત્હારૂં માંસલ તે મ્હારૂં રત્ન રમા તેને હું પ્રાણ સાટે સાચવીશ. જો જીવતી જીંદગીએ મ્હારો દોષ થયો હોય, તો ક્ષમા કરજે વળી કોઇ સંસ્કાર અપુર્ણ હશે, તો સંસ્કારી થઇશું." આ રીતે જયન્તની આશાએ તેને મહા માર્ગ દેખાડયો. પ્રભુની ભવિતવ્યેચ્છા આગળ જયન્ત જેવુ પામર પ્રાણી કોણ ગતિમાં ? તેનું મ

ફેરવતાં, તેના વિચાર ડોલવતાં ને તેને વમળમાં નાખતાં, તેને ચક્ર ખવરાવતાં પ્રભુને વાર શી? જયન્તે અહીં આગલા સંસાર–જન્મની પુર્ણાહુતી કરી. સુખ–દુખનાં પાંચ વર્ષ પુરાં થયાં. હવે પછી નવું કર્મ અને નવો સંસાર ચલાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. પણ જગતમાં માનવોના વિચાર એકે પાર નથી પડતા! માણસ ધારે છે એક, ને ઇશ્વર બનાવે છે બીજું!

એ દહાડે પ્રભાતે તો માત્ર એટલુંજ કાર્ય કરીને વિરામ લીધો. જયન્તનું ચિત્ત પેલી કુમારિકા પરથી ખસ્યું ન હતું, પણ પોતે જે કામ માટે આવ્યો હતો, તે પુર્ણ કરીને પછીજ નિવૃત્તિએ તે તરફ નજર દોડાવવા ધાર્યું હતું; સાંજે તેણે કાશીપુરીનાં સહસ્ત્રલિંગ શીવલિંગોની પ્રદક્ષિણા કરી. શ્રીકૃષ્ણ ને રાધાનું રમણ–સ્થાન જોયું, મધુવનની મુરલીયોના નૃત્યો અને રાસલીલા પણ નીરખી. હવે જો જયન્તને પુન્ય–ફળ મળવાનુંજ જાણે બાકી રહ્યું હોય! પ્રયાગમાં જઇને માતૃશ્રાદ્ધ કરવાનું હતું, તથા ગોકુળ–મથુરાં તરફ જવાનું હતું પણ તે પહેલાં કુદરતે અદ્‌ભૂત સંજોગમાં જયન્તને ડોલાવ્યો. આખરે તેનો પણ સમારંભ થવા લાગ્યો. જયન્તના ભાગ્યની બિડાયેલી પુષ્પ–કળી ખિલવનારો માયાવી પવન ફુંકવા લાગ્યો, પણ તે પહેલાં એક નવોજ બનાવ બન્યો. તેના જાણવામાં એક પૂર્વે બનેલી જુની વાત આવી. મથુરાંની ધર્મશાળાનો એક લાલચુ ને હરામી વિપ્ર, જે પેલા જુગારી ચીમનનો ઓળખીતો હતો, એ તેને અકસ્માત મળ્યો. જયન્ત રાત્રીના સંધ્યા–સ્નાન કરીને ગીતાનો પાઠ કરતો હતો, એવામાં આ લબાડી વિપ્ર આવ્યો. તેને ખબર મળી, કે મુંબઇથી કોઇ ગૃહસ્થ આવ્યો છે. આ વિપ્રના મનમાં એમજ હતું, મુંબઇના સઘળા જુવાન ગૃહસ્થો શોખીનજ હોય છે, અને મોટે ભાગે વ્યભિચારી હોય છે! વિપ્રનો તેમાં વાંક નહોતો. કેટલાક દુષ્ટ યાત્રી

તેર્થમાં પાપ ધોવાને બદલે, કર્મ બાંધવા માટે બહુ આવતા હશે ! વિપ્રે, જયન્તને નમસ્કાર કર્યો. જયન્તે મૌનમુખે શીશ નીચું નમાવ્યું, તે આંખના અણસારાએ આસન લેવા આગ્રહ કર્યો. વિપ્ર નિરાંતે બેઠો. ઘડીવારે જયન્ત પુજામાંથી પરવાર્યો, અને વિપ્રની નજીક આવ્યો. વિપ્રે વિભૂતિનો દાટ વાળ્યો હતો, તેથી જયંન્તે જાણ્યું, કે આ કોઇ કાશીનો પંડિત મહાત્મા હશે.

"નમસ્કાર મહારાજ !" જયન્તે નમીને આસન લીધું,

"નમસ્કાર, આશિર્વાદ !" વિપ્રે હિમગિરી જેવા બે શબ્દો કહ્યા. જયન્તે જાણ્યું કે વિપ્ર કંઇક લાલચે પધાર્યો જણાય છે.

"આપ અહીંના પડીત હશો ?" જયન્તે પુછ્યું.

"હા, મ્હારૂં નામ વ્યાસજી છે, હું હાલમાં મણીકર્ણીકાના ઘાટપરની મથુરાવાસી ગૃહસ્થની ધર્મશાળામાં રહું છું."

"આપ કુટુમ્બ સહિત નિવાસ કરો છો ? મૂળ વતન કયું અને આપનો નિર્વાહ શું ?"

"હું મળ વતની મેમદાવાદનો છું. કુટુમ્બમા કોઇ નથી. અનાથ હાલતે અહીં આવ્યો હતો, પણ એક ગૃહસ્થે દયા કરીને મને મથુરાંની ધર્મશાળામાં સદાવ્રત આપવા, અને કોઇ યાત્રાળુ આવે, તો તેની સેવા કરવા રાખ્યો હતો. કેટલાક સમયથી હુ અહીંની એક કાશી-ભુવન ધર્મશાળામાં સદાવ્રત આપવા રહેલો છું. મથુરાંની હવા માફક ન આવવાથી અંતે આ ઘાટપર રહેવા આવ્યો છુ. કાશી ક્ષેત્રમાં દેહ પાડવા ધાર્યું છે. મથુરાંમાં મુંબઇવાળા પેલા ચીમનલાલ મ્હારે ત્યાં આવી ગયા છે. તેની મેં સારી સેવા કરી હતી. તેનું મન પ્રસન્ન થયું હતું !" જયન્ત, ચીમનનું નામ સાંભળીને ચમક્યો, ને બોલ્યો.

"ચીમન ક્યા વારૂ ?"

[illegible] પ્રેમી! રત્નલાલ ઝવેરી કરીને કોઇ ગૃ[illegible] [illegible] તેની પુત્રવધુ નીલમ, ને તેનો પ્રેમી તે ચીમનલાલ એ હાલ ક્યાં છે વારૂ ?"

"હશે, હું તેને પુરો ઓળખતો નથી. માત્ર તેનાં નામ-[illegible] જાણું છું. આપને તેની સાથે વધારે પિછાણ હશે!"

"હા, તે અહીં યાત્રાથે આવ્યા હતા. પ્રસંગ એવો બન્યો, તેમને એક નાયકા સાથે ખાનગી આશ્રમ જોઇતો હતો, તે મેં પૂ[illegible] પાડયો. પાછળથી જો કે મને દુઃખ થયું પણ મ્હારો 'બહુ વિશ્વા[illegible] બેસી ગયો, ને મને એ પૈસે પિછાણ્યો. તે વિશ્વાસના આધારે ની[illegible] લમને સંભાળવા માટે મને પત્ર લખ્યો હતો. યાત્રામાં ઘણાં માણસ આવે. તમે જેવા કંઇ કામ બતાવે, તો કર્યા વગર ચાલે ?"

"શું યાત્રાર્થે આવે, તે કાળાં કર્મ પોતાની સાથે આ અ[illegible] કરીને લઇ જતાં હશે!"

"ભાઇ! તેમાં કયા ખોટું કામ કરવાનું છે! સ્ત્રીપુરુષ[illegible] મન મળે, તો પછી કાળું કામ શેનું કહેવાય! બળાત્કાર એ દો[illegible] છે, પણ મનની મરજીનું કામ થાય, તેમાં દોષ શેનો ?"

"તમારે ત્યાં અહીં પણ સ્ત્રીયોને આશરો મળતો હશે, ખરો[illegible]

"હાજ તો! આપની કંઇ ઇચ્છા છે ?"

"પ્રભુ એથી બચાવે!"

"તો બે ઘડી પાન-સોપારી માટે પધારશો ?"

"ક્ષમા કરો, મહારાજ! કાશીપુરી જેવાં પવિત્ર ક્ષેત્રમાં [illegible] પ્રકારનો અધમ ધંધો લઇ બેસતાં તમારૂં અંતઃકરણ કંપતું નથી[illegible] મનુષ્યાવતાર આ જીવન માટે મુક્તિનું સ્થાન છે. એ કાચી માટીન[illegible] દેહ આપણો નથી. પલકમાં પાદડા પેઠેમ ખરી જતાં વાર લાગવાન[illegible] નથી. જીવોનાં કષ્ટ ગર્ભમાં કળાય છે, ને તે ગંદા ગર્ભવાસમાં[illegible]

ટવા માટે પ્રભુએ મનુષ્યાવતાર આપ્યો છે, તેમાં સદ્વૃત્તિ રાખવા-ની તક મળતી નથી! વળી તમારો બ્રહ્મ-દેહ એ તે કયા પુન્યે પ્રાપ્ત થયો હશે, તેની ખબર છે, મહારાજ! આવા અમુલ્ય દેહે કિંમતી વચન સંભાળી લ્હો! ઘડી ઘડીએ કંઇ માનવ અવતાર મળી શકતો નથી. ચોરાશી લક્ષ યોનીનો છેવડો એકજ વાર માનવદેહ મળે છે, ને તેમાં જો મોક્ષદ્વાર ન દેખાયું, તો પછી ઘાણીના બળદ જેમ ચક્કર ફરશે, ને પાપ ભરશે! ક્ષમા કરજો, મહારાજ! પણ કહ્યા વિના નથી ચાલતુ. કે આ કાશીક્ષેત્રનો મહિમા, ને ગંગાજીનું સત્વ, તમારા જેવા અધર્મી, અકર્મી ને પાખંડી વિપ્રો તથા તેવા નીચ વૃત્તિથી ફરનારાં યાત્રાળુઓને લીધેજ ઘટી ગયુ છે. મ્હારી તરફથી તો તમે કશી આશા રાખશો નહિ. હું તમારૂં ભલું તો કરવાનો નથી, પણ ભુંડુંએ કરવાનો નથી. પણ સ્મરણ રાખજો. ચેતજો. તમને કોઇક માણસ એવી જાળમાં ફસાવશે, કે હવે પછીનું તમારૂ જીવતર આ દેહે અઘોર કર્મનું ભોગ થશે. આ અવતારમાંજ તમે તમારાં કૂડાં કર્મનું ફળ રાજદરબાર મારફતે ભોગવશો. ભેંશનાં શીંગ ભેંશને ભારે! કરશે તે ભરશે, મહારાજ! ઉત્તમ અવતારનો સદુપયોગ કરો. પેટને ખાતર નાહક પાપનો બોજ ન વધારો. એકના એક જીવ માટે શુ કરવા આવુ કર્મ કરવુ? રાવણ ને દુર્યોધન જેવા પુરૂષો પણ ભારે પુન્યશાળી રાજા વિષયાંધ થઇને રાજ-પાટ ગુમાવી મહા કષ્ટે મુવા, તો તમારૂ શું ગજુ? જાઓ, કૃપા કરીને હવેથી તમારૂં દર્શન ન દેખાડશો. જો હુ એમ પ્રથમથી જાણત, તો મ્હારા પ્રવાસાશ્રમની એટલી જમીન પણ અપવિત્ર થવા ન દેત! મ્હારે આ વખત સ્નાન કરવુ પડશે!" જયન્ત ખરેખર સ્નાન કરવા ઉઠ્યો. પેલા વિપ્રને ભોંય ભારે પડી, ને અંતે પ્રતિજ્ઞા લઇ ગયો, કે કૂડાં કર્મ તજીને દેહે જે કંઇ-ધર્મ પળાય તે પાળવો!

જયન્તના ઉપદેશથી વિપ્રને બહુ ઉંડી અસર થઈ, અને તે મન સંકલ્પ કર્યો, ને પ્રતિજ્ઞાથી પળીને છેવટનું જીવન સાર્થક ક નારો નિવડયો. પવિત્ર મનના જયન્તે આ પાપી કર્મ સંભાળી પોતાના કર્મેન્દ્રિયને અપવિત્ર ગણી, ને મનને ઉલટે રસ્તે ગ જાણીને તન શુદ્ધ કર્યું. એવામાં ગોર ત્યાં આવ્યો, અને જયન્ત સહુર્ષ વાત કરવા બેઠો.

" ભાઈજી! આપ તો વિદ્વાન ને સમર્થ માણસ છો, એ મને આજે વધુ ખબર થઈ. ક્ષમા કરજો, મ્હારાથી આપની દાશ થઈ શકી નથી!"

"આપે આજે એ ક્યાંથી સર્વ શાંભળ્યું!"

" ભાઈજી! અહીંના કલેક્ટર સાહેબની હાથીસના મોટા અંમલ દાર યોગેન્દ્રલાલ નામના કાયસ્થ ગૃહસ્થ છે. તેમની કને પ્રસંગ પાત વાત નીકળી; અને મેં આપનું નામ આપ્યું, ત્યારે તેમણે આપને ઓળખ્યા. તેઓ પણ લગભગ દશ વર્ષથી આ શહેરમાં રહે છે. સાહેબની તેમનાપર બહુ પ્રીતિ છે, અને તેઓએ મને આગ્રહ મજથીજ કરેલો છે, કે કોઈ પણ સ્વદેશી વા જ્ઞાતિબન્ધુ આવે, તેને તેમને પોતાને બંગલે લઈ આવવા. વાહવા! શું ભાઈ! યોગેન્દ્રલાલભાઈની ઉદારતાને! ધન્ય છે, તેની સદ્વૃત્તિને! પરોણાગત કરવામાં, દેશીઓપર તો જીવ પ્રાણ આપે છે. પણ જ્યાં માણા ત્યાં બાળા નહિ! માત્ર એક યુવાન કન્યા છે. પણ કન્યા તે કન્યા! રૂપ ને ગુણ તો પ્રભુએ તેનેજ સમર્પણ કર્યું છે કોણ જાણે કેટલા ચન્દ્રનું તેજ એકઠું થયું હશે!" ભીમદેવ નિર્દોષપણે વર્ણન કર્યું, જયન્તે તે વર્ણન મૌન મુખે આતુરતાં સાંભળ્યું. જે કન્યાને જોવાની તેની ઇચ્છા હતી, તે વિના યત્ને ચરી ગઈ જયન્તે પ્રત્યુત્તરમાં એટલુંજ કહ્યું.

"ગોરજી, મ્હારે હવે વધારે દિવસ રહેવું પરવડે તેમ નથી, એટલે થોડા દિવસ સારૂ શું કામ તેમને તસ્દી આપવી ! તોપણ પાવતી કાલે અનુકૂળ વખતે તેમને મળવા જઇશું. એ ગૃહસ્થની કીર્તિ મેં સાંભળી છે, તેમ તેમની કન્યા બહુ ગુણી છે, એ પણ મેં જાણ્યું છે. ભાગ્યવંત વિના કે જેને ત્યાં પ્રભુએ આવું નવરત્ન આપ્યું "

"ખરેખર-ભાઇ ! ત્યારે હવે આપ શયન કરો. હુ પ્રભાતે આવીશ." ગોર નમીને ગયો, અને જયન્ત છેલ્લા વિષયનાં સ્વપ્નાં જોતો નિન્દ્રાધીન થઇ ગયો.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

તાર વિનાનો તાર-તે પ્રેમ-તાર

કુદરતના અભેદ્ય ભેદનો પાર પામવા કોઇ સમર્થ નથી. કાલ-માથી વિટળાયલાં માનવો સદા જય અને આનંદને ઇચ્છે છે. સંકટ ને શોક સદાય દૂર રહેવાની પ્રાર્થના કરે છે. કદાચ કોઇવાર કસંજોગને લીધે ખોટું થાય છે, તો તેથી ખેદ પામીને નિરાશ થઇ જાય છે, પણ એજ ખરાબી મોટું સુખ ઉપજાવે છે.

જયન્ત બીજે દહાડે પ્રભાતમા વ્હેલો ઉઠીને ગંગા-સ્નાન કરી આવ્યો, અને રમા તથા કાશી જાગૃત થાય, તે પ્હેલાં સ્નાન-ધ્યાન કરીને પરવાર્યો. રસોઇયો વ્હેલો વ્હેલો આવ્યો, અને દૂધ તથા ચા તૈયાર કરવા લાગ્યો. એટલામાં રમા ઉઠી, અને તે પ્હેલાં કાશી, ગંગામાં સ્નાન કરવા ગઇ. રમાએ કાશીને બોલાવી, પણ પ્રત્યુત્તર ન મળવાથી મોટે સાદે બૂમ પાડવા લાગી. જયન્તે તે સાદ આગલા ખંડમાં સાંભળ્યો, ને ત્યા દોડી ગયો. રડતી રમાને પડખામાં લઇને

જયન્તે કાશીની ખબર પુછી. રસોઇઆએ કહ્યું, કે તે તો ગંગા કાંઠે તરફ જતાં હતાં. કાશી કદાચ ત્યાં વાર લગાડે, ને રમા વધારે રડે, તે માટે કાશીને બોલાવવા માટે રસોઇઆને આજ્ઞા કરી. રસોઇઓ ગંગા કાંઠે પહોંચતાં કાશી શબ રૂપ થઇને પડી હતી. કેટલાક નાગરિક લોક તેને વિંટળાઇ વળેલા હતા, અને પ્રદેશી યાત્રાળુ તરીકે પારખતા હતા. રસોઇઆની નજર પડતાં તેણે નિસાસો મૂકયો, ને લોકોનાં ટોળામાં બૂમ પાડી ઉઠયો, કે "એ તો સામેની ધર્મશાળામાં ઉતરેલા યાત્રાળુની દાસી છે. ઉભા રહો, હું તે શેઠને બોલાવી લાવું." એટલું તે બોલીને ઉતાવળો ઉતાવળો જયન્તને ખબર આપવા દોડયો. જયન્ત તથા રમા વાટ જોઇ રહ્યાં હતાં. રસોઇયાએ ગભરાતે ચ્હેરે, ને ધ્રુજતે અવાજે કાશીના અકસ્માતની ખબર આપી. જયન્ત ચમકયો. રમા રડવા લાગી. જયન્તે તેને શાન્ત કરી, ને તેણીને રસોઇયાને સોંપી ને પોતે ગંગા કાંઠે ગયો. કાશીનો પગ પગથીયાં પરથી લપસી જવાથી તે જળમાં પડી, પણ તરત બીજા કોઇ યાત્રાળુઓ જે સ્નાન કરતા હતા, તેણે બહાર કહાડી. પાંચ મિનિટ માત્ર જળમાં રહી, ને તેટલામાં તેનો આત્મા, દેહથી છુટો થઇ ગયો. માયાને લીધે જયન્તનું દીલ દુઃખી થયું, પણ તેનો દેહ કાશીમાં પડયો, એટલે જયન્તે તેને ભાગ્યશાળી ગણી. અને મજુર લોકો કને તરત તેનો મૃત સરકાર કર્યો. રમા તો કાશીના નામનો જપ જપતી હતી, પણ કાશી તો કાશીક્ષેત્રમાં મુક્તિ પામી હતી. જયન્ત ઉતારામાં આવ્યો, અને રમાને વિવિધ વાતે સમજાવીને તરત વેળા તો તેના મનનું સમાધાન કર્યું. કાશી ગુજરી જવાથી જયન્તને માથે એક બોજ વધારે આવી પડયો. રમાને સુખઇ પહોંચાડવાની તો ધાસ્તી ન હતી, પણ પોતાને યાત્રા પરિક્રમણ કરવાની જે ઉત્કંઠા હતી, તે મંદ પડી ગઇ. કુદરતની ઇચ્છા કોઇ અન્ય માર્ગ દેખાડવાની હતી. સંસાર મુક્તિના

ત્વિનોનો જયન્તને લાભ મળવા એટલે, સંસારની શાન્તિનો લાભ મળવાનું તેના પ્રારબ્ધે, કાશીના મરણ પછી નિર્માયલું હશે, તેથી આ બનાવ બન્યો. કાશી પણ ભાગ્યશાળી કે, ગંગામાં દેહ પડ્યો. મા• એકલી થઈ પડી, પણ સૂંડું થાય, તે ભલા માટે, તેમ યોગેન્દ્રની સાથે પિછાણમાં આવનાં ગુણવંતીની પરિક્ષા કરવાની, ને તેની સાથેના પૂર્વ સંસ્કારથી જોડાવવા પહેલાં રમાની ઉછળતી મન-કલ્પના-શાન્ત•કરવાની આ લાગ તક મળી ગઇ.

ભીમદેવ ગોર આજે યાત્રાળુઓના કામને લીધે વ્હેલો આવી શક્યો નહિ-તે પ્રભાતમા યોગેન્દ્રને ત્યા કાસ પ્રસગે ગયો, ને ફરીથી જયન્તની વાત નીકળી ગોરે કહ્યું, કે જયન્ત પોતાની કન્યા સાથે રત્નપત્નિનાં અસ્તિ ગંગામાં પધરાવવા આવ્યા છે, પણ તેમાંમા તેની દાસી ડૂબી જવાની ખબર મળી છે." યોગેન્દ્રના મનમાં તો એ રૂમણ કર્યા કરતો હતો. ને તેને આ નિમિત્તે ઓચિંતો મેળાપ થવાની તક મળી ગઇ, એટલે તરતજ તે ગાડી જોડાવીને ગોર સાથે જયન્તને ઉતારે આવ્યા. જયન્તે ગોરને ગાડીમાં જોયો, ને તે સાથે જે ગૃહસ્થ હતો, તે પરથી તેણે યોગેન્દ્રલાલનું સ્વરૂપ કલ્પી લીધું, અંતે એજ નીકળ્યું યોગેન્દ્ર તથા ગોર અંદર પધાર્યા. જયન્ત તેને લેવા ગયો. જયન્તે નમન કર્યું, અને મેમવાને આસન આપ્યું. સર્વે સાથે બેઠા. "ઉપકાર પ્રભુનો કે આપની ભેટ થઇ-પધારો. સેવકની પર્ણકૂટી પાવન કરો. આપનું પ્રખ્યાત નામ હુ વર્તમાનપત્રમાં વારં વાર વાંચ્યું છું. હું જાણતો હતો, કે તમે બહુ મોટી વયના હશો, કેમકે તમારા પુસ્ત લેખોની બહુ તારીફ થાય છે. પણ હવે મને લાગે છે, કે આપનો સુવાન છો." યોગેન્દ્રે અંતરભેદ દર્શાવ્યો.

"એઓ સુવાન છતાં બહુ લાયક ને ડહેલ ગૃહસ્થ છે. આજના અંગ્રેજી કેળવણીના જમાનામાં, વર્ણાશ્રમ ધર્મના ત્યાગ વેળા, આ

આ યુવાન ગૃહસ્થ, મનની ટેક ને ધર્મની પ્રનાલિકા જાળવીને વર્ત્તે છે એ બહુજ સંતોષકારક ગણાય ! ” ગોરે વધારે પુષ્ટિ આપી.

“હું હવે બે ત્રણ દિવસમાંજ વતન તરફ જવાનો છું. કન્યા સાથે છે.

“ ને તેટલા દિવસનો સમાગમ તો જીવને મહાનંદ દેનારો થઇ પડશે. વળી મ્હારી સુકન્યાને તો બાળકોપર બહુ પ્રીતિ છે, એટલે આપ સાથે આવેલી આપની બાળાને જોઇને તે બહુજ રાજી થશે વળી મને આપના જેવા રાગીનો નિર્મળ સત્સંગ મળશે, તો હું પણ બહુ આનંદ પામીશ ! ” યોગેન્દ્રલાલની બોલવાની રીતપરથી જયન્તને પરખાણું કે પોતાની કન્યાને પ્રસંગમાં લાવવાનો આ યત્ન છે; જ્યારે એમજ છે, તો પોતે માત્ર જગતના અનુભવને ખાતર જોવા જવું.

“ જો આપનો એટલો બધો આગ્રહ છે, તો આપની કૃપાનો અવશ્ય લાભ લઇશું. ” હજી વાતચીત થાય છે, એવામાં રમા ત્યાં આવી. યોગેન્દ્રની નજરમા રમાનુ વ્હાલ ઉડી આવ્યું. તેણે હસતે મુખડે સ્નેહથી તેને બોલાવી. રમા શરમાની, હડહડથી યોગેન્દ્ર ભણી ગઇ. યોગેન્દ્રે પુછ્યું, ‘ બ્હેન તને અહીં ગમશે કે ? ” રમા જવાબ આપે તે પહેલા જયન્તે કહ્યું. ‘ રમા બ્હેનની દાસી પગ લપસી જવાથી ગંગામાં પડી, ને ગુજરી ગઇ. હમણાંજ તેને મૃત સંસ્કાર કર્યો. ” “ હા—મને હમણાંજ અહીં આવતાં ખબર મળી. અફસોસ.” સર્વે જણે નિસાસો નાખ્યો. યોગેન્દ્રનું મન હર્ષથી ઉછળ્યું. રમા એકલી હોવાના નિમિત્તે જયન્તને લઇ જવાની તક મળી, તે બોલ્યા, “ત્યારે તો તમે મ્હારે ત્યાં પધારો, રમા બ્હેન સચવાશે.” યોગેન્દ્રે કહ્યું. “ અને કદી આપને પ્રયાગ કે ગોકુલ જવું હશે, તો નિરાંતે જઇ શકાશે. ” ગોરે પુરવણી કરી. જયન્તને તે વધારે ગમ્યું રમાના નિમિત્તે ગુણવંતીને મળવાની તક મળી ગઇ, ને તે તેણે સ્વિકારી લીધી. તેણે વાત લંબાવ્યાવિના યોગેન્દ્રના આમંત્રણને

સ્વકાર કર્યો, ને યોગેન્દ્રની સાથેજ તે રમા મહિન ગયો. ધર્મશાળાનો ઉતારો ખાલી કરવાની ગોરને યોગેન્દ્રે ભલામણ કરી, અને સર્વે ત્યાંથી યોગેન્દ્રને ત્યાં ઉપડયાં. પ્રભુની અદ્‌ભૂત લીલા છે. રમા પણ હસતે ચ્હેરે ગઇ. તેના મનમાંએ કુદરતની ઇચ્છા વસી હશે. જયન્તનું હૃદય પણ હર્ષ પામ્યું, ને જયન્ત આ નયરત્ન સંબંધી અનેક તર્ક કરવા લાગ્યો. દ્દઢ મન છતાં ચંચળ ચિત્તે કંઇ કંઇ ગોથાં ખાતાં વૈરાગ્યથી છવાયલી વૃત્તિ, ને કાશી નગર જેવું પાપમોચક ધામ છતાં મર્કટડાં મનડાંએ તરેહવાર વિચાર કર્યાં. તેણે જાણીને ન કર્યાં, પુર્વના સંસ્કારે તેને કર્મ-તંત્રપર ઘસડયો, યોગેન્દ્રલાલના મનમાં પણ એજ વિચાર આવ્યો. લાયક ને યુવાન કન્યા માટે સારો વર જોઇએ, પણ પ્રદેશમાં એટલે શી રીતે મેળવી શકાય ? જયન્તનુ આવાગમન સાંભળ્યું, એજ પ્રેમી જો સુકન્યાને મળે, ને ઉભયનું મન મળે, તો સંસાર સુખી નીવડે. આ અનરની લાગણીનો યત્ન, યોગેન્દ્રે ચાલુ કર્યો હતો. પ્રભુની ઇચ્છા હતી. નહિ તો બીજા અનેક યુવાન કાયસ્થો તેમને ત્યા આવતા હતા, પણ કોઇના પ્રસગમાં પોતાની કન્યાને આવવા દીધી નથી. તેમનાં મહાકુંવર નામનાં ગુણિયલ પત્નિ ગુજરી ગયા પછી ગુણીને તેણે અંગ્રેજી કેળવણી આપવા ઉપરાંત સંસ્કૃત શીખવવા માટે એક પંડિત રાખ્યો હતો. આ વૃદ્ધ અને પ્રવીણ શિક્ષાગુરૂએ તે કન્યાને પ્રાગલ્ભી બનાવી હતી. પોતાની પુત્રી પેઠેમ પ્યારથી શીખવતો હતો, અને કુમારિ પણ તેવીજ સ્વરૂપા ને વિચિક્ષણ બુદ્ધિની હતી, એટલે નાની વયમાં ઉંડુ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. તે આ વર્ષે મેટ્રીક થઇ હતી, તેનુ અંગ્રેજી જ્ઞાન પણ ઉંડું હતું. જયન્તે હજી કન્યાને જોઇ ન હતી, અને સ્વાભાવીક રીતે તેનું દીલ કન્યાને જોવા ઉશ્કેરાયું હતું. તેને તત્કાળ લગ્નેચ્છા ન હતી, તોપણ ગુણિયલ કન્યાના પ્રસંગમાં આવવાની તેની આતુરતા સ્વપ્નદ્વારા જણાતી હતી.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

રૂપાળી રાજહંસા કે ગુણીયલ ગુણવંતી !

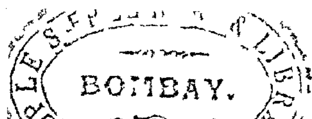
પ્રભુની બક્ષિસ વિના રૂપ અને ગુણ એક સરખાં મળતાં નથી, સોનુ અને સુગંધ બન્ને સાથે મળતાં નથી. યોગેન્દ્રલાલની માયાળુ અને મનોહર કન્યા ગુણવંતીમા બન્ને ભાવ સ્થાપિત થયલા છે, તેનાપર કુદરત પ્રસન્ન છે. માત્ર તે મા વિનાની છે, તોપણ શુદ્ધ પ્રાચીન આર્યધર્મની પ્રનાલિકાના ધોરણે કેળવણી પામ્યાથી એક ગુ વાન મુગ્ધા છતાં લાયક ગૃહિણી બની ગઇ છે. તેનામાં રૂપનો મદ નથી. તેનામાં વિદ્યાનો અહંકાર નથી. તેનામાં ગુણનું અભિમાન નથી. તેણે અંગ્રેજી કેળવણી ઉંચા પ્રકારે સંપાદન કરેલી છે, તે છતાં તેનામાં સુધારાનો ખોટો પવન પ્રસર્યો નથી. તે એકાન્ત નિવાસ કરતી હતી, તે છતાં મન—મર્યાદાથી નબળી થઇ નથી. તેનામાં યૌવન—મદનો કામ પ્રફુલ્લિત છે, પણ કોઇની સામાન્ય દૃષ્ટિએ મોહ પામતી નથી. તેને કોઇ મોહ પમાડી શકતું નથી. તે સરિતાના પ્રવાહ પ્રમાણે પર્વતમાંથી નીકળીને, સમુદ્રમાંજ ભળવાનો પાઠ પઢ્યા કરે છે. પર્વત પિતા, કેમકે ત્યાંથી તે જન્મ લહે છે. કર્મ જોગ પ્રમાણે સાગર—સ્વામિને મળવુ, એ તેનું મન પુષ્પ—કળીના સુગંધી પવન સમાન મિશ્ર થઇ ગયુ છે, એટલે પ્રેમભક્ત રાજાને શોધવાને આ પ્રવીણ પ્રધાન મથન કરે છે. લોકો કહે છે, કે કેળવાયલી મા તાના હાથ તળે તાલીમ પામેલી દીકરીઓ સંસારને લાયક થઇ છે. ખરી વાત છે, ઘર—સંસારની રહેણી કરણીઓની તાલીમ માતાને હાથેજ કન્યાને મળે છે. પણ માતા ગુજરી જવા પછી પિતા જો પ્રવિણ હોય, અને કાળજીવંત હોય, તો કન્યાને લાયક ગૃહિ- બનાવવામાં નિષ્ફળ નીવડતો નથી; પણ તેવા કેસ સેંકડે થોડા

સુધરેલા લાગે છે. પિતાનો વ્યવહાર સ્ત્રી જેવો ઘરગથ્થુ નથી. વસ્તુનો જમાવ કરવાનું કામ પુરૂષનું છે, ઘરનો સંગ્રહ વધારવાનું કામ સ્ત્રીઓનું છે. ગુણવંતી પ્રદેશમાં અને કેવળ પિતાની દેખરેખ તળે રહી છતાં ને અભ્યાસમાં સદા સાનુકુળ રહેતી છતાં, ઘર વ્યવસ્થામાં ને એટલી તો અનુકુળ ને પ્રવીણ થઇ, કે કુટમ્બોમાં અને ન્યાતીલામાં તથા સુવિચારી પાડોશીઓમા વસનારી બાળાઓ કરતાં ચડતો દરજ્જો ભોગવતી થઇ. ગુણવતીના કર્મયોગે શાસ્ત્રી એવો તો પ્રૌઢ, બુદ્ધિવંત ને પુખ્ત મળ્યો, કે ઉધરતી મુગ્ધાને સંસાર સુખના માર્ગ બતાવીને માનસિક વૃત્તિ સદૃઢ કરી દીધી. ધર્મ, વિવેક મર્યાદા, ધિરજ, માયા, અને દયા એટલા સદ્‌ગુણો ગુણવંતીના કંઠહાર થઇ પડયા, ને તેના શરીરપર એવા મોહ પામી ગયા, કે લગાર પણ છુટા થઇ શક્યા નહિ. જયન્ત અથવા તો તેવાજ કોઇ લાયક વરની શોધમાં ગુણીના લગ્નને ઘણો વખત વીતી ગયો હતો, પણ પ્રદેશના નિવાશને લીધે, ને ઘરમાં સ્ત્રી ન હોવાથી ગુણવંતીનુ વય વધી ગયું હતું. વળી પ્રદેશી તરીકે રહેતા હોવાથી, પગ્નાતિમાં એવડી મોટી વયની કન્યા માટે કોઇ બોલતુ નહતું. જો ગ્નાતિ સમુહનાં રહેવાનું હોત, તો કાયરથી સ્ત્રીયો કોલી ખાધા વિના રહેત ખરી કે? અને જો ગ્નાતિમાં રહેવાનું હોય; તો કન્યા એટલી મોટી થાય પણ ખરી કે? પ્રદેશને લીધે કન્યા મોટી થઇ, પણ એની સ્વતંત્રતા છતાં, કન્યાના મગજમાં બિલકુલ અવિચાર કે અનાચાર પ્રવેશ થવા પામ્યા નહિ! યોગેન્દ્રે એ બાબતમા બહુ નજર રાખી છે, ને પોતાની કન્યાને જેમ બને તેમ લાયક બનાવવા પાછળ પૈસાની કે મહેનતની કશી કચાસ રાખી નથી પિતાજીની ગત્રીની કથાપરથી ગુણવતી ચેતી ગઇ હતી, કે મુબઇના કોઇ વિદ્વાન ગૃહસ્થ પરોણા તરીકે પોતાને ઘેર આવનાર છે. પિતાજીની ખાનગી ઇચ્છા મુજબ જો

પ્રેમી હશે, તો જીવન-સુખનો આધાર થઇ પડશે; એમ ધારીને તેણે લાયક પણ કંઇક ખુબીવંતી આશા ધારણ કરી. પોતાની પ્રત્યે જોનારને એવું ન લાગે, કે તેણી પોતાનું રૂપ વા ગુણ દેખાડવાનો ખાસ યત્ન કરે છે. પોતાની વિદ્વતા કે આવડતનો આડંબર કરે છે. કેવળ શાન્તિ ને ધિરજ રાખીને મર્યાદશીલ વર્તન ચલાવવાનું હતું, ને તે માટે તેને નવોજ યત્ન કરવાની બહુ જરૂર ન હતી.

જયન્ત, યોગેન્દ્રલાલને ત્યાં રમા સહિત આવ્યો. યોગેન્દ્ર કુમારિના રૂપ-ગુણ વિષે ગોરને મુખે સાંભળેલી વિશેષ ને ખાત્રીપુર્વક તારીફથી તેનું મન, તેને નિહાળવાને અધીરૂં થઇ ગયું હતું. તપસી જન મોહનીમાં અંજાઇ જાય, તેમ સંસ્કારી માયાના સ્વપ્નામાં જયન્ત ગુંથાઇને સંસાર-નાવ પર પ્રવાસ કરવા તૈયાર થયો હતો. જો કે તેણે હજી માયામાં બંધન થવાનો માર્ગ કળ્યો ન હતો, પણ ભ્રમ થયો હતો. અને એ ભ્રમ વડે તેને એમ થતું હતું, કે દુષ્યન્ત પેઠે પોતાને શાં શુભ ચિન્હો થાય છે? યોગેન્દ્ર ગાડીમાંથી ઉતરીને રમા સહિત ઉપર ચડ્યો. ગુણવંતીએ પિતાને દાદર પર ચડતા જોયા. તેના હાથમાં બાળક હોવાથી જાણ્યું, કે તે પરોણુ હશે. ગુણવંતી સુંદર બાળાને જોઇને હસી, ને જયન્ત ધીમે ધીમે બંગલાની રચના જોતો જોતો પાછળ ચડ્યો.

ગુણવંતી નિત્ય નિયમ પ્રમાણે સવારમાં વ્હેલી ઉઠીને નાહી ધોઇ પુજા-પાઠ કરીને મહાદેવીનાં દર્શન કરવા ચાલી. પોતાની નોકરડીના હાથમાં પુજાનો થાળ આપ્યો, ને પોતે હાથમાં જળની ઝારી લીધી. દાદર પરથી નીચે ઉતરતાં જયન્તને જોયો. જયન્ત હજી પહેલું પગથીઉં ચડ્યો, ત્યાં નુપુરનો અવાજ સાંભળ્યો, ને નીચે ઉતરી ગયો. ગુણવંતીની દૃષ્ટિ પડતાં તે તાકીદે નીચે આવી. છેલ્લા ને પહેલા પગથીયા પર દૃષ્ટિરાગ થયો. ગુણવંતીએ હસતે મુખે

શિર નમાવ્યું, અને જયન્તે પણ તેજ પ્રમાણે નમન કર્યું. ગુણવંતી શરમાતે મુખડે નીચી નજર કરીને રૂમઝુમ કરતી બહાર નીકળી; જાણે રામને વરવા સીતા અધીરી થઈ હોય !

જયન્ત ફરીને નમ્યો. બીજી વાર પ્રેમ-દૃષ્ટિએ બન્નેએ પરસ્પર જોયું. જયન્ત માળે ઉપર ચડયો, ને ગુણવંતી જુવાનીના પૂરમાં બહાર નીકળી. જ્યાં સુધી જયન્તની દૃષ્ટિ પડી, ત્યાં સુધી તેણે નજર રાખી. જયન્તે આ વેળા શું જોયુ ? ખરેખર ઉર્વસી, રંભા કે મેનકાના રૂપ કરતાં ચડતા પ્રકારની કોઇ દેવાંગના ! "ગોરા-ગોરા પગની પાનીપર રણઝણાટ કરતી ઘુઘરીયો કેવી ભાગ્યશાળી હશે ?" જયન્તે છેવટે મનને કહ્યું. મોહબાણ આબાદ લાગ્યું. મર્મને ભેદી નાખે, તેવો મનહર ચહેરો, ચંદ્રનાં કીર્ણ માફક ચમકતો જોઇને જયન્ત અંજાઇ ગયો. પાંચ આંગળીનો પોંચો સમાઇ જાય, તેવું અષ્ટમી ચન્દ્ર જેવું મોટું કપાળ, ને તે પર બરાબર ધનુષ્યાકાર ભ્રમર જોઈ. તે સાથે તેની મૃગલા જેવી ચંચળ ચર્મ-ચક્ષુ, તેના પ્રફુલ્લતા ગોરા ગાલ, અને તેમાં સ્મિત હાસ્યથી ગાલમાં પડતા ખાડા જોયા. શુદ્ધ ચન્દ્ર-રશ્મીની ઉજ્વળતા જેવા દૂધીઆ દાંત, ને હંસ-ગ્રીવા જેવી મુગ્ધાની ગરદન હતી, અને પૂર્ણ યુવાનીમાં આવ્યાથી તેના ઉરં-ઉપસણનો ઘેરાવ, ધીમે શ્વાસે વધતો હોય, તેવી રીતે આભાસ આપતો હતો. મનહરણી રેશમી ચોળી જોડે રમત કરતા હાથ, ને તે કરતાં કરનાં કંકણ ખરેખર ભાગ્યવંત લાગ્યાં. તેનો એક સરખો ઘાટ, ને તેની ધીમી ચાલ તો જાણે રાધા ! ગોકુળની સ્વરૂપા-સ્ત્રીઓ ગોપાંગનાની શુદ્ધ માટીમાંહેતુંજ આ પૂતળું બનાવ્યુ હોય, એમ જયન્તને લાગ્યુ. ખરેખર તે મુંબઇની ભાતખાઉ પીળી-પચ' ને ટાપટીપથી દીપતી સુંદરી ન હતી. કુદરતી શિતળતાથી ઉદ્‌ભ લોહીમાં ઉછરતી આ બા[illegible] નાજુક ને કોમળ બાંધાને

વતી હતી. તેની ચામડી લોહીના રમણથી કસકસતી હતી. તે કોમળ છતાં તેની ચામડી પકડનાર લોહીથી છુટી કરી શકે તેમ ન હતો, એટલે ચોંટી ગએલી હતી. વળી યુવાનીનો બહાર, તેના કપડાં અને ઘરેણાંને પણ ઝગમગાવતો હતો. કપાળમાં હિંગળોકનો ચાંલ્લો કરીને કોઇ રૂષિકન્યા જાણે દેવપુજન કરવા જાય, તેવી લાગતી હતી. જયન્ત જો આ સુદરીને જોઇને ચળિત થાય, તેમાં પણ નવાઈ શી હતી ?

વિશ્વામિત્ર જેવા પ્રચંડ તપસ્વી, અગ્નિમાં બેસીને તપ કરતા છતાં, જો મેનકાની માયામાં લુબ્ધ થઇ ગયા, સુક જેવા બાળયોગી રંભાના પ્રેમપાશમાં પડી ગયા, ને પેલો રાગ–ભોગી સરસ્વતીચન્દ્ર યોગીની ધુંસરીપર બેસીને ભેખને વગોવતો, છેવટે કામદેવને શરણે થઇ ગયો, તો આ જુવાન--જોગી એક પ્રેમાળ--મૂર્તિનો પૂજારી બની જાય, તો નવાઇ શી હતી ! ખરે ગુણીયલ ગુણવંતી એવીજ નિર્મળ મનની ને સુદર તનની હતી: તે કામબાણથી કોઇને અંજાવતી ન હતી, પણ તેનાપર જે પ્રભુની કૃપા–પ્રભા હતી, તેથી તેની મનોહર મૂર્તિપર મોટા મહાજનોએ લોભાયા હતા.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

જયન્ત અને ગુણવંતીનો પહેલો પ્રસંગ !

अर्थो हि कन्या परकीय एव
तमद्य निक्षिप्य करे गृहीतु।
जातप्रकामविशदोसमायं--
अत्यार्पितंन्यास ईवान्तरात्मा ॥

"કન્યા તો પારકુ દ્રવ્ય છે. તેના ગૃહણ કરનારના હાથમાં તેને આજ આપી દઇને તેને સાચવવાની ચિન્તાથી મુક્ત થવા પુરૂષનું ચિત્ત જેવું ચિન્તામુક્ત શાન્ત થાય, તેવો મ્હારો આત્મા શાન્ત થશે."

યોગેન્દ્રની આ વાંચ્છના સત્ય છે. યુવાન કુમારિકાના પિતાની આ ચિન્તા વ્યવહારિક છે.

જયન્ત, ગુણવંતીનું સૌંદર્ય જોતાં, જેમ કાદમ્બરીરૂપી ચન્દ્રલેખાનું સૌંદર્ય જોતાં, ચન્દ્રાપીડનું હૃદય સમુદ્રજલ પેઠે ઉછળવા લાગ્યું, તેમ જયન્તનું મન ઉછળવા લાગ્યું; ને તે પણ એજ રીતે બોલ્યો કે—

किमिति लोचनमयान्येव ममाऽगानि न कृतानि विधिना ॥

"બ્રહ્માએ મ્હારી બીજી ઇન્દ્રિયો પણ કેમ લોચનમય ન કરી, કે હું અનેક આંખોએ તેનુ સૌંદર્ય જોઇને તૃપ્તિ મેળવી શકત? પ્રજાપતિએ સર્વ રમણીયતાનો આ એકજ ભંડાર કેવો વિચિત્ર ઉત્પન્ન કીધો છે? આવા અતિશય રૂપના પરમાણું ક્યાંથી આણ્યા હશે? મને લાગે છે, કે આ કોમળાંગીને ઘડતાં ઘડતાં પ્રજાપતિના કરસ્પર્શથી થતા દુઃખને લીધે અશ્રુબિન્દુ પડયાં હશે, તેમાંથી કુમુદ, કમલ, કુવલય તથા સૌગંધીક વન ઉત્પન્ન થયાં હશે! આહા! એની કૃષ્ણકેશની લટ, વસંત ઘેલી વેલીની લતા પેઠેમ નિતંબ સુધી પથરાયલી જણાય છે. જાણે મહા તપસ્વી જેમ યોગમાં પ્રેમ-પરાયણ થઇ જવાથી, જટા ને દાઢી જમીનમાં પથરાઇ રહી હોય, તેમ ગુણીયલનું મન, દર્પણમાં પથરાઈ રહ્યું છે, ને તેના વાળ, હીચોળા પેઠેમ ઝૂલવા લાગ્યા છે. રખે કોઇ જીવડું એના પતિના પ્રેમ ભાવનાવાળા અધિકારનો ભંગ કરીને, અંગને સ્પર્શ કરે! તેથી વાળ આમતેમ ઉડતા ફરે છે, પવન તેને ન્યાય આપે છે." આહા! દુષ્યન્ત સમાન જયન્ત મનમાં આમ વદે છે.

અધર કુંપલીયા જેવા, ભૂજ કોમળ જેવી વૃક્ષની ડાળ:
પુષ્પ સરીખું યૌવન, જોતાંમાં મન હરે છે તત્કાળ!"

જયન્તે નિરખીને સમસ્યા કરવામાં ગુણવંતીનો યત્ન કાદમ્બરી જેવો હતો. ચન્દ્રાપીડને હૃદયગામી ગણવા માટે તે નિર્દોષ હતી, કેમકે મહા પ્રેમની વ્યથા પ્રેમીયોથીજ જાણી શકાય! એમ પ્રેમ જીવન કવિ કહે છે કે, Love at first sight અને તે કહે છે કે,

"Whatever of love sinks the deepest is felt at first sight; it streams on us abrupt from the cloud, a lightning flash a destiny revealed to us face to face."

જયન્તે જ્યારે ગુણવંતીનો ચ્હેરો નિરખ્યો, ત્યારે નેત્રના સ્પર્શ લોભથી તત્કાળ ત્યાં ભેગી થએલી રાગયુક્ત પંચેન્દ્રિયો વડે બીજી જાણે અંગુલીગોથી યુક્ત હોય, એમ ઉભયનાં હૃદયને માલમ પડયું. જાણે કાદમ્બરીના મનમાં ચન્દ્રાપીડને તામ્બુલદાન દેતાં એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત થઇ. શેકસપિયરે પોતાના Love's Labours Lost ના બીજા અંકના બીજા સીનમાં જણાવ્યું છે, કે:—

All senses to that sense did make their repair,
To feet only looking on fairest of fair
Methought all his senses were look'd in his eye
As jewels in crystal for some prince to buy.

પ્રેમના હૈડામા ભય છે, કંપ છે, હર્ષ છે, અશ્રુ છે, સુખ છે, દુઃખ છે. જ્યારે પ્રેમીયો મળવા તલ્પે છે, ત્યારે ભય પામે છે. પરસ્પર દૃષ્ટિરાગ થાય છે, ત્યારે કંપે છે. તે ભેટે છે, ત્યારે હસે છે. તે છુટાં પડે છે, ત્યારે રડે છે. તેનુ સુખ સ્વર્ગીય છે, તેનું દુઃખ અનિવાર્ય છે. મહાસાગરથી પણ અધિક છે. પ્રેમ તીવ્ર છે. કોમળ

છે. તે જ્યારે આવેશમાં આવે છે, ત્યારે તેની કઠોરતા કહી ન જાય, તેવી હોય છે. મહારણમાં, મહાયુદ્ધમાં પત્નિની સ્હાયતાથી પતિ અજીવંત બને છે. પતિ માટે સંગ્રામ કરવામાં, અને પ્રેમી પ્રેમદા માટે જીવ આપવામાં બ્હાદૂર બને છે. જો કે તે લુટારો હોય, કે ખુની હોય, પણ પ્રેમાંગના કને કોમળ ફુળ જેવા થાય છે. ભલે તે ભલો શહેનશાહ હોય, પણ કંગાળ પ્રેમીલીપ્રિયાને તાબે થઇ જાય છે. રણધીર યોદ્ધાની તરવાર, પ્રેમી પ્રિયાના સ્નેહ કને નબળી બની જાય છે. પ્રેમિયોના એકાન્ત રસમાં એવું તો ઝેર રહેલું હોય છે, એવો છુપો અગ્નિ પ્રકટેલો હોય છે, કે અગર જો ભૂલચુકથી કોઇ ત્યાં પ્રવેશ થવા પામ્યો હોય, તો પ્રેમીઓના મહાકોપનું બલિદાન થઇ જાય છે! દ્રૌપદીનો સુવિચારી પ્રેમ, ત્રિભુવનની પ્રમદાને શિક્ષણીય થઇ પડ્યો છે. પાંચ પતિના સમાગમમાં, પ્રેમ સમયે જે પતિના વિલાસમાં તે રમણ કરતી હોય છે, ત્યારે એ સતી, એજ પતિનું ચરણામૃત પીને મસ્તાન બની જાય છે. પ્રેમના સાત્વિક ધર્મનું જો કોઇ પણ સત્ય સ્વરૂપ હોય તો તે સતી દ્રૌપદી છે. જેનું પ્રેમભૂતન સદા નિર્મળ અને સ્વર્ગીય સૌંદર્યમય છે.

મૃત્યુ લોકમાં કળિકાળના હાલના ચાલતા સમયે કેવળ પ્રેમમૂર્તિ પ્રિયા મળવી કઠણ છે, બાહુલ્ય છે. કુબજા જેવી સ્ત્રીને કૃષ્ણ પરમાત્માએ માત્ર પ્રેમ ભાવેજ પત્નિ સ્વિકારી હતી. એવા પ્રેમીયો આજે થોડા હોય છે. આજનો પ્રેમ ખાંડનાં ખાજાં જેવો છે. કામાંધીઓ માત્ર ખાંડ ખાઇને સંતોષ માને છે, પ્રેમીયો મોળું ખાજું ખાઇને રીઝાય છે. મોહ જો હોય, તોજ પ્રેમ પસંદગીરૂપ થઇ પડે છે. કેવળ ગુણને જોઇને રૂપનો પરિત્યાગ કરનારા ઘણા થોડાજ નીકળશે, અને હશે તે વીરલા ગણાશે. પ્રભુની પુર્ણ પ્રસાદી પામેલા કોઇ પુન્યવંત નર હશે, અને એ જોડુ વૈકુંઠના વૈભવથી ઓછું લો-

કમાં પણ સુખી હશે? પણ કોણ; માણેક અને કુન્દન! જયન્તને સુમતી! ના, આ બન્ને કરતાં જયન્તને જો ગુણવંતી પરણે, તો તે જોડું લાયક થશે!

જયન્ત, મોહથી વિંધાઇને, મનહર મુગ્ધાને તાબે કરીને મેડી ઉપર ગયો. કાશીપુરીમાં જઇને કેવળ આત્મસન્યાસ ધારણ કરવાની આતુરતાથી આવેલો, આ માનસીક તપસ્વી અંતે રાગી બન્યો, પ્રિયાનાં અસ્તિને ગંગાજળમાં પધરાવીને પોતે વિરાગી થવા ધારતો હતો, તે વિમૂખ થયો. જયન્તને પ્રેમી કહીશું કે નહિ?

અંગ–પતંગ કુરંગ કાહિંગમ, કુંજ શિખા સુર પુની લહેરે,
ચાતક મોર ચકોર સુપંકજ, ઘોર વૃષા શશિ સુર સહેરે,
હારળ મીન મરાળ ઝરાફહી, કાષ્ટ સુલંછન ઝુરી ઝરેહે;
દેહકું છેહ દીયે ઇતને સબ, નેહકું છેહ કબી ન દીયેહે.

અને જે પ્રેમીયો મરે છે, તે ઝુરી ઝુરીનેજ મરતાં જોયાં છે. પણ આ માનવ દેહ સંસ્કારી છે, કર્મવાદી છે. એક જન્મમા અનેક જન્મ થાય છે. પ્રેમીયોને મરવું એ તૃણવત્ છે.

O star of strength! I see the stand,
And smile upon my pain;
Thou beckonest with thy mailed hand,
And I am strong again.

सन्तोऽपि सन्तः क्व किरन्तु तेजः
क्वनु ज्वलन्तु क्वनु च प्रथन्ताम्।
विधाय कृत्वा ननु वेधसैव
ब्रह्माण्डकोणे घटदीपकल्पाः॥

જયન્તનું વિંધાયલું ચિત્ત ચોતરફ ફર્યું ને નેત્રદ્વારા ચમકતું યોગેન્દ્રલાલ સાથે વાર્તા–વિનોદ કરતાં પેલી મુગ્ધાના પાયનો

રણકો સાંભળવા મન-કર્ણને ફરતા રાખ્યા. ઘડીવારે ને મુગ્ધા આવી પહોંચી. તેના હૃદય પર કંઇક જુદોજ ઉત્સાહ વધી પડ્યો તેના પાયમાં કંઇક નવીન લોહી આવી ચડ્યુ. તેના શરીરમાં વિચિત્ર જુસ્સો ઉભરાઇ નીકળ્યો. કપાળ પર તેજ, ભમર પર વીજળી, ને આંખમાં ઉછળતી લાલી ભરાઇ ગઇ. તેના બોલવામાં, તેના ચાલવામાં, તેના હસવામાં, કુદરતી આનંદ પથરાઇ રહ્યો. એક પ્રેમી મુગ્ધા-નાયિકા, જેમ નાયકની ભેટ કરવાની તૈયારી કરતી કરતી પ્રેમોર્મિ દેખાડતી હોય, તેવી રીતે ગુણવંતીની સ્થિતિ થઇ. તેણી આ ચમત્કારનો ભેદ તે પણ કશી રીતે કળી શકી નહિ! કેફની ધૂનમાં જેમ કેફી મસ્તાન બનીને જે જે કૃત્ય કરે છે, તેનો તે અનુગામી હોઇ શકતો નથી. તેવીજ રીતે ગુણવંતી બ્હાવરી બની ગઇ. કેમ જાણે પરણ્યો પતિ, ઘણે દહાડે પ્રદેશથી આવ્યો હોય, અને સંસારી કુટમ્બીયોના ભયથી મળવા માટે વિલંબ થતી હોય, ને અધિરાઇએ અકળાંવ્યાં હોય, આતુરતાના ઉકળાટે બ્હાવરાં બનાવ્યા હોય, તેમ ઉભય પ્રેમીયોના મુખપરની સ્થિતી જણાતી હતી. જયન્તનો ચ્હેરો કંઇક ભેદાયલો, ને મન કંઇક ધડકેલું ન હોય! તેમ યોગેન્દ્ર સાથની વાતચિતમાં જણાતુ હતું. જો કે તે ચેષ્ટા, યોગેન્દ્રથી કળી શકાણી નહિ, પણ ગુણવંતી પરખી ગઇ. જયન્તના બોલવામાં બહુ શબ્દો તૂટતા હતા, હસવામાં મુખ શરમાતુ હતું, અને પ્રસગની દલીલ કરવામાં પાછળ હઠતો કંપ તેને પ્રેમીની સ્થિતી સુચવતો હતો. એજ રીતે ગુણવંતીની હાલત પણ દુર્ઘટ થઇ હતી. યોગેન્દ્રને ત્યાં જયન્ત કરતાં વધારે સ્વરૂપવાન યુવાનો આવ્યા હશે, પણ મુગ્ધા ગુણવંતીએ કોઇની સામે દૃષ્ટિ કરી ન્હોતી, તેમ આ રીતે કોઇથી ... ગ્રસ્ત ન હતી. આ પ્રસંગે પોતે કેમ દિગ્બંધ થઇ ગઇ છે તેને કંઇ કળી શકતી ન હતી. જયન્ત જેવો તાપ

માયામાં લુબ્ધ થઈ ગયો હતો. ગુણવંતી આજે દેવીને પગે પડતાં તેની આશા ઉર્મીએ વર માગ્યો હશે, ને તેથીજ તેણીએ ઘરમાં પ્રવેશ કરતાં ફરીને જયન્તની દૃષ્ટિનો રાગ વ્હોરી લીધો. ગુણી ગુણજ્ઞ કરતી કરતી અંદરના ભાગમાં ચાલી ગઈ.

"બ્હેન! આપણે ત્યાં પરોણા આવ્યા છે, માટે દુધ મોકલાવો!" યોગેન્દ્રલાલે પોતાની ગુણીયલ કન્યાને મોટે સાદે કહ્યું.

"પિતાજી, હું પોતે લાવું છું!" ગુણવંતીએ અંદરના ભાગમાં જતાં દરવાજા પાસે આડી ઉભી રહીને જવાબ દીધો.

કોયલ કરતાંએ મધુર, ને સતારના તાર કરતાંએ બારિક સ્વર જયન્તના કર્ણમાં પડયો. રૂપ અને યૌવનના બ્હારમાં લચકેલી પોપટડીના મધુર કંઠનો તાર રણઝણાટ કરતો, જયન્તની આશાના હારમાં મોતીડાંરૂપે પરોવાઇ ગયો.

"મ્હારી એકની એક આશાવંતી બાળા, તમારી રમા, પેઠેમ મ્હારા આ એકાન્ત ભાગનુ આધાર રૂપ પંખીડું છે. એ મ્હારી ગુણીયલ કન્યાનું હસતું મુખડું જોઇનેજ હું આ પ્રદેશમાં નિરાંતે જીવન ગાળું છું. મ્હારી એ ગુણવંતી કન્યા મ્હારા આ ઘરનો એક દીવો છે, પણ તે પારકું ધન, કોઇ ઉદારચિત્ત પ્રેમીના ઘરમાં પ્રકાશ આપે તો પ્રભુનો પાડ!" યોગેન્દ્ર ખરા અંતઃકર્ણથી ને શુદ્ધ મનથી, સ્વતંત્ર વિચારથી, અને સુધરેલા જમાનાની કંઇક દેશીય વિદેશી કેળવણીના પ્રભાવથી મન-વૃતાંત, જણાવ્યો. જયન્તે માનપૂર્વક સ્વીકાર્યો, ને કહ્યું.

"તમારા જેવા પુન્યવંતપિતા ખરેજ ભાગ્યશાળી ગણાવા જોઇએ."

"અને ખરેખર ભાગ્યવંત તો એનો ભરથાર ગણાશે; કેમકે બાડીના રખવાળ માળી તરીકે મેં તો આ કોમળ કળીને ઉછેરી છે, ખિલવી છે, પણ તેના સગુણ ગુણોનો ભોક્તા તો તેનો પતિજ ગણાશે.

મને એટલો સંતોષ છે, કે આ બાળા જે ઘરમાં જશે, ત્યાં મ્હારા ને તેના પતિના નામને કીર્તિવંત કરશે. સાવિત્રી સમાન આ સુકન્યા ઉભયકૂળ તારશે: પણ મને માત્ર એકજ ચિન્તા છે, કે તેને લાયક વર ક્યારે મળે ?"

"જ્યારે તેનું ભાગ્ય જાગશે, ત્યારે ઘર બેઠે વર આવી મળશે !" આ શબ્દો જયન્તના મુખમાંથી નીકળતાંજ ગુણવંતી દુધના પ્યાલા લઇને બહાર આવી. વર્ષાઋતની કાળી રાત્રીમાં વિજળીનો જેમ ચમકારો થાય, તેમ આ સ્થળમા ગુણવંતીનો ચ્હેરો પ્રકાશવા લાગ્યો.

"પિતાજી, હું દુધ લાવી !" એક ટેબલપર મુકતાં ગુણીએ કહ્યું.

"તું પણ અહીંજ દુધ પીએ, તો કંઇ હરકત છે ?"

"ના-પિતા-જી !" ગુણવંતીએ અચકાતી જીભે શરમાઇને નીચું મોં કરી કહ્યુ," પણ રમા બ્હેન અંદર દાસી પાસે છે, તેને બોલાવું ?"

"ના, હું અહીંજ દુધ પીશ." રમાએ અંદરથી જવાબ દીધો.

"રમા તમારી જોડે એટલી વારમાંજ હળી ગઇ છે શું ?" જયન્તે નવાઇ બતાવી.

"રમા બ્હેન બહુ માયાળુ ને ડાહી છે. કોણ જાણે શા કારણે, પણ મનેજ વળગ્યા કરે છે ?" ગુણીએ ગંભીર સ્વરે કહ્યું.

"બાળક નિર્દોષ પશુ જેવું છે. તેને દીલ દેવામાં આવે છે, તો તે પોતાનું થઇ શકે છે. સાચી પ્રેમ-ભક્તિનો એ પ્રતાપ છે." યોગેન્દ્રે ગુણવંતીની સ્થાપિત કીર્તિ કરી. હાથ-કંકણને આરસીની જરૂર ન હતી. ગુણીના ગુણ ને રૂપ જયન્તને અસર કરવા માટે બસ હતાં, તોપણ અધીરા મનના યોગેન્દ્રને આ યત્ન કરવો પડ્યો હો.

"તમે બાપ બેટીનો અમારાપર બહુ ઉપકાર થયો છે."

"ઉપકાર !" યોગેન્દ્ર હસ્યો.

"તો તમારી કનેથી કોઇ વેળા બદલો લઇશું ?" ગુણી હસ્તે મુખે બોલી.

"મ્હારી ગુણીને ઠેકાણે પાડી દો, એ તમારો બદલો !" ગુણી શરમાઇ ગઈ.

"પ્રભુ મને જશ આપે ! બેસો, ગુણવંતી !" જયન્તે અંતઃરાત્મીક આગ્રહ કર્યો. ગુણી બેઠી, ને દુધ પીતાં વિનોદ કરવા લાગી.

"જયન્તિલાલ ! ભારત–જીવનમાં તમારી કવિતા મેં વાંચી ! કેવું રસિક ગાયન !'પ્રેમના વિયોગની જે જે ઘડીઓ જતી ગઇ છે, તેના રસનું આલેખન કરીને અનુભવીનાં અંતરને ચીરી નાખે છે.'

"મને તો એ ગીતની બહુ અસર થઇ હતી. મ્હારી પ્રિયાન તાજા મરણથી મને તે વેળા ઘણું લાગી આવ્યું હતું; જોકે હું વૃ અવસ્થાએ પહોંચ્યો છું, પેનશનને લાયક થયો છું, વાનપ્રસ્થાશ્ર કાયમ રાખવા ચાહું છું, માયાના ભ્રમનો હવે મ્હારે ઉત્તર કાળમ ત્યાગ કરવાનો છે, તે છતાં એ ગીતે મને બહુ અસર કરી હતી મને લાગે છે કે આપના પ્રેમી–પત્નિના સંબંધમાં હશે !"

"પોતાનાં કે પારકાનાં સંબંધમાં હોય, તેની લેખકને દરક હોતી નથી. માનવ સ્વભાવનું તે કાળનું માત્ર ચિત્ર દોરેલું છે।"

"તોપણ જાતી અનુભવની સિદ્ધતા તાદ્દશ્ય તેમાં દેખાય છે

"પ્રેમી તો એજ ! પ્રિયાના મૃત્યુ પછી જે પ્રેમીએ પ્રેમ કંઇક ઉદ્ગાર દર્શાવ્યો, તેજ પ્રેમી ! પણ હવે દુધ ઠરી જશે. દુધ પીતાં વાત થાય, તો ઠીક !" ગુણવંતી એ તરફ ખુરશી લઇ બેસતાં બોલી. સર્વેએ દુધ લીધું, પીધું, અને પાન સોપારી આવ્ એટલે સૌએ લીધાં.

"બ્હેન આજે તો તું કંઇક મધુર ગીત ગા ?"

"શું ગુણવંતીને સંગીતનું પણ જ્ઞાન છે?"

"હા, સંગીત ગાવાનું ને વીણા વગાડવાનું બન્ને કામ જાણે છે."

"વાહવા! ત્યારે તો બહુ આનંદ મળશે!"

"પિતાજી! ગાવાનું રાત્રીના સમયે, રાખીયે તો?"

"આ સમય પ્રભાતનો છે. કશી ચિન્તા નહિ. હજી ભેરવીનો વખત વીતિ ગયો નથી."

"રાત્રીએ વળી બીજું નહિ ગવાય? અમૃત પિતાં કોણ ધરાય?"

"જ્યારે જયન્તિલાલનો આગ્રહ છે, ત્યારે વીણા લઇને ગા ?"

"તમે તો સદા મોજ મેળવશો, પણ અમારે ભાગ્યે એ મોજ ક્યાંથી મળે?" જયન્તે હસતે મુખડે, ને ચમકતાં નેત્રે કહ્યું.

"ભાગ્યવંતના ભેટાથી સૌ સારૂં થાય!" ગુણવંતીએ જતાં જતાં કહ્યું. તેણી જરા વારમાં વીણા લઇને આસને આવીને બેઠી, અને તારના સુર સાંધ્યા! પોતાના કંઠના સુર મેળવ્યા, ને જયન્તના કર્ણના તારની દાંડી લઇને સસ્કારનું ગુણ કથન કરવા લાગી. જયન્તને પહેલા પ્રસંગમાં ગુણી તરફથી આ અલૌકિક કુદરતની પ્રસાદી મળી.

"બ્હેન! પેલા પ્રેમ—બાગનુ રસીલું ગીત ગા, મને તે બહુ ગમે છે?"

"જેવી પિતાજીની ઇચ્છા!" ગુણવંતીએ ગાન શરૂ કર્યું.

ગઝલ.

(અરે કોઇ હાય ભીલાવોને, સલુણા શામળાને મને) રાગ.

જગતના બાગમાં ખિલ્યું, રસીલુ ફુલ પ્રીતિનું,
દમામે ડોલતું આજે, સુગંધે શોભતું દીઠું—ટેક.

કદી કરમાય નહિ કાળે, સડે સંસારમાં નહિ એ;
પરંતુ રેતીના રણમાં, ઉગેલુ ગેરરીતિનુ—જગત.
પ્રીતિ-જળ જો પડે બિંદુ, મળે મુલવાન મોતીડાં;
પડે લોખંડ પર જો તે, ટકે નહિ એક પળ ભીનું—જગત.
પ્રીતિના વેગ-વાયુમાં, પતંગો પ્રેમીયો છોડે;
કળાથી જો રમાડે તો, સરસ સુખ લ્હેય નીતિનું—જગત.
અજબ ખુબી પ્રીતિમાંહે, દીઠી કુમુદ ને ચન્દ્રે;
કમળ ઉગે કીચડમાંહે, રવિ સંગે રમે સીધું—જગત.
પ્રીતિની દોરી પાતાળે, રહી ખેંચાય આકાશે;
સીધો સબંધ સાંધેલો, વિભૂએ વિજળીથી શું—જગત.

ગુણવંતીનું ગાયન પુરૂં થયું, અને રસોઇઆની આજ્ઞાથી આવેલા સેવકનો સ્વર સંભળાયો.

"મહારાજજી! ભોજન સમય હો ગયા હય?"

"અચ્છા, તૈયારી કરો." સેવકને યોગેન્દ્રે હુકમ આપ્યો.

"યોગેન્દ્રલાલ! હું ભાગ્યવંત થયો, કૃતાર્થ થયો, મને તમારાં અને તમારી વિદ્વાન પુત્રીનાં દર્શન થયાં."

"સૌ સમયને આધીન છે. તમારા જેવા લાયક ગૃહસ્થની અમને મુલાકાત થઈ, એ પણ કંઇ ઓછો આનંદ નથી!"

"પિતાજી! આપણા મહેમાન હાલ તો થોડા દિવસો રહેશેજ?"

"તેમને તો જલદી ચાલવું છે, પણ મ્હારો વિચાર થોડા વધુ દિવસો રોકવાનો છે. આપણે એવા દૂર દેશમાં પડયાં છે, કે આપણાં કુટમ્બીયોનાં દર્શન તો ભાગ્યેજ કરી શકીએ. તેમાં વળી અનાયાસે આ રત્ન તો સાંપડયું છે, તેને એકદમ કેમ જવા દેવાય?" જરા યોગેન્દ્રે આડકતરો આગ્રહ કર્યો.

"આપના ઉત્સાહ ભરેલા આગ્રહ, ને માનવંત મેહમાનીતજીને કોણ અભાગી જાય ? પણ આજે રાતે મને મેલ ટ્રેનમાં પ્રયાગ જવું છે. રમા અહીં રહેશે. હું કાલે તો પાછો આવતો રહીશ."

"વારૂ, હું ગોઠવણ કરી આપીશ. આજનો દિવસ નિરાંતે થાક ખાઓ, પછી વાત. ચાલો, જમવાનું તૈયાર છે. અને વળી મ્હારે આજે ઓફીસમાં જલદી જવાનું છે. મ્હાગ સાહેબની સ્વારી આજે ડીસ્ટ્રીક્ટમાં ઉપડનાર છે."

"પિતાજી ? ત્યારે કાલથી તો તમે છુટા થશો. અને મહેમાનની પરોણાગતનો બોજો મ્હારા શીર પરથી ઉતરી જશે." ગુણવંતીએ મોં ઉપરથી જીભને જશ દેવા કહ્યું. તેના અંતરે એ બનાવ જોવાને ના પાડી.

"બેટા ! હવે તો જોખમ વધારે ગણાશે, કેમકે સાહેબની હાજરીમાં ગમે તે થાય, પણ તેની ગેરહાજરીમાં તો પુરેપુરી દેખરેખ રાખવી જોઇએ. હવે તો મને ઘડી નિવૃતિ નહિ મળે. જો સાહેબ અહીં હાજર હોત, તો જયન્તિલાલની કોઇને ચિન્તા ન હતી. જો કે હું તજવીજ તો રાખીશ, તોપણ તેમને ઓછું ન આવે, એ બોજો તો ત્હારે માથેજ છે." યોગેન્દ્ર સર્વને લઇને રસોડા તરફ જતાં જતાં કહ્યું. ગુણવંતીના અંતરમાં આનંદ થયો, જયન્તને બેવડો આનંદ થયો. તે તો મૂળ તપ પણ ભૂલી ગયો, અને પ્રેમ કુંડમાં રસબસ થઈ ગયો. ગુણવંતીએ પોતાની ચતુરાઇના નમુના બનાવવા માટે ભોજન થાળની વિવિધ રચના કરી. જયન્ત અને યોગેન્દ્રલાલ જમવા બેઠા. યોગેન્દ્રે પોતાની વ્હાલી કન્યાને પોતાની જોડે જમવા બેસવા આગ્રહ કર્યો. પિતાજીના આગ્રહને માન દઇને ગુણી પણ બેઠી, અને અંતે ત્રણે જણ આનંદે જમવા બેઠાં. જયન્ત વિવેકથી તૃપ્ત થઇ ગયો. યોગેન્દ્રલાલની અંતઃકરણપૂર્વક મહેમાનગીરીથી છવાઇ ગયો.

એક તરફ માનવંતી મહેમાનગીરી, ને બીજી તરફથી ભાવ સહિત મુગ્ધાનો ભેટો થયો. પુરૂષ અને અવાસીને એ કરતાં વધારે સુખ શું જોઇએ ? હવે હઠહઠથી જમ્યાં, અને રસીલી ગુણવંતીએ પોતાને હાથે કરેલાં પાન-બીડાં યોગેન્દ્ર તથા જયન્તને આપ્યાં. પાનમાં બરાસ, કસ્તુરી ને અત્તર છાંટયુ હતું. જયન્તને સંપુર્ણ રીતે પરોણાગત થઇ. નવલ જોડાંએ સાથે બેસીને દુધ પીધુ, પ્રેમ ગાન કર્યું, ભોજન લીધું, અને પરસ્પર પાન પણ ચાવ્યાં. હવે તો માત્ર તેમના સ્નેહનો એકજ અંગ-સ્પર્શ બાકી રહ્યો ! જો તેઓ સપ્રેમે પરસ્પર ભેટે, અને ઇશ્વિર કૃપાએ, સાચા દીલથી, જીવન પર્યંત એકત્ર રહેવાની પ્રતિજ્ઞાએ જો તેઓ પ્રેમાલીગુન કરે, તો દમ્પતી સ્નેહ-સુખની અવધી પુરી થયલી ગણી શકાય.

યોગેન્દ્રલાલ મુળ સુરતના વતની ને કાયસ્થ જ્ઞાતિના હતા. સુરતમાં પોતાની કન્યાને વરાવવા કરતાં બહારગામ થોડે દુર કોઇ લાયક સ્વજ્ઞાતીય યુવાનને વરાવવાની તેની ઇચ્છા હતી, અને તે માટે તપાસમાં હતો, એવામાં જયન્તની સ્ત્રી ગુજરી જવાના ખબર મળ્યા. તે દિવસથી પોતે ખાનગી તપાસમાંજ હતો, પણ સંજોગ ન મળવાથી એ વિષે વિશેષ યત્ન કરી શકયો ન હતો. ઇશ્વરી કૃપાથી આ અનાયાસે રત્ન મળી ગયું, ને તેથીજ આટલી હદ સુધી તેણે જયન્તની મહેમાનગીરી કરવા માંડી. જયન્તના સંબંધમાં યોગેન્દ્રે જે પ્રથમ વરાવવાનો વિચાર બાંધ્યો હતો, તેની ગુણવંતીને કશી ખબર નહતી. તેણીએ તો હમણાજ જાણ્યુ હતુ, કે આ આવેલો યુવાનવર પોતાને લાયક છે. તે બીજવર છે, એ તો યોગેન્દ્રે સ્મરણ કરાવ્યું હતુ, કેમકે તે પ્રેમાળ વૃત્તિનો છે, એ સુચન કરવાની અગત્ય હતી. આ કુદરતની ઇચ્છા યોગેન્દ્રના મનમાં વસી. યોગેન્દ્રે માન્યું, કે કુદરત મહેરબાન થઇ છે.

યોગેન્દ્રલાલ ઓફીસમાં જવા નીકળ્યા, અને પોતાના એક વૃદ્ધ નોકરને જયન્તની ખરદાશ કરવાનું સોંપી ગયા. તે ઉપરાંત ગુણવંતીને પણ એ બોધક શબ્દોમાં લાયક સમસ્યા કરી; ચતુર ચતુરા ચેતી ગઇ, અને યોગેન્દ્રલાલ ઓફીસમા ગયા. જયન્તને બંગલા માંહિનો એક સુંદર ઓરડો સુવા બેસવા માટે આપ્યો. અગાઉથી યોગેન્દ્રલાલે તેમાં સઘળી ગોઠવણ કરાવી હતી. એક ટેબલ, તે પર ડેસ્ક, અને પલંગ તથા કોચ પણ રખાવ્યાં હતાં. દરેક રીતે સુધરેલા ગૃહસ્થની રીહાસત પ્રમાણે ગોઠવણ થઇ હતી. જયન્તે ત્યાં નિવાસ કર્યો. રમાને રમાડવામાં ગુણવંતી મશગુલ હતી. રમાને તેડીને જયન્ત કને જતી આવતી હતી, ને રમા બન્નેનો પ્રેમ નિશ્ચળ કરવાનું પાત્ર થઇ પડી હતી. તે બપોરનો સમય નિરાતે ગાળવા લાગ્યો. પોતાની નોકરીમાં પેલો વૃદ્ધ ભૈયો રામસિંહ હાજર રહેતો હતો. રામસિંહને એક રીતે પઢાવી રાખ્યો હતો, એ પઠન કંઇ જીભના ઉપદેશથી આપ્યું ન હતું; પણ કર્તવ્ય કર્મ તથા સુધરેલા વ્યવહારથી એ યોગેન્દ્રના ઘરની રીતભાત શીખી ગયો હતો. તેથી દીવાનખાનામાં બેઠેલાં જયન્ત કે ગુણવંતીની ખાનગી મુલાકાત માટે રામસિંહ ભૂલભરેલી નજરે જુએ, તેમ ન હતો. જયન્ત તો જુદાજ વિચારથી અહીં આવ્યો, પણ અહીં તો નવોજ ભવ પ્રકટ થયો હતો. તે મુંબઇ જેવી અલૌકિક નગરી છોડીને એક ગ્રામ્ય-ભૂવનમાં પધાર્યો હતો, પણ તેને તે વૈકુંઠ મળ્યું હતુ. ખરેખર કાશી જેવા ધામમાં ગંગા સ્નાન તથા ધ્યાન ધરનાર પુરૂષને જયન્તને મળેલી, વિના યત્ને વૈભવી મોજ મળે. તો તે કેવો સદ્ભાગી કહેવાય?

પ્રકરણ ૨૧ મું.

પ્રેમ-પંખીડાંનો બીજો પ્રસંગ! અંતરના અંતરની ખુશબો!

જયન્તનાં ચટપટીયા મનપર કંઇક જાદુઇ અસર થઇ ગઇ. ગુણવંતીના સદ્ગુણો તો પ્રસંગ પડયે જાણી શકે, પણ તેના ગૌર મુખારવિંદ માંહેની મોટી આંખપર ફરતી વાળના ગુચ્છાવાળી ભમરે, અને તેના ગાલમાં હસતાં હસનાં પડતા ખાડાએ, જયન્તને એવો તો મ્હાત કરી દીધો, કે તે સુમતીના સ્નાનને પણ વિસરી ગયો!!

" શું આ મુગ્ધા મ્હારા જેવા બીજવરને વરે ખરી ?" આ શબ્દ વારંવાર મનેચ્છાના વિવિધ પડદાઓ આગળ મોટાં ઢાંકણ (Drop Scene) ડ્રોપ-સીન જેવો થઇ પડતો હતો. જયન્ત બ પોરે જમીને નિરાંતે પલંગપર પડયો, પણ દીકર્ણ તો ગુણવંતીના રણઝણાટ કરતા અવાજ સાથેજ રમણ કરતા હતા. બપોર મધ્યાન્હે રમા જ્યારે નિદ્રાવશ થઇ ગઇ, ત્યારે આ એકાન્ત ને શાન્ત બંગલામાં બની રાધિકાએ, કૃષ્ણને જાગૃત કરવા એક ધ્વની કર્યો.

કાફી-ઠુમરી.

ઘુંઘટ પીયા ધીમે ધીમે ખોલ,
ધીમે ધીમે ખોલ—ઘુંઘટ.

પ્રેમ-પિંજરના પોપટ પ્યારા-મીઠું મીઠું બોલ—ઘુંઘટ.
વેણુ વગાડી મધુવન વ્હાલા, કામણગારા ચોર:
ઘેલી કરી તેં રસીયણ રાધા, અંતરમાં તું ડોલ—ઘુંઘટ.
બંસીના મૃદુ નાદથી, ભેદાયે મૃગી અંગ;
વ્રજ પ્રેમીના તીરથી, ઉછળ્યો અંગ અનંગ—ઘુંઘટ.

જયન્તને આ ગીત ધ્વનીથી ગુણવંતીને ભેટવાનો નવો માર્ગ મળ્યો. તેને કંઈક નિમિત જોઇતું હતું. નિદ્રાને પરહરીને પ્રેમીનો પ્રસંગ પાડવા કલ્પના કરતો હતો, તેવામાં ગુણવંતીના ગાને તેને માર્ગ કરી આપ્યો. ગુણવંતી દિવાનખાનામાં સતાર લઇને નિયમ પ્રમાણે અભ્યાસ Practice કરતી હતી. જયન્તે તેનું ગીત સાંભળીને બહાર આવ્યો, ને ગુણવંતીએ સતાર જગ્યાપર મુકયો. જયન્તને જોઇને શરમાળ સુંદરી સાડીની કોર સંભાળી એક તરફ શરમાતે મુખડે, હસતે ચહેરે ઉભી થઇ ગઇ.

"મ્હારા આવવાથી તમારા અભ્યાસમાં વિઘ્ન પડયું હોય, તો મને ક્ષમા કરજો." જયન્ત, થંભી જઈ દૂર ઉભો રહીને બોલ્યો.

"એ તો મ્હારો ચાલુ અભ્યાસ છે. માત્ર આજનું એકજ ગીત પુર્ણ કરવાનું હતું, અને તે પુરૂ થતાંજ મેં બંધ કર્યું છે. આપ સંકોચાશો નહિ."

"તમારા મૃદુ કંઠની વીણાએ લગાર આનંદ આપ્યો, તેથી લાલચુ મૃગ ધસડાઇ આવ્યો !"

"ચિન્તા નહિ ! પધારો. આ કોચપર પધારો !" ગુણવંતીએ સત્કાર કર્યો. જયન્તે બેઠક લેવાને આંચકા ખાધો.

"આપ લગારે સંકોચાશો નહિ ! આપ પરાયા નથી. મ્હારા પિતા હાજર નથી, તેથી શું થયું ? પધારો !" ગુણવંતીએ તેને સમશ્યામાં સમજાવ્યો. જયન્ત કોચપર બેઠો.

"ભૈયો વૃદ્ધ છે, તેને બપોરે બે ઘડી જંપવાની ટેવ છે, તેથી આપની સેવામાં હાજર રહી નહિ શકયો હોય; જો ઇચ્છા હોય તો જળપાન લાવું !" ગુણવંતીએ બીજી સમશ્યાથી જય નિર્ભય કર્યો.

"આપના કહેવાથી મને સર્વ સત્કાર થઇ ગયો. મા

આપ મ્હારા નિવૃત્તિના વખતમાં કિંમતી વખત રોકીને વિનોદ કરવા બેસો, તો એ થોડું નથી!" જયન્તે પણ સમસ્યા કરી.

"આપ અમારા મહેરબાન છો!" ગુણવંતીએ બેસતાં કહ્યું.

"જીવ એક મુસાફર છે. દેહ એક ધર્મશાળા છે, અને આપણે સર્વે પંખીનો મેળો છે.

"ખરી વાત છે. મ્હારા પ્રવીણ ગુરૂજીએ પણ મને એક વેળા એવો બોધ કર્યો હતો. એ મુસાફરી વેળા મેળાપ થએલા પંખીનો સત્કાર કરવો, એ સ્થાનિક નિવાસી ધર્મશાળાવાળાનો ધર્મ છે."

"આપનો હાલ શું અભ્યાસ ચાલે છે?"

"હાલ કંઇક ધર્મ—શાસ્ત્ર સંબંધી વ્યવહારને લગતા વિષયોની ચર્ચા ચાલે છે. પિતાજીની કૃપાથી મને મ્હારા સંસારને યોગ્ય કેળવણી મળી ગઈ છે, એમ તેઓ પણ માને છે, એટલે પરભાષાનો વધારે અભ્યાસ કરવા દેતા નથી. જો કે મનુષ્ય જીવન તો છેવટ અંતકાળ પર્યંત અભ્યાસી છે."

"હાલ કયું વાંચન ચાલે છે? પેલું પુસ્તક કયું છે?"

"આપને તે જાણવાની ઇચ્છા હશે, તો હું આપીશ."

"તેમાં શું વિષય સમાયલો છે, વારૂ!"

"એ પુસ્તકમા ન્યાય, જ્યોતિષ, વૈદક, કાવ્ય, સંગીત, અને વ્યવહારાદિક ગ્રંથોનો સંગ્રહ છે."

"એ ગ્રંથનું ગુથન શું છે?"

"પ્રેમ! ખરૂં કહીએ તો નાયિકા ભેદ? ને વધુ કહું તો પ્રેમ—શાસ્ત્ર!"

"પ્રેમ—શાસ્ત્રમાં ષડગ્રંથનો સમુદાય શી રીતે એકઠો થયો છે, વારૂ?"

"સાંભળો! નાયિકા પોતાના પ્રેમી ભરથારની જંખના કરે

છે. પ્રેમીને પ્રેમ-ભોજન કરાવતાં અથવા સત્કાર કરતાં દોષ થાય, તો તેને કેટલીકને કયા પ્રકારની શિક્ષા થવી જોઇએ, એ આ ન્યાયમાં સમાયલું છે."

"વાહ વા ! પછી જ્યોતિષમાં શું હેતુ રહેલો છે ?"

"પ્રેમી ક્યારે પધારવાના છે, તેની ઘડી અને શુકન જોવાય છે. જો વાર લાગે, તો શિક્ષા થાય છે, એ માટે નેણું વાટ જુએ છે !"

"શાબાસ ! પણ વૈદકની તેમાં શી અગત્યના છે ?"

"પ્રેમની તીવ્રતાથી, અને કામની વેદનાથી કેવા કેવા રોગો પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું નિદાન અને ઔષધ તેમાં રહેલું છે !"

"આહા ! આ ગ્રંથ તો મહા કિમતી લાગે છે. વારૂ, પણ કાવ્ય શા માટે સમાવેલું હશે ?"

"નિવૃત્તિનો સમય કઠણ થઇ પડે, તેથી પ્રેમ-વિયોગી પ્રમદાને શી શી ચેષ્ટા સુજે છે, તેનું ચિત્ર કાવ્યમાં કેમ દોરવું, તેનો વિસ્તાર કરેલો છે."

"ધન્ય રે ધન્ય ! એ ગ્રંથમાં સંગીતનું શુ કામ હશે ? કેમકે વિયોગીને તે વ્હાલું નથી !"

"જો વ્હાલું ન હોય, તો આપ પુરાયલા પિંજરના પોપટ પેઠેમ ઓરડામાંથી બહાર કેમ આવ્યા ?"

ગુણવંતીએ મનનો નિર્ણય કર્યો, અને જયન્તનું હૃદય રસબસ થઇ ગયું. વધુ વિનોદ શરૂ કરે, ત્યાં રમા જાગૃત થઇ, અને આંખ્યો ચોળતી બહાર આવી. જયન્તને બદલે ગુણીને બાઝી પડી. ગુણીએ પ્રેમથી પાસે લીધી, અને આ પ્રસંગ આકળી આતુરતા છતાં એટલેથીજ બંધ પડયો ।

પ્રેમીઓના અમુલ્ય એકાન્તમાં ભંગ પાડનાર, પ્રેમીઓનો કેવો શ્રાપિત થનો હશે, ને પ્રેમીઓથી કશું અજાણ્યું નથી !

આ નવલ કિશોર પ્રેમીઓ મૂળ વાત પરથી રમાના વિનોદ પર ચડયાં.

"રમા બ્હેન! તમે કોની જોડે ઉભાં છો? તમે તેમને ઓળખો છો કે?" જયન્તે લાડકવાયી ભાષામાં કહ્યું.

"એમનું નામ ગુણી બા! દાસી કહે કે તે તો તારી બા જેવાં છે!" રમાએ નિર્દોષપણે કહ્યું. જયન્ત અને ગુણી હસી પડયાં.

'હા, તેમને બ્હેન કહીને બોલાવજે; પણ તે તો બે દિવસનાં સાથી છે, પછી તો આપણે મુંબઇ જઇશું, ને તે અહીં રહેશે!"

"ના–આપણે તેને મુંબઇ લઇ જઇશું. ગુણીબા, તમે મુંબઇ આવશો કે? જો નહિ આવો, તો હું અહીંજ તમારી કને રહીશ." રમા ગુણીને ભેટી પડી.

"એક દીવસના અરધા–ભાગમાં તમે ખુબ જાદુ કરી દીધું!" જયન્તે ગુણીને કહ્યું.

"પ્રભુની કંઈ એવીજ ઇચ્છા હશે! કદી રમાના શબ્દ ખરા પડવાના હશે! કદાચ મ્હારો નિવાસ મુંબઇમાં થવાનો હશે!"

"જો તમે મુંબઇમાં પરણો તો કેવુ સારૂં?" જયન્તે વ્યંગમાં કહ્યું.

"પણ મ્હારા બંગલામાં રહેવુ પડશે, હું સાથેજ રહીશ?" રમાએ હદ કરી. જયન્તે જાણ્યું, કે રખે વાત વધી પડે, તેથી ટપાલ લખવાને બહાને ઉઠી ગયો. રમા ને ગુણી નીચે બાગમા ફરવા ગયાં. ગુણવંતીનો જયન્તપર, ને જયન્તનો ગુણવંતીપર પરસ્પર પ્રેમ પ્રેમ–લગડાના પરવાળા પેઠેમ મળ્યો. હૃદય માંહે દ્રાક્ષના ઝુમખા પેઠેમ મનની મીઠાશ મળી ગઈ. ગુણવંતીની કૌશલ્યતા વિષે યોગેન્દ્રલાલને ઉંચું મત હતું. યોગેન્દ્રનો વિચાર પોતાની કન્યાને પહેલી તકે જયન્તને વરાવવાનો હતો. ઘર બેઠે ગંગા આવી, ને લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા આવી, તો હઠ કેમ કરવી? એ તો સમય જોઇને

સત્કાર કરી—એવો—એમ ગણીને, જયન્ત સાથે ગુણીને પ્રસંગમાં લાવવાનો સમય આવ્યો હતો. એમ થવાથી જયન્તના મનમાં પોતાની કન્યાની ઉચ્ચ વાસના વાસો કરે, એમ તે ઇચ્છતો હતો. ગુણવંતીની કન્યા રમા તેની સાથે હોવાથી પરસ્પર વિવેક જળવાશે, એમ યોગેન્દ્રે માન્યું હતું, ને તેથી પોતાની ગેરહાજરી છતાં મધુરી ગુણવંતીને જયન્ત સાથે પ્રસંગમાં આવવાની મુંગી છુટ આપી હતી. ગુણવંતીને આડકતરી રીતે જયન્તના સદ્દગુણને મહત્તા સંબંધી વિચારો જણાવ્યા હતા, ને પ્રસંગ મળ્યે, તે કન્યાને એવોજ પતિ મેળવવો, એવા ઉદ્દગાર બહાર પડવાથી ગુણી સમજી ગઇ હતી. જયન્તને વશાવવાની પિતાની ઇચ્છા પરખી ગઇ હતી સારે નશીબે મન મર્યાદા જાળવી શકાય, એ માર્ગ સરળ થઇ ગયો હતો. રમાને રમાડવા, ખવરાવવા પિવરાવવા ને તેની બરદાસ કરવાનું નિમિત્ત હાથમાં રાખીને, ગુણવંતી જયન્તના પ્રસંગમાં આવવા લાગી. તેણી વધારે છુટ મેળવવા એકાન્તમા યત્ન કરવા લાગી. રમાને પોતાની દાસી સાથે મેળવી દીધી. પોતાની વ્હાલભરી દેખરેખ, ને માયાભરી મીઠી મમતા ચાલુ રાખી. જે ટાંણે રમા પોતાના મહાલયમા આવી, તે સમયથી તેનું ચિત્ત પોતે હરી લીધું. યોગેન્દ્ર રમાને તેડીને મેડીપર આવ્યા, ને ગુણી પુજન કરવા જતાં મળી. તે વખતે રમાનો નિર્દોષ, નમણો ને સુઘડ ચ્હેરો જોઇને તેણીએ પોતાની છાતી સાથે દાબી, પિતાના હાથમાંથી રમાને ઝડપી લઇને મુખચુંબન કર્યું, કેમ જાણે ઘણાજ પ્યારનું પોતાનું ગુમાયલુ બાળક લાંબે વખતે મળતું હોય? યોગેન્દ્રે પણ ખાસ કરીને ગુણવંતીનો રમાપર પ્રેમ બેસાડવાજ આ યત્ન કર્યો. દાદરપર ચડતાંજ યોગેન્દ્રે રમાની ઓળખાણ કરાવી, ને ગુણવંતીએ તેને ચુંબન કર્યું. જાંણે કુદરતજ સર્વને પ્રસન્ન થઇ હોય?

કાશી ધાટણ ગુજરી જવાથી વીલી પડેલી રમા, ગુણવંતી ને તેની દાસીના હાથમાં જવા પછી તે જાણે પોતાનાજ ઘરમાં આવી હોય, તેમ હળી ગઇ. તે બાળાને પોતાની કરી લ્હેવાની ગુણવંતીને અગત્ય હતી. જયન્તનું વિહ્વળ થયલું મન, તત્કાળ સ્થિર કરવા, અને રમાની સાવકી માતા ખરેખર તેની મૃત માતાજ હોય, એવો પ્રેમ રાખીને સ્વાધીન કરવાની ગુણીની ઇચ્છા ભવિષ્યના ભરથારને પોતાનો કરવાની હતી. જયન્ત, રમાને ગુણવંતી સાથે હસતી રમતી જોઇને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઇ ગયો. થોડા કલાકની પીછાણમાં એ બાળા પ્રદેશી મુગ્ધા સાથે પોપટડી પેઠેમ હળી મળી ગઇ, તેથી તેની ભવિષ્યની ઇચ્છાઓને પુષ્ટી મળી. ગુણવંતીની ચેષ્ટા, યોગેન્દ્રનો હા વભાવ, ને પોતાની શ્રદ્ધા એકત્ર થઇ. તેજ રીતે રમાના મનમાં એમ થયું, કે 'ગુણવંતીની કનેથી હવે છુટવું નહિ! કા તો અહી રહેવું, ને કાં તો તેને સાથે લ્હેવી! આ પણ એક સંસ્કાર! રમા દ્વારા, સુમતીની મૃત-વાસનાનાં બિન્દુ તરીકે, તેની બાળાનીજ હઠથી કેમ જાણે જયન્ત ગુણવંતીને પરણવાનો હોય, કેમ જાણે તેને ફરજ પડી હોય, કેમ જાણે સુમતીની પ્રેમ-ભક્તિનો કૉલ કાયમ રાખીને તેનીજ ઇચ્છાથી પોતે નવો સંસાર જોડતો હોય, એ રીતે ઘટમાળ બંધાવા લાગી. માયાના કૂપમાં પ્રેમનો રેંટ ચાલવા લાગ્યો, અને તે રેંટ જોડવાનું નિમિત રમા થઇ પડી. જયન્તને લાગ્યું કે, રમા હવે શાન્તિથી ગુણી કને રહે છે, એટલે પ્રયાગ યાને-માતૃ ગયા જવા વિચાર કર્યો. રમાને બોલાવવા, હસાવવા, લગાર તપાસ કરવા માટે વારંવાર ગુણવંતી કને જવાની તક મળતી, ને તે પ્રસંગે ગુણીનું મન, ચેષ્ટા, ભાવ, પ્રીતિ, મર્યાદા, વિચાર ને સદ્‌ગુણ જોવા મળતાં હતાં. જયન્ત જેવા વિરક્ત, ને સુમતી સરખી ગુણીયલના સ્નેહ તથા સદ્‌ગુણના અનુભવીને ગુણવંતી ચડતા પ્રકારનું પાત્ર

લાગી, ને રમાની સંભાળ વિષે તેનો સંદેહ દુર થયો. જયન્ત પ્રેમ જાળમા ફરી પડ્યો. પ્રયાગ અને યાત્રા તો ગુણવંતીનું પ્રેમ–મંદિર થઇ પડ્યું. મુંબઇ જવાની ઉતાવળ ઢીલમાં પડી. રમાની દાસી કાશી ગુજરી જવાથી રમાને સભાળવાની ચિન્તા ટળી ગઇ. રમાને કાશી લાવવાની અનેચ્છા છતાં ને સાથે આવ્યાથી જયન્તને કેટલીક સગવડ ને સરસ તક મળી ગઇ. તેને મનમાં જે ઉલટ હતી, તે પૂરી થઈ. યત્ન વિના ભાગ્ય ફર્યું. સદ્‌ભાગી જયન્ત બહાર આવ્યો, એવામાં યોગેન્દ્ર ઓફીસમાંથી ઘેર આવ્યા. સૌ જણે સાથે બેસીને બે ઘડી વિનોદ વાર્તા કરી. રમાને રમાડી. એ નિમિત્તે જયન્તની લગ્ન સંબંધી આન્તરિક ઇચ્છા જાણી લીધી. કંઇક હઠ, કંઇક ઇચ્છા, ને કંઇક આગ્રહ લાગ્યો. રાત પડી. સર્વે જણે આનંદથી વાળુ કર્યું રમા જલદીથી દાસી કને સુઈ ગઈ, અને જયન્ત તથા બાપ–કન્યા વાતોપર પડ્યાં ઉભય પ્રેમીયોના મનમાં એમ થયું, કે આજ રાત્રીએ યોગેન્દ્ર બહાર ગયા હોય તો! બપોરે મળેલી એકાન્ત પ્રમાણે અધુરો વિનોદ પુરો થાય, ને છેવટનો કદાચ મન ભ્રમ અથવા મન–સંકલ્પ સ્પષ્ટ થઇ જાય. આખરે એમજ થયુ. પલંગપર પિંડ નાખીને નિદ્રા દેવીને શરણ થવાની થોડીજવાર હતી, ત્યાં સિપાઇએ આવીને યોગેન્દ્રલાલને ખબર આપી, કે “સાહેબને અકસ્માત્ થયો મુસાફરી દરમ્યાન ઘોડો મસ્તીપર ચડવાથી ગાડી એક ઝાડ સાથે અથડી ગઇ છે, અને સાહેબને ઇજા થઇ છે.” સ્વારની આ વાત સાંભળીને યોગેન્દ્રલાલ ચમકીને ઉઠ્યો.

“બ્હેન ગુણવંતી! આ વેળાએ મ્હારે જરૂર સાહેબને લેવાને જવું પડશે. માટે તું સંભાળીને રેહેજે! જયન્તીલાલ? ક્ષમા કરજો. જો કે આપને માટે સુવાની સઘળી ગોઠવણ થઇ ગઇ છે, ને માત્ર નિદ્રાવશ થવાનું છે, તોપણ હું હાજર રહી શકતો નથી,

માટે ક્ષમા કરજો. ભૈયા ! તુમ શેઠકી તહેનાતમેં રહો, મયે સાહબકો લ્હેનેકો જાતા હું, મધ્ય રાતકો આઉંગા, તીન મૈલકા તફાઝ હય ! અગર સાહેબ બેભાન ગાફીલ હોગા, સો સુબેહમેં આનાં હોગા ! ઘરકી રખવાલી કરના !"

"કુચ્છ ફિકર્ મત કરીયેં, મહારાજ !"

"ચિન્તા નહિ, પિતાજી ! ઘરની ફીકર ન કરશે. પણ તમે રાત વેળા સંભાળજો." ગુણવંતી બોલી. તેને મન તો પ્રભુ પાયા, કેમકે એકાન્તનો તો તેને ખપ હતો.

"જો આપ પ્રભાતે સીધાવો, તો ?" જયન્તે શાહુકારી દેખાડી. ચોરને શાહુકારીનું ડોળ કરતાં બહુ આવડે.

"એમ ન થાય. સાહેબ કરતાં મડમ વધારે તોફાની છે. એક ઘડીનાં છઠ્ઠા ભાગમાં મૂળ છેદી નાખે." એટલું બોલીને યોગેન્દ્ર કપડાં પહેરવા લાગ્યો, તેટલામાં ગાડી પોતાના દરવાજા પાસે આવી. યોગેન્દ્રલાલે ફરીને ગુણીને સંભાળથી રહેવાની યથાઘટીત સુચના કરી, ને પોતે એક સ્વાર સાથે સાહેબને લ્હેવા ઉપડી ગયા. જયન્ત અને ગુણવંતીની દાદ પ્રભુએ સાંભળી; પ્રેમીયોના અંતરમાં પરમાત્મા વસે છે, તેનો આ પ્રત્યક્ષ પુરાવો કહેવાય !

પ્રકરણ ૨૨ મું.

આશા-મોહિની ! પ્રેમ-હિંચોળે ઝુલતાં પંખીઓ !

ઘુંઘટમાં રહેલું મુખડું, હાથની મુઠીમાં છુપાયલી વસ્તુ, ને કંઠમાં રહેલું ગાયન જેમ મનને અધીરૂં બનાવે છે, તેવીજ રીતે ભાણામાં પીરસાયલી પ્રસાદી, રસિયાના મનનો વિયોગ ટાળવા, ને

પ્રિયાને મળવા દેવાને હઠીલી થતી રાતડી સતાવે છે, પણ પ્રેમી-ઓનાં અંતર એવાં તો શુદ્ધ હોય છે, કે તેનો મેળાપ થતાં વાર લાગતી નથી. પ્રેમીભક્ત પ્રભુનું એક ધ્યાન ધરીને એક તાર મન બનાવી દે છે, ત્યારે પ્રત્યક્ષ દેવ દર્શન થાય છે. તેવીજ રીતે માયાના આત્માનું સ્વરૂપ જે પ્રેમ છે, તે ખરાં પ્રેમીને તરત મેળવી દઈ શકે છે, અને એ પ્રેમી ભેટયા પછી લોહું ચુંબક જોડે જેમ ચોંટી રહે છે, તેવીજ રીતે તે છુટા પડી શકતાં નથી. ઇશ્વરના પ્રેમાંશી અંશની એ એક અજબ ખુબી છે. સ્ત્રી ને પુરૂપમાં તેવી પ્રેમ-ભક્તિ રહેલી છે; પછી માયા, મોહ ને સ્નેહ ગમે તે હોય, પરંતુ પુરૂપ જાતિમા પણ તેવો સ્ત્રી સૌંદર્યરૂપ મોહ છે. ચકોર ને ચન્દ્રનો પ્રેમ જુઓ ! ચકોરીના ટળવળાટની તરફ ન જોતાં, આ અખંડ પ્રેમી ચકોર પોતાના મિત્ર ચંદ્રને સંપુર્ણ દૃષ્ટે ભક્તિ-રાગ દેખાડે છે અને આ વાત તો સિદ્ધ છે, કે સ્નેહની ઉત્પત્તિ કંઇ સંસ્કાર વિના થતી નથી. પછી તે સંસ્કારી સ્નેહનું પરિણામ નષ્ટ ભ્રષ્ટ હોય, કે ઉચ્ચ ઇષ્ટ હોય, તે કર્મ–ગતીની વાત છે. પારકા પ્રદેશમાં પરબંધનમા રહેલી પોપટડી, આ પ્રદેશી પ્રવાસીના સ્નેહમાં બંધાઇ ગઇ છે, એ શું સંસ્કાર નથી ? મોહ–રત્ન ખરે મનને લલચાવે છે, પણ તે મૃગજળ પેઠેમ તરત જમીન જોડે પ્રસરી જાય છે. સ્નેહ-રત્ન ડંખ્યા કરે છે, ને કાં તો છેવટે ટળવળાવીને પણ પાછો એજ પ્રેમીઓને અર્પણ થાય છે. ભાગ્યેજ કોઇ દાખલો નિષ્ફળ નીવડયો હોય ! પણ સત્ય પ્રેમાંશી માટે તો સંસ્કારી સ્નેહ–બંધન સત્ય નીવડે છે.

પ્રેમીયોની દૃષ્ટિમાં અદ્‌ભૂત ઝેર છે. એ ઝેરને ગળે નાર વચનરૂપ જળ છે. જ્યારે એ ઝેર ,કંઠમાંથી શરી-થાય છે, ત્યારે તે રગેરગમા હળાહળ પ્રકટી નીકળે

પ્રાણી નિર્બળ બની જાય છે. તેના મગજમાં એવી તો આફરી અસર થઇ જાય છે, કે જ્યાં સુધી પોતે દૃષ્ટે પડેલા પ્રેમી કને જાય નહિ, ત્યાં સુધી તે કદી પણ બળવંત બનતો નથી. એ મેળાપ ભયંકર અને કાઠિણ્ય થઇ પડે છે. પ્રભુની કેવી લીલા ? સ્વતંત્ર મનપર, પરતંત્રતાનું બંધન, માનવના જીવનને કેવું કેદી બનાવી દેછે ?

આહા ! કેદખાનામાં સપડાયલો કેદી પણ ભીન ફાડી, ચોકીવાનોની આંખ્યો અંજાવી, નિર્બળ છતાં સબળ બનીને પોતાની પ્રિયાને મળે છે. આ જોસ કેવળ પ્રેમના ઝેરનું છે. પ્રેમ જે અમૃતરૂપ છે, તેનો વિયોગનો પાસ લાગી ઝેરી બની જાય છે, ને તે વખતે મસ્તાન બનીને પ્રેમીઓ, શુરવીરતાનું રૂપ ધારણ કરે છે. જ્યારે તે ખરા રંગમાં ઝળકે છે, ત્યારે તે પ્રેમી અંધ બની જાય છે, નિષ્ઠુર ને નફટ બની જાય છે. તેને લોક–મર્યાદા કે વડીલના વિવેક તરફ લક્ષ જતુ નથી. તે અંધ બનીને અપંગ છતાં ધસડાઇને વીજળીના તાર પેઠેમ મળી જાય છે. ધન્ય છે, પ્રેમીઓ ! તમારી હિમ્મતને ! ધન્ય છે વિરલ વિરાંગના પ્રમદાઓને ! ઘણા કહે છે, કે સ્ત્રીના રૂપમાં પુરૂષો અંજાઇને જીવન બગાડે છે, પણ પ્રેમાંકુરમાં એવો ભેદજ નથી. અનેક સ્ત્રીઓ, પુરૂષોની પાછળ ગાંડીઘેલી થઇ ગઈ છે. (જુઓ–નવલંગંગા) કામાતુર કામિનીયો મનની તૃપ્તી અર્થે વિરહ બને છે; ઘેલી ગોપી પેઠેમ કદી કર્મવાદી કામીનીયો કૃષ્ણ સંગ કરે, એ માત્ર કહેણીનો આ ભેદ નથી, પણ સીતા જેવી સુશીલ ને શુદ્ધમતી કુંવરીનો રઘુ–રામ સાથે સ્નેહ લાગેલો હોવાથી, રાવણ જેવા લંકપતિના વૈભવની ગણના ન કરતાં પ્રેમીનેજ વર્યો, તેનો આ સિદ્ધાન્ત છે.

ગુણીયલ ગુણવંતી, આ ભાગ્યવંત જયન્તની પાછળ ગાંડીઘેલી બની ગઇ, એ મોહ કે પ્રેમ કરતાં સંસ્કારનો પ્રતાપ વધારે છે.

યોગેન્દ્રલાલની ઇચ્છા, પ્રભુરૂપ પતિપરાયણ કરીને પોતાની કન્યાને યોગ્ય વર સાથે, પસંદગીનાં લગ્નથી પરણાવવાની છે, તે હજી આ યુવાન પંખીઓનો મન-મર્મ-કે પ્રેમ-ભેદ, જાણતો નથી, પણ આડકતરી રીતે મર્યાદા સહ ઉભયને સંબંધમાં લાવવા માટે મનનો યત્ન થાય છે. જયન્ત કરતાં વધારે ગુણી અને બાળયુવક સ્નેહીની કાયસ્થ જ્ઞાતિમાં ખોટ નથી, પણ પોતે પ્રદેશી હોવાને લીધે, અને કન્યાનું વય વધી જવાને લીધે, પોતાને ત્યાં અનાયાસે આવી ચડેલો લાયક યુવાન જામાત્ર થતો હોય, તો ઋણમુક્ત, થઇ જવાય! વળી જયન્ત, સંસારની પરનાળિકાનો પ્રવાહ જાણી ચુકેલો હોવાથી, અને ગુણવંતી સાથે ભેટો થવાથી, તેનો જીવન-કાળ સુખમા જાય, એવી માનવંત ઇચ્છા ધરાવતો હતો, અને એજ રીતે ગુણવંતી પણ આ લાયક વરને આડકતરી રીતે પોતાનો પ્રેમી સ્થાપવા મથન કરતી હતી જયન્ત આ મુગ્ધાને જોઇને મૃતપ્રિયાના પ્રેમનું દૃષ્ટિમાં દર્શન છતાં માયાના બળે, સંસ્કારના બળે ભૂલીને મોહમાં મસ્ત બની ગયો હતો. કેટલાક કલાકના પ્રસંગ પછી સુમતીના સ્વરૂપને ગુણ સાથે સરખાવતાં ગુણવંતી વધારે લાયક લાગી હતી. સુમતીની ચામડી ગોરી છતાં લગાર ઘઉંવરણી હતી, અને તેના વાળ સુંવાળા છતાં નાજુક હતા તેની કપાળ રેખા લગાર મંદ હતી, ચક્ષુ છેક કોયલ જેવી ન્હાની હતી સુખમાં મીઠાશ છતાં, કેળવણીની અછતથી મુખની માધુર્યતા મધુરી ન હતી. અમદાવાદના વસવાટથી સુમતીની ભાષા, સુધરેલી સુરતણ જેવી ઠાકમાકવાળી, ને ચટકદાર ન હતી. સુમતી બહુ સાદી હતી તે જનદૃષ્ટિની જાદુભરી ગોળીનો માર સહન કરવા શક્તિમાન ન હતી. પોતાને સાદા સમારી વેશ' રહેવું બહુ ગમતું હતું માત્ર તેનામાં પ્રેમાળપણાનો ઉત્તમ ગુણ હ તેથી તે પતિને પ્યારી થઇ પડી હતી, અને વિવેકી, શાન્ત,

મધુરી હોવાથી જન સમુહમાં ને કુટુમ્બ કબીલામાં નાની ઉમ્મરે, પુખ્ત વિચારની ને પ્રિય ગણાવા લાગી હતી. ગુણવંતીમાં નવા જમાનાનો કંઇક વિવિધ ચમત્કાર હતો. તે વિશેષ કેળવાયલી હોવાથી તેના કપાળની રેખા ચમકતી હતી તે સુંદર ગૌરવરણી હતી. તેની સૌંદર્ય–ઘટા કોઇ પણ દૃષ્ટિને અંજાવી નાંખે તેવી હતી. જો એવી રૂપવંતી સ્ત્રી ઘરમાં હોય, તો ઘરને, વગર વૈભવે દીપાવે તેવી હતી તેની માતાના સુરતી સહવાસથો, ને પિતાના સુધરેલા વિચારથી તેનામાં નવીન જમાનાના નવીન ગુણો પ્રવેશ થવા પામ્યા હતા તેનુ શરીર નિરોગી ને લઠ્ઠ હતું. તે અણીશુદ્ધ ને ખોડ વગરની હતી હાથ, પગ, મોં, નાક, અને કમ્મર અનુક્રમે ઘટાદાર ઘડાયલા હતા તેના વાળ છેક ગંડસ્થળ સુધી ઝુલી રહેતા હતા. જ્યારે તે છુટા વાળ મૂકીને સતાર વગાડતી, ત્યારે સરસ્વતીનું સ્વરૂપ ધારણ કરતી હતી એ નિર્દોષ કુમારિકા એકંદર રીતે મધુરી અને નમુનેદાર બાળા હતી. સ્વરૂપમાં મસ્તાન હોવાથી ને શરીરમાં મદમસ્ત હોવાથી, તથા યુવાનીના અંકુરો પ્રફુલ્લવા લાગ્યાથી કામ વિકારે લગાર તેને બ્હાવરી બનાવી હતી ખરી, પણ વિવેક ને ધર્મ, ટેક ને નેક તજીને કેટલીક નબળા મનની કુમારિકાઓ પેઠેમ પદભ્રષ્ટ થવા આકળી બનતી ન હતી. સુમતી લગાર શરૂઆતમાં આકળી પડી ગઇ હતી, તેવી રીતે ગુણવતી અધીરી બનીને પ્રેમ–ચુંબન કરાવવા તલપતી ન હતી. તે પ્રેમીની કસોટી કરવા ચાહતી હતી, ને જયન્ત તેની પરિક્ષા કરવા ચાહતો હતો જયન્તને જે શંકા થઇ હતી, તે આ વખતે ઉલટાજ રૂપમાં પ્રકટી હતી, ને તેથીજ આ ઠરેલ તથા બુદ્ધિશાળી ગુણવંતીને વરવાને તે કંઇક આતુર દેખાતો હતો તો પણ તેનું મન એ પ્રકારે ભેદાયલું હતુ, એ ભેદ હવે પછી કયા પ્રકારે પ્રકટાય છે, તે જોઇશું. હાલ તો આ નવલ યુવકાની એકાન્ત

રાત્રી પર દૃષ્ટિ કરીએ. બન્ને આશા-મોહનીના વૈમાનમાં સ્વાર થઇને પ્રેમ-પ્રદેશની વાટે પડયાં છે, હવે જોઈયે કે તે પ્રીત-નગરમાં કેવી રીતે પ્હોંચ્યાં!

યોગેન્દ્રલાલ પોતાના સાહેબને બંગલે ગયા, અને જયન્ત પોતાના શયનગૃહમાં ગયો. ગુણવંતીને કેમ મળવું? તેનો તે તરસ્યો બપૈયો મેઘની પેઠેમ રાહ જોવા લાગ્યો. મુરલીપર ઘેલા બનેલા નાગ પેઠેમ આમ તેમ ડોકીયું ફરીને માર્ગ જોવા લાગ્યો. મુરલી તરફ જવાને ફાંફાં મારવા લાગ્યો. પેલા ભૈયાજીની વચમાં ચોકી હતી, એટલે લાચાર બન્યો. પણ કુદરતે તેને તક આપી. ગુણવંતી બિછાનાપર ગઈ. તેનું મન એકાન્તમાં વિહ્વળ થયું. આ સમયની એકાન્ત નિદ્રાને દાનમાં દેવાને હઠીલી થઇ. તેણી ઘણી સંકોચાવા લાગી, પણ ભૈયાજીની ચોકીથી ડરીને, તેણી વિચાર વમળમાં ગુંથાવા લાગી.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

પ્રેમીઓની વિરહ વ્યથા-આશાની ઉન્નતિ-ને મોહનો રાગ!

પિતાજીની મર્યાદાના બન્ધનને લીધે રાત્રીનો પહેલો પ્રહર તો આમ તેમ પલંગપર આળોટીને પુરો કર્યો, ને તેજ રીતે જયન્તનીએ અવસ્થા થઇ. મન ગમતી એકાન્ત છતાં, ને પ્રેમ-જળથી ભરેલું સરોવર છતા, તરસથી તરફડતી પંખીણી લાભ લીધા વગરની રહી જાય છે, એ વિચારોએ તેની ઘેલછા વધી પડી. ગુણવંતી શાન્તિને ધિરજધારક છતાં, મનેન્દ્રિયોથી વિહ્વળ બની તે કામાતુર

ને થઇ, પણ પ્રેમાતુર થઇ, અંતે એજ ઝંખનામાં નિદ્રાવશ થઇ. નિદ્રામાં અને એજ ચિન્તવન ઘડી પ્રતિઘડી સ્મરણમાં આવાગમન કરવા લાગ્યું. ગુણવંતીને પ્રેમીની મૂર્તિ દૃષ્ટિગોચર થઇ. તેણીને સ્વપ્ન ભાસ થયો. જાણે જયન્ત ડર તજીને એકદમ પોતાના પલંગ નજીક આવ્યો, અને ગભરાયલી, ધડકતી છાતીએ અમુઝાયલી બાળાના ગોરા ગાલ ઉપર હાથ ફેરવીને ધિરજ દેવા લાગ્યો. એક હાથ મા- થાપર ને બીજા હાથની હથેળી ગુણીની હડપચી નીચે રાખીને પોતાના હોઠ જ્યાં ગુણીના ગાલોને સ્પર્શ કરવા ગયો, કે યોગેન્દ્રનો સ્વર સંભળાયો. અઓલ્યે ચાલ્યે જયન્ત નાસવા જતાં ગુણવંતી ચમકી, ને તેનો હાથ પકડયો. જયન્ત જો બોલે, કે જવાબ દે, તો યોગેન્દ્રના કાનમાં જાય, એટલે 'જીવન' એટલા ધીમા શબ્દો સમ- જાવીને બહાર ન્હાશી ગયો. ગુણીથી સ્વપ્નમાં ન સમજાવ્યું, કે તે ચોર હતો, કે જયન્ત ! તે ધન-ચોર હતો, કે તન ચોર ! તે ખરૂં હતું, કે સ્વપ્ન !

વિહ્વળ મનની રસીલી કુમારી પ્રેમ-મદમત્ત થઇ હતી, વિ- રહથી ઘેલી બની હતી. તેનું સ્વપ્નું ખંડિત થતાં તે ધડકતી છા- તીએ જોવા લાગી. તે મનમાં વિમાસણ કરવા લાગી, કે "આ ચમત્કાર શો ? શું આ સ્વપ્નુંજ ! વળી ફરીને પ્રેમીનું ચિન્તવન કરતી ફુલશય્યામા તે સૂતી. મનનો વ્હેળો સ્વપ્નામાં વહેવા લાગ્યો. અને વિખૂટી પડતી મૃગલી પ્રિય પ્રત્યે આમ બોલી—" શું અંતે છેવટ આમ રઝળાવીને ચાલ્યાજ જશો ? હું તો હવે નહિ જવા દઉં ?" બાળાને એકદમ મન-માર્ગે સામો પ્રત્યુત્તર મળ્યો. "બાળા ! આ નવી પ્રેમ-સૃષ્ટિમાં હું કેવળ અજાણ પંથી છું ! આ હૃદય-મંદિરમાં શોભતી સુંદર સ્નેહ-મૂર્તિને મેળવવા હું આતુર છું, પણ આ વિકટ પ્રેમના પંથમાં ભૂલો પડવાનો મને બહુ ભય રહે છે. આ સંસાર

વેગડાંમાં કોઇ સાચો સોથી નજરે પડતો નથી, કે તેની સોબત વડે હું મ્હારો પંથ પૂરો કરૂં ! કહે છે, કે આ પ્રેમ-પંથમાં વાઘનો ભો ઘણો છે ! કેટલાક ચોર ને લુટારા રહે છે. કેટલાક દગારા ને ધુતારા વસે છે. પ્રેમમાર્ગના નાકાપર વિક્રાળ પુશુઓની ચોકી છે, ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ઝાડોના ઝુંડથી વિટળાયલો વગડો આવે છે. અને તે પસાર થાય છે, તો મોટા મોટા પ્હાડ, ગરાડ ને ગુફાઓ આવે છે. આ દારૂણ માર્ગમાં ગમાર પ્રેમી ગોથાં ખાય છે. ત્યાં કોઇ પ્રવાસીનો ભેટો થતો નથી. ત્યાં કોઈ સાથી મળી શકતો નથી. ત્યાં તાપ બહુ પડે છે. ત્યાં તૃષા તૃપ્ત થઇ શકતી નથી. ત્યા ક્ષુધાને માર્ગ મળી શકતો નથી. જ્યારે આ મહા કઠિણ્ય પંથ પસાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે કાયા નગરનો પ્રેમબાગ નજરે પડે છે, અને શાન્તિ-ભૂવનની સ્નેહ છાંયડીમા બે ઘડી વિશ્રામ-ઠામ મળી શકે છે. બાળા ! એવા ભયંકર વગડામાં હું અજાણ પંખી કેમ જઇ શકું ? હું પ્રેમ-તૃપિત બપૈયો છું ખરો, હુ પ્રેમભક્ત યોગી છુ ખરો, હું શાન્તિભુવનનો સેવક છું ખરો, પણ નવલ સ્નેહથી કેવળ અજ્ઞાત છું. નૂતન પ્રેમ પાઠશાળામાં પઢયો નથી. પ્રેમ બગીચાની સૃષ્ટિ સૌંદર્યતાના વિવિધ પદાર્થનું નવીન અવલોકન કરી શક્યો નથી. મને પ્રેમના વિકટ પંથનો અનુભવ મળ્યો નથી. હજી મને પોલાંદુનો ઉદ્યોગ નજરે પડે છે. કસ્તુરીની વાવણી કેમ થતી હશે, તે હું જાણતો નથી. હજી મેં પોલાદની ખાણો જોઇ છે, પારસમણી ક્યાં હશે, તેની મને ખબર નથી. હજી હું પ્રેમ-સરોવરના કિનારાપર ગયો છુ, સ્નેહસિંધુના તરંગની મને પિછાણ નથી ! એ પ્રેમમંદિર કેવાં હશે, સ્નેહમૂર્તિ શી હશે, કલ્પતરૂનાં અમૃતફળ કેવાં હશે, તેમ તૃવેણીનો પ્રવાહ કેમ ચાલતો હશે, પ્રેમમહાલયનાં યોગમંદિરમા માર્ગીય સાધુનો ને મહાત્માઓને સત્સંગ કેવો હશે, પ્રેમધુનિમાં પ્રેમપ્યાલામાં ને

પ્રેમયોગમાં શી મજાહ હશે, એનો કશો નવો અનુભવ મને થયો નથી. સુંદરી! તમે તો આ નવા પ્રેમનગરમાંજ વસો છો. પ્રેમગ્રંથનું ગુંથન કર્યું છે. પ્રેમબાગમાં નિત્ય નિત્ય ફરો છો. સ્નેહ–સરોવરમાં સદાય ન્હાઓ છો. તમે વિકટ પ્રેમના પંથોમાં પ્રવાસ કર્યો છે. એ મહા માર્ગ તમે પસાર કર્યો છે. હું અભિજ્ઞ છું, માટે મને મૂકી દો! પ્રેમ વ્યાપારની જેને સમજ નથી, તેની કને વ્યાપાર કરાવવો શું કામનો? મૂળાક્ષર આવડે નહિ, તેને પંડિતની પંક્તિમાં મૂકવો શા ખપનો? પુષ્પ પરિક્ષા નહિ, તેને માળીની ઉપમા આપવી શા કામની?" જયન્ત, આ ગુણવંતીના સ્વપ્નામાં તેના પ્રેમની પરિક્ષા કરવા બોલ્યો; જાણે તે કેવળ શુક જેવો બ્રહ્મયોગી ને અજાણ હોય, તેમ વદવા લાગ્યો. ગુણવંતીએ તે માન્યું. તેને માનવું ન હતું, તોપણ પોતાની પ્રવીણતા દેખાડવા અથવા પોતાની શક્તિની જયન્ત કને પરિક્ષા કરાવવા માટે પ્રત્યુત્તર દેવાનેજ આ યત્ન કર્યો. તે કંપતી કંપતી કહેવા લાગી. કુમારીકાના કોમળ કરમાંથી તે છુટવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. બાળા જાણે તેનું શાન્તવન કરતી હોય, તેમ બોલી "મહેમાનજી! ચિન્તા ન કરો. જન્મતાંજ કોઇ સૃષ્ટિ શિક્ષણ મેળવી આવતો નથી, અનુભવને અંતેજ વીર પુરૂષ પ્રેમપંથની પરિક્ષાએ પંકાય છે. સ્વભાવિક શિક્ષણ મનુષ્ય માત્રમાં હોય છેજ, માત્ર તેના ભેદ ખણવા જોઇએ છે. બાળક સરખું એ એટલું તો સમજે છે, કે કંઇક ચળકે છે, ને પ્રકાશે છે; પણ તે ચંદ્ર છે, સૂર્ય છે, દીવો છે, પતંગીયું છે, કાચ છે, કે હીરો છે, તેનો ભેદ માત્ર જાણવાનો રહે છે. સોળ શીખેલાને સાત શું શીખડાવવું? આપે તો એક પ્રેમ–ભવનું સુખ અનુભવ્યું છે, તે છતાં જો બાળક વયની બુદ્ધિહીણ બાળાની પ્રેમ–પરિક્ષા કરવી હોય, તો મ્હારૂં અલ્પજ્ઞાન જુઓ. પ્રેમવિદ્યા ગહન છે. પ્રેમપંથ વિકટ છે. પણ પ્રેમ-

મંદિર પવિત્ર છે. જે અપવિત્ર કહે છે, એ અનુભવહીન જનનો કુટીલ સંપ્રદાય છે! અને પ્રેમબાગ અરસિક છે, એ અનુભવવાને કદાચ અજાણ પંથીને આપદા વેઠવી પડતી હશે, પણ આવો-જુઓ હું તમને પ્રત્યક્ષ વસ્તુથી પ્રેમ-મંદિરનો માર્ગ બતાવું. એ જમીન કે જળનો માર્ગ નથી. મ્હારો અનુભવ માત્ર અનુભવીઓના લિખિત વિચારોનો છે, પ્રમાણ સહ નથી; પણ એ ગગન કે પવનનો રસ્તો નથી. એ સ્થળે એક વિજળીક યંત્રમા બેસીને જવાય છે! એ અદ્દશ્ય માર્ગ છે. એ સુક્ષ્મ નથી, મોટો નથી, જીવ-પ્રાણી નથી, શુન્ય નથી, માત્ર વિજળીક બળનો તેમાં કંઇક ચમત્કારિક પ્રભાવ છે, ને તેથી કાયા-નગરમાં વસતા અનેક જીવોને પ્રેમ-સૃષ્ટિના દરેક પંથનું ભાન કરાવે છે. આ વિલાસભુવન છે. તેમાં પ્રેમી દમ્પતીઓ અહોનિશ આનંદ વાયુની લ્હેરો લ્હે છે. એની જોડે કલ્પતરૂ, મંદ મંદ પવનની સાથે ગેલ કરતુ, ને દમામભર ડાળીઓએ ડોલતું દેખાય છે. તેની શિતળ છાંયડી, વિરહથી તપેલા પ્રેમપંથીને વિશ્રામ આપે છે. એનાં મધુર ફળો, ક્ષુધાતૂર પ્રવાસીને શાન્તિ આપે છે. જુઓ, એની નજીક ખારા સમુદ્રની અંદર જેમ મીઠી વીરડી હોય, તેમ પ્રેમ-પર્વતની તળેટીમા સુંદર જળથી ભરેલી પ્રાંત તળાવડી છે. એની ચોતરફ હંસ, પોતાની પ્રેમી હંસણી જોડે વિનોદ કરે છે, રમણ ભ્રમણ કરે છે, ક્રિડા કરે છે! કોઇ તપેલો તપસ્વી આવ્યો હોય, તો તેને શિતળ કરે છે, સ્નાનથી-પાનથી તૃપ્ત કરે છે. પેલી પુષ્પ-વાટિકા છેક મનોહર સુગંધપ્રદ પુષ્પો પોતપોતાના પ્રેમ-સંગી સાથે ગેલ કરે છે. પેલા ભ્રમરો પેલી માલતીને મનાવે છે. માલતી કહે છે કે "રે ભોળા ભ્રમર! રએને માલતીને મૂકીને ચપકડીનો ભોગી થતો? પોતાનું અનુભવેલું સુખ તજીને પરસુખ ગ્રહવા જઇશ તો અજાણ પંથમાં પટકાઈ પડીશ!" પેલો ઝેરી નાગ, કેતકીની

ફળીપર ડોલે છે. પેલો બુલબુલ, ગુલાબના કાંટાનો માર સહન કરે છે, પણ તેની મીઠી વાસના તજતો નથી. ફુળવાન ગુલાબની પાંખડીયે પાંખડીયે પરાગ છે. પેલી વેલી જોબનમાં આવી છે. પેલી કદળી જાણે જુવાનીના જોરમાં ઝુલતી યુવતીઓની જંઘા જેવી લચકાતી દેખાય છે. ચાલો—હવે પ્રેમની પાઠશાળા જોઇએ। આ શાળા માંહે પ્રેમના ષડ્દર્શનનો યોગ શીખવવામાં આવે છે. ષડશાસ્ત્રનો વિદ્યાભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે. પ્રથમ ન્યાયશાસ્ત્ર શીખવે છે. પ્રેમ બન્ધનનો ધારો તોડનારને શી શી શિક્ષા થાય છે, તેનું શાસ્ત્ર ભણાવે છે. પછી કાવ્ય શીખવે છે. પ્રિયાના પ્રેમભાવ અને પ્રીત-સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય વર્ણવવા માટે આ વિદ્યા ફળીભૂત કરવામાં આવે છે. પછી વૈદક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવે છે. વિરહ અને વિયોગ રોગનું નિદાન સમજવું પડે છે. પ્રેમરોગની ઔષધી ને ઉપચારનો પ્રયોગ શીખવાડે છે. તે પછી જ્યોતિષ શાસ્ત્ર શીખવું પડે છે. પ્રેમની ઘડીઓની ગણતરી ને તે-પરથી પ્રિયાની વાટનું નક્ષત્ર-યોગ વગેરે કહાડવાનું બતાવવામાં આવે છે. એ પછી વ્યવહારોપયોગી શિક્ષણ શીખવે છે. તેમાં પ્રેમીદમ્પતીની મર્યાદા, વિવેક, ધર્મ, અને સંસારનું બંધન બતાવે છે, અને છેવટે પ્રેમ-યોગીનો યોગ શીખવે છે. જે યોગશાસ્ત્રને નામે પુર્ણાહુતી પામે છે. એ યોગની ધુની કેમ પ્રકટે છે, તેમાં અમૃત કે વિષયના પ્યાલા કેમ પીવાય છે, અને એ પ્રેમ-પ્યાલાના નિશાનથી પ્રેમ-સાધના કેમ સંધાય છે, તેનો ભેદ દેખાડે છે. જો, એ પાઠશાળામાંથી બહાર નીકળતાંજ, યોગ-મંદિર કે જે પ્રેમ-મંદિરનું નાકું છે, તે દેખાય છે. અત્ર માર્ગીય સાધુડાંઓ, અનાદિ કાળથી બે ભાગમાં વ્હેંચાયલી પ્રેમપ્રનાળિકામાં પ્રવેશ કરે છે. તેમને પ્રેમદાન દેવામાં નથી આવતું, પણ પેલા મહાત્મા સાધુજનો, જેની ચિત્તવૃત્તિ, સદાકાળ ચિદાનંદ પ્રેમચર્ણમાં રટતીજ પડેલી છે, તેણે જ્ઞાનનાદ

દેવામાં આવે છે. એ સુખી પંખિ પ્રાણ, પોતાની ભક્તિ–પ્રિયાના સસર્ગમાં અહોનીશ આનંદ મેળવશે. તેમનું તપ તેના તેજને વધારશે, તેની પ્રેમશક્તિ, તેના પૂર્વ સંસ્કારને ખિલવશે. તેનું પ્રેમબળ, વિકટ પ્રેમપંથમાં પ્રસરીને માર્ગ કરતું વહેતું જશે. તેની પ્રેમસુગંધી, યોગરશ્મ ફેલાતી જશે. તેનો પ્રેમપ્રવાહ, સર્વસ્વ શાન્તિ ફેલાવતો જશે. તેનો છેવટનો પ્રવાસ, પાછો આપણા શાન્તિભૂવનના વિલાસસ્થાનને શોભાવતો, પ્રિયાની પ્રેમ પ્રસાદીને પોષતો, ને પ્રેમ મૂક્તિની મીમાંસાનું પઠન પાઠન કરતો, પરમ પ્રભુ પ્રેમમૂર્તિના પંકજસમ પાયને પંપાળતો પંપાળતો ગતી પામશે, ને સ્નેહી અર્થાત્ ભક્તિને શરણ થઇને મૂક્તી પામશે. પ્રભુજી ! હવે હું તમારી કિંકરી–શિષ્યપદને લાયક થએલી, એક પ્રેમપંથી પખિણી છું. તો હવે મને સ્વિકારશો !" એટલુ કહીને જાણે જયન્તના રસિક કંઠને ભક્તિકમાળ પેઠેમ કોમળ હસ્ત વીંટાળી દીધા. ગભરાયલે ચહેરે જયન્તે તેના હાથને દૂર કર્યા, અને વધારે આગ્રહી બનીને ગુણવંતીને તારવા બોલ્યો–"બાળા ! તમારા સરખી ઉત્તમ પ્રતિની પ્રીત અભ્યાસી કને હું ગમાર નાહ શોભું. હા, હું એક પુષ્પકળીનો ભોગી ભ્રમર છું, પણ મને સુગધીની સમજ નથી. તમે કોઇ વિદ્વાન ભ્રમરની લૌકીક ભમરી છો. કુંભાર કદાચ ગર્ધવ કડે સ્ફટિક મણી બાંધે, તો તેથી તે ઘોડો થશે ? મૂર્ખ માળી કદાચ કાદા જોડે કસ્તુરી રાખે તો ફળ શું ? મને જવા દો, મને પ્રવીણ થવાદો, મને આ સ્વર્ગીય શોભા જોવા રહેવા દો, મારાં અહોભાગ્ય ક્યાંથી, કે આવી પ્રવીણ પ્રમદાનો ભર્થાર થવાને હું ભાગ્યશાળી થાઉં ! હું એવો સંસ્કારી ક્યાંથી, કે આ સુગધીદાર ખિલતી કળીનો હું ભોગી થાઉં ? હું એવો તપસ્વી ક્યાંથી, કે આ અખંડ રત્નનો હું અધિકારી થાઉં ? મને તો બહુએ ગમે છે, ગમાર તો રાજ–વૈભવને બહુ [illegible] છે,

પણ તેનો કાર્યભાર કરતાં આવડવો જોઇએ, નહિ તો શોભતી સાહ્યબી સમુદ્રમાં અટવાઈ જાય. કાગ તો ઘણું ચાહે છે, કે પોપટની પંક્તિપર બેસું, પણ ગિરિવરપર પોકાર કરવાથી હંસની ગણનામાં આવે છે? બાળા! આ રસાળ ભૂમિકામાં આવા સુંદર સ્વદેશી પ્રેમ બગીચા હશે, તેમાં આવાં નિર્મળ નીર-પવિત્ર પાણી વહેતાં હશે, એ તો આજેજ જાણ્યું! વારૂ, તમે મને પ્રેમ-પહાડની ગુફા તો દેખાડી નહિ? તેમાં શોર કરતા વાઘ કે વાઘણને તો બતાવ્યાં નહિ? હા. હા. તમે તો કઠોર માર્ગ તજી દીધો, ને પ્રેમ-બાગ માત્ર દેખાડયો! પણ શું આ પ્રેમબાગ લૂટાઇ જવાના ભયથી ત્યાં કોઇ રક્ષપાળ રહેતો ન હશે? મને લાગે છે, કે તમે મને મર્મમાં કહ્યું ખરૂં! તમારૂં અખંડ સૌભાગ્ય રહો, બાળા! મુજ પંથીનો આશીર્વાદ છે. હવે મને રજા આપો-જવા દો, ક્ષમા કરો!" "નહિ જવાય? મહેમાન છો, યજમાન છો, પ્રેમમંદિરનો પ્રસાદ ચાખવો પડશે. અનાદર કરવાથી શ્રાપ મળશે. જગન્નાથજીના ભક્તમંડળમાં વર્ણાશ્રમ ભેદ રાખવામાં નથી આવતો-વળી પ્રસાદમાં ક્રમોદ વગર બીજું આપવામાં નથી આવતું-પ્રેમપ્રસાદમાં સ્વર્ગીય સ્વાદ છે. તેમાં શર્કરા કે મુખવાસની જરૂર નથી. તેમાં શીતળ સરિતાનાં જળનું કામ નથી. એ તો સ્વાભાવિક સંતોષનાં કલ્પતરૂનું અમૃત ફળ છે. આ પ્રેમ-પ્રસાદ લઇને, પ્રિયાના શાન્તિભૂવનમાં સહજ શાન્ત થાઓ, થાક ગાળો, ને પછી જવું, હોય તો જાઓ. હમણાં તો હું નહિ જવા દઉં. મારા સમ! હઠિલા ન થશો. આપણે હવે અન્ય નથી. ના કહેતાં જીભ તૂટી જાય-હાથ તરછોડતાં દીલ દાઝે!-જુઓ આ પ્રેમ મંદિર છે. પ્રેમનું સત્ય પાત્ર હસ્તમાં લઇને રાધિકા, કૃષ્ણ પ્રભુ સંગે ક્રિડા કરે છે. પ્રેમના પોષક શ્રીકૃષ્ણ બીજી તરફ રૂકમણીનું હરણ કરવા ચાહે છે-ત્રીજી બાજુ યમુના તટપર મુરલીધર ગૌ ચારે છે. ગોપીઓ પ્રેમ વિરહે તલપે છે, તેને શાન્તિ આપે છે. હવે પ્રેમ મં-

દિરના પાછલા ભાગમા જુઓ; પેલો અર્જુન, સુભદ્રાના પ્રેમથી પિ-
ખાઇને સાધુરૂપે ખડો રહેલો છે. પેલો દુષ્યન્ત, શકુંતલાના વિસ્મ-
રણથી પ્રેમ–આગમાં આંખોફળી જોડે વિનોદ કરે છે. પેલી તારામતી,
હરિશ્ચંદ્રના હાથમાં અપરાધની શિક્ષા ભોગવે છે. પેલી સીતા, રામના
વિયોગથી અશોક વનમાં જપમાળ જપે છે. પેલી દમયંતી, નળરા-
યના વિયોગે નગર--વાટમાં ભટકે છે. પેલી માલતી, માધવના વિયોગે
રાક્ષસના કરમાં ઝકડાયલી છે. પેલી મદાલસા, ઋતુધ્વજના પ્રેમ પ્ર-
સંગથી શરમાળ બનીને પ્રેમતાપથી સંદિગ્ધ થએલી દેખાય છે !
જો તેના અંગમાં અનુકંપ જણાય છે. પ્રેમના વિવિધ પાત્રો લઇને
આ પ્રેમ–મૂર્તિઓ ખડી રહી છે. પ્રેમના અનુભવની ગ્રંથપોથી પટ-
વામાં હવે તેને કાઠિણ્યતા લાગતી નથી. પ્રેમશાસ્ત્રના સર્વ શ્લોકો
અન્વય સહિત તેને મૂખપાઠ થઈ ગયા છે, સંસારજીવનમાં તેમણે
અનુભવતા અનેક વેશો જોયા છે. જુઓ, એ પ્રેમકળાનો અહી નાટક
થાય છે, રાસલીલા થાય છે. પ્રથમ પ્રેમના નાટ્યનો સુત્રધાર તેના
કાઠિણ્યપથનું દિગ્દર્શન કરે છે, અને પછી તેનો પ્રીત–પડદો ઉઘડે છે.
નાયક અને નાયિકા પોતપોતાનું વીતક કહી જાય છે–સુખ અને
દુઃખની જોડી તો જન્મથીજ જન–કર્મે જડેલી હોય છે. તાપ ને છાયડી
તો સાથેજ રહેલી હોય છે. દશા ને દીન તો દેખતાજ છે. આ મહા
પ્રયોગ, પ્રેમનું ભાન કરાવે છે. જ્ઞાન આપે છે, ને દેહદાન દઇને જીવિત-
પ્રાણને દઢ બનાવે છે. પ્રેમ–મંદિરનો આ પણ એક ઉત્કૃષ્ટ અનુભવ
છે. ' આ પ્રકારે હડ હડ કરતી પ્રેમી બાળા, પ્રિયતમને મનાવતી હતી !
તેણે જાગીને જોયુ ! એ પ્રિતમ હતો ? એ પ્રેમપંથી હતો ? પ્રેમી બા-
ળાના મનમાં તેનું પવિત્ર દર્શન પ્રકટ થયુ હતું ? ના. એ મનહર પં-
ખીઓ પ્રેમ–નગરના બગીચામાં પ્રેમચુંબન કરતાં હતાં. પ્રેમપ્રસ ગ
મેળવીને એ પ્રેમીયો મન–મહાલયના પલંગપર બેસી પ્રીત–પે

ચતાં હતાં. શુ એ સ્વપ્ન હતુ, સુષુપ્તી હતી, કે જાગૃત અવસ્થામાં વિનોદ થયો હતો ? બાળાને સંભ્રમણા થઇ હતી. જાગૃત છતાં સુષુપ્તી હતી. તેમાંજ તે વિનોદ કરતી હતી. તેણી જાગૃત થઇ. સંભ્રમણા પણ ટળી, પણ મન વેદના ઉદ્‌ભવી. સીતા, જેમ રઘુવીરના વિયોગે અશોકવનમાં એકલી ટળવળે, તેમ ટળવળતી હતી.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

પ્રેમનો આન્તરિક પડછાયો—સ્નેહ—સરોવરનાં રાજહંસલાં !

ગુણવતીની જાગૃત અવસ્થામા તેના સ્વપ્ન—દર્શનનો ભાવ લગાર પીડારૂપ થઇ પડયો. "પિતાજી બ્હારથી આવ્યા ન હશે, નહિતો જયન્તીલાલ ઓરડામાં આવવા હિમ્મત કરે નહિ !" આ ભણકારા તેના મગજમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યા. નિર્દોષ બાળા હજી સ્વપ્નામાં બનેલો બનાવ ખરો ગણવા લાગી. પોતે જાગૃત છતાં તેના મનમાં એ ખ્યાલ તટસ્થ રહ્યો. આ બનાવ ખરો છે, કે ખોટો, તેનો નિર્ણય કરવા સંકલ્પ કર્યો, પણ આ વખતે શી રીતે જયન્તને મળી શકાય ? આમ સોચતી પલંગપર પડી, અને ઓશીકા તરફ હાથ લંબાવતાં કંઇક જીવડા જેવું આંગળીને અડકયું. ભીત પર નજર કરી તો વીછી ? તેને ડ્હાનું મળ્યુ, ને તેણીએ બુમ પાડી.

"ઓ મા રે ?" આ બુમ સાંભળતાંજ ભૈયાજી જાગૃત થઇને દરવાજા કને આવ્યો. તેના મનમાં શંકા થઇ, કે રખે મહેમાનજી નિર્દોષ બાળાની ખબર લ્હેવા ગયા હોય ? પણ કમાડને હાથ લગાડતાં બારણુ ઉઘડી ગયુ, ને ગુણવંતીને અતુલી ડંખના દુઃખથી ની આંગળી બીજા હાથે દબાવીને પલંગ પર બેઠેલી જોઇ. શુ-

ણીનો ગભરાયલો અવાજ સાંભળીને જયન્ત પણ ત્યાં દોડી આવ્યો. કોણ જાણે પ્રેમદેવ ડંખ્યો, કોણ જાણે કામદેવ ડંસ્યો, કે કોણ જાણે વીછી ડંસ્યો, પણ કારમી ચીસ સાંભળીને બન્ને જણ દોડી આવ્યા. પિતાજી આવ્યા નથી, એ તો ખાત્રી થઇ ગઇ. "બા ! બા ! ક્યા હુય ?" ભૈયો ત્યાં આવ્યો, તેને જોઇને ગુણી મોં સંકોચવા લાગી. આ શોરબકોર સાંભળીને જયન્ત ઉઠી આવ્યો. જો કે ગુણવંતીને જે ડંસ થયો, તે ખરેખરો વીછીની આળનો ડસ નહોતો. લગાર વીછીનું નામ આડતાંજ તેણી ચમકી હતી, ને નજર કરતાંજ વીછીને જોવાથી તેને શંકા પેઠી હતી. પણ દુ:ખ ન થતુ હોવાથી તે ચેતી ગઇ હતી, કે માત્ર સ્પર્શ થયો છે; તોપણ તેણે વેદનાનું દુઃખ વધારે બતાવવાનો યત્ન કર્યો હતો. આ મર્મ પોતેજ જાણતી હતી. ભૈયાએ અંદર આવીને પુછતાં, ગુણવંતીએ કહ્યું "અરેરે ! રડયો વીંછુડો ડંખ્યો, અને સામે ભીત પર ચાલ્યો ગયો. ભૈયાજી તમે એકદમ દવા લઇ આવો ? પિતાજી પધાર્યા ?"

"પિતાજી આયે નહિ હય ? દવાખાનાબંધ હોગા. ચહીયે તો ઉતારને વાલેકો બોલાઉ ?" ભૈયાજી એકદમ પસાર થયા.

"હા, એ વધુ સારૂ છે. જો નજીક હોય તો બોલાવો ? અને તેટલી આંગળીપર દોરો બાંધી રાખો, કે ઝેર આગળ ન ચડે ?" જયન્તે ઉપાય બતાવ્યો વ્હાલો તકનો લાભ લેવા મંડયો.

"મેં મ્હારી ડંખીલી આગળી મજબુત પકડી રાખી છે, પણ જો કદાચ દીલનું ઝેર ઉશ્કેરાઈ જશે, તો અંગનુ બળ એકદમ નબળું પડી જશે !"

"આંગળી પરનો ડંખ જો એટલેથી અટકયો હોય, તો વધુ પ્રસરી શકશે નહિ, અને એક રીતે તે ભાગ મજબુત હોય, તો પછી બીજું લોહી ઝેરી થઇ શકશે નહિ"

"વ્હેમનું ઝેર એવું છે, કે તે પાતાળ ને આકાશ બન્ને ફાડી શકે છે."

"એ ઝેર કયા માર્ગે પ્રસરતું હશે?"

"વિદ્વાનો કહે છે કે નજરમાં વધારે ઝેર છે."

"તમને શું કોઈની નજર તો નથી લાગી?

"હા, મને નજર લાગી, ને દીલમાં ઝેર પસર્યું છે, ત્યારેજ કહું છું કની, કે મ્હારો નવો ડંખ વધારે ફેલાવો કરશે! અરરર! ઓ! પાછો ઠણકો કર્યો? હાય! હાય! હવે તો મારો હાથ નબળો પડતો જાય છે?" ગુણવંતીએ ચેષ્ટા કરી. જયન્તે સત્ય માન્યું, ને નિર્મળ હૃદયે પણ કંપતી જીભે બોલ્યો.

"હું તમારી કાંડી પકડું, તો કંઇ હરકત છે?" જયન્તે, ગુણીની પ્રીત-મર્યાદા જોવા યત્ન કર્યો. પ્રેમથી ઝળહળી રહેલી મુગ્ધાએ તેમાં કશો દોષ ન જોયો.

"જરાએ નહિ. આપ જો મ્હારી કાંડી મજબુત પકડો, તો ખચીત મ્હારૂં રક્ષણ થશે. હું ભવ-વગડા માંહેના ઝેરી પ્રાણીઓના ડંખથી બચી જઇશ. અરર! વળી ડંખ માર્યો?" ગુણીએ ફરી ચેષ્ટા કરી.

"ત્યારે ઔષધ આપતાં સુધી હું તમારી કાંડીને પકડી રાખું છું." જયન્તે સાચા સ્નેહથી નિર્મળપણે ગુણવંતીનો હાથ પકડયો.

સત્ય દીલનો પ્રતાપ જુઓ? કાચો નજરે એક સ્ત્રીનો મોહ પાપી ગણાય છે! પ્રેમી નજરે એજ મોહ નિર્મળ જણાય છે. ગુણવંતીના રૂપ પર મોહવશ થએલા જયન્તની આ અવસરની સ્થિતિ કેવળ સાત્વિક ને નિર્મળ દુધરૂપ દેખાય છે? યુવાન મુગ્ધાનો કર-પલ્લવ પકડાયા છતાં, અને ગોરા હાથમાં ને નાજુક નગરમાં ગૌર વદન ઝડકાયા છતાં, તેને ...ર પણ વિકાર ઉત્પન્ન થતો નથી, કેમકે કામની વાસનાથી તેનું

મન આ વેળા કેવળ અનાન છે. અજ્ઞાન બાળક પણ એજ રીતે પુન્યવંત ને નિર્દોષ કહેવાય છે.

"હાશ! હવે મને લગાર ટાઢક વળી!" ગુણીએ કહ્યું.

"શું મ્હારા હાથમાં એવો ચમત્કાર છે?"

"હા. પારસમણી જો લોખંડને અડકે, તો સુવર્ણ થાય છે કની?" પરસ્પર પ્રેમ પરિક્ષા થવા માંડી.

"હાથનું ઝેર ઉતર્યું, પણ દીલનું ઝેર?"

"તે તો હતુંજ નહિ, એટલે પહેલું ઉતરી ગયુ."

"ત્યારે તો હવે તમારો હાથ તમને સ્વાધીન કરૂં છું." જયન્તે તેનો હાથ છોડી દીધો, અને નવીન ચેષ્ટા જોવા તલ્પી રહ્યો.

"અરરરર! વળી ફરીને ડંખ થયો?" ગુણીએ નવીન ચેષ્ટા કરી.

"એટલી વારમા વળી ફરીને ડંખ તાજો થયો? હવે શું કરીશું? તમારો ડંખ તો ભારે!"

"જે હાથ, જીવન-કાળ સુધી શરીરના રક્ષણ સાથે બંધાયલો હોય, ને જો છુટી જાય, તો ડંખ થાયજ!" ગુણીનો મન-મર્મ જયન્ત જાણી ગયો.

"હવે તો બીજો ઉપાય કરવો જોઇએ? કાં તો મંત્રથી ઉતારવો જોઇએ, અને કાં તો ઔષધથી ઉપચાર કરવો જોઇએ."

"બે માંહેનું એક પણ સાધન અહીં હાજર નથી, પરંતુ સત્ય દીલથી જો આપ મ્હારા હાથપર આપનો હાથ વારંવાર ફેરવશો, તો વેદના લગાર મંદ પડશે!"

"ત્યારે ભલે, જો તમારૂં દુઃખ-દર્દ ટળતુ હોય, તો તેમ કરૂં?" જયન્ત પોતાની પ્રેમી પ્રિયાના હાથપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. અધીરી મુગ્ધા હવે શું ચેષ્ટા કરે છે, તેની આતુરતાથી વાટ જોવા લાગ્યો.

"આપનું ચિત્ત કેવું કોમળ ને દયાળુ છે? આહા! મને કેવી

શાન્તિ થાય છે ? એવી શાન્તિ શકુન્તલાને વા ઢોળનાં તેની સખીઓ પ્રિયંવદા કે અનસુયાથી થઈ શકી ન હતી !"

"પણ તેને તો વિરહની વેદના હતી ?"

"યુવાન બાળાઓ એવીજ વેદનાઓથી વધુ પીડાય છે, પણ આપ જેવા વૈદો તેને તરત સાજાં કરી શકે છે."

"તમે તો સાજાં થયા, ને ફરીને માંદા પડયાં ?"

"દવામા કઇક ઓષધ મેળવવુ બાકી રહેલુ હશે !"

"ત્યારે હજી કહો, તો નવું તત્વ મેળવીએ ?" જયન્ત હસ્યો. બન્નેનાં હૃદય હવે સમજી ગયાં, કે આ યુવાન બાળાની ચેષ્ટા કળી શકયો.

"પાપ વગર આ મહા દર્દ ઉત્પન્ન થતું નથી, ને પુન્ય વિના તે ટળતું નથી. જે કારણથી તે પેદા થયું છે, તેજ કારણથી તે ટળશે." ગુણવંતી તો હજી જયન્તને અજ્ઞાનજ સમજે છે!

"તે કારણ આપણી કને હોય, તો તરત અમલમાં મૂકીએ ?"

"મ્હારા પાપથી મને દુઃખ થયો. હવે જો આપનું પુન્ય-જળ આપો, તો મ્હારૂં દર્દ નાશ પામે !" જયન્ત જાણે બાળક હોયની, તેમ ગુણવંતીએ પ્રશ્ન કર્યો. કેવી નિર્દોષ ને ભોળી બાળા !

"મ્હારી પાસે એવુ કયું પુન્ન હોય, કે જે તમારા દર્દને ઔષધરૂપ થઇ પડે ?" જયન્તે ગુણીને બહેકાવી.

"કદી પ્રાપ્ત થયું ન હોય, તો નવુ પ્રાપ્ત કરો !"

"શી રીતે ? મને તેનો માર્ગ બતાવો ?"

"એક મુમુક્ષ અબળા પોતાના પ્રભુતુલ્ય દેવના મંદિરમાં જવા ચાહે છે, અને તેને એક અદેખો શત્રુ અટકાવે છે. જો આપ શત્રુને દૂર કરો, તો તમને મહા પુન્ય પ્રાપ્ત થાય, અને એ પુન્ય આપો, તો મ્હારૂં દર્દ ટળી જાય !"

"શું તે મ્હારાથી અટકાવ્યો અટકી જશે?" હવે જયન્તને ખાત્રી થઈ કે બાળા કંઇક પ્રેમ-છળથી છેતરવા ચાહે છે.

"હા. આપ સત્ય અંતઃકરણથી, તેની સામે જઇને ઉભા રહેશો, તો ખચીત તે ચાલ્યો જશે, જો આપ સાચા પ્રેમી હશો, તોપણ જો જો? પેલી અબળાનું રૂપ ને તેજ તમને અંજાવી દેશે!"

"હું તેથી અંજાઇશ નહિ, ને જો તેમ થશે, ત્યારે તો પેલો પામી ત્યાંથી નાસી જશે કની?"

"ખચીત ન્હાશી જશે. માત્ર આપનામાં હિમ્મત જોઇએ. પણ જો જો, પેલી બાળા આપને ગળે ન પડે? રક્ષણકર્તા તરીકે તમને વરવા ન ચાહે! કારણ કે આપનું મહા તેજ ને મહા પુન્ય જોઇને તે લલચાઇ જશે!"

"તેની ચિન્તા ન કરશો. મ્હારૂં મન એવું નબળું નથી."

"ત્યારે લ્હો જળ-ને મ્હારા હાથમા એ પુન્ય-જળ આપો?" ગુણવંતીએ પલગ નીચેથી પાણીનો લોટો લઇને જયન્તને જળ આપ્યું. ભાવનાનો ભૂખ્યો જયન્ત આ ગત જાણી ગયો.

"કહો. હું શું કહીને તમને જળ આપુ?"

"આપ માત્ર એટલુંજ કહો, કે એક અભિલાષી અબળાનું રક્ષણ કરવા અર્થે, અને તેને તેના માનીતા દેવ-મદિરમા પહોંચાડવા અર્થે, તેને હેરાન કરતા શત્રુને હકાવવાની હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું. અને સત્ય-વચનને આ પુન્ય-જળ આ બાળાના હાથમાં મુકું છુ. જો હુ સત્ય દીલથીજ કહું છું, એમ પ્રભુને પ્રતિત થાય, તો આ બાળાનો ડંખ નાશ થજો!" જયન્તે ગુણવંતીની પરિક્ષા કરવાને પાણી મુકયુ.

"વાહવા! આ એક પુન્ય હાંસલ કરવાનો ખચ્ચ... છે"

જયન્તે નિર્મળ ભાવનાએ આ વિચાર માન્ય કર્યો, ને પુન્ય-જળ લઇને ગુણવંતીના હાથમા મુકયું. ગુણવંતી તે જળ પી ગઇ.

"અરે ! એ જળ તો ભૂમિપર છાંટવું જોઇએ ?"

"તો ભૂમિને શ્રાપ લાગે ! આ જળ તો મ્હારા અંગનું રક્ષણ કરનારૂં ચરણામૃત છે, ને તે પીવાથીજ મ્હારૂં લોહી શુદ્ધ થશે."

"જો ! જો પેલો વીછી પાતાળમાં પેસી ગયો !" જયન્તે ગુણવંતીની ચેષ્ટા કરી, ને તે હસી પડી. નિર્દોષ જયન્ત હસ્યો.

"ત્યારે હવે તો આપને આરામ થયો કની ?"

"હા. આપનો ઉપકાર થયો. આજથી આપ મ્હારા રક્ષણ-દાતા ને જગત્રાતા છો !" ગુણવંતી પગે પડી.

"અરે ! આ શું કરો છો ?" જયન્તે વિસ્મયતાથી કહ્યું. "ઉઠો, ઉઠો ?" તેણે ગુણવંતીના બે હાથ પકડી ઉભી કરી.

"આપે મ્હારૂં જીવન સંભાળ્યું, ત્યારે હુ આપને શરણે આવીને ચરણે ન પડું ?" ગુણવંતીએ બે હાથ જોડીને કહ્યું.

"આપ આમ શું કરો છો ? મને કશી સમજણ પડતી નથી ?"

"આપે મને મ્હારા પ્રેમ દેવનાં દર્શન કરાવ્યાં. મુજ સરખી મુમુક્ષુ બાળાને એક કામદેવ જેવા મહા શત્રુના પંજામાંથી બચાવી. અને મ્હારૂં રક્ષણ કરવા માટે સત્ય વચને પુન્ય જળ આપ્યું, તો પછી મ્હારા દેવને ચરણે પડવાની મને આતુરતા ન થાય ?"

"ત્યારે મ્હારી કને જે બાળાનું રક્ષણ કરવા માટે પ્રતિજ્ઞા લ્હેવરાવી, તે આપ પોતેજ બાળા ?" જયન્તે હસતે મુખડે પુછ્યું. ગુણવંતી હવે સમજી ગઇ.

"હા. પ્રભુ !" ગુણવંતીએ ગંભીર સ્વરે કહ્યું.

"ત્યારે તો કૃતાર્થ થયો. એક પુન્ય વડે બે ધર્મ-કાર્ય થયાં !"

"હજી મને કૃતાર્થ કરવાનું કામ બાકી છે ?"

"તે શું વારૂ ? હજી પણ મહેમાનગીરીનો ઉપયોગ કરવાનો હોય, તો તૈયાર છું ?" જયન્તે હસીને નિર્મળ ભાવે કહ્યું.

"જેમ મ્હારી કાંડી પકડી છે, તે રીતે હાથનો પોચો પકડો ? જે રીતે આ કાંડી ખાનગી રીતે પકડીને સત્ય-વચને રક્ષણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તેજ પોચો પકડીને સેંકડો સજ્જનો સન્મુખ અગ્નિ સામે બેસીને જાહેર પ્રતિજ્ઞા લ્હો."

"શું પાણિગ્રહણ ?" જયન્તે નીચું મુખ કર્યું. ને વિચાર વમળમાં પડ્યો. ગુણવંતી બોલી.

"તમે અમુઝાશો નહિ. વિસ્મય થશો નહિ. તમે જુગારમાં ધન ગુમાવ્યુ નથી. તમે રેતીમાં વાવણી કરી નથી. તમે લોખંડપર જળ રેડયું નથી. તમે તમારૂં વચન-ધન મણિકર્ણિકાના મંદિરોની મૂર્તિને ભેટ કર્યુ છે. તમે તમારી મન-આશાની વાવણી કાશી ક્ષેત્રમા કરી છે. તમે તમારો વૈભવ, સંસારના સુખસાગરમા રેડયો છે "

"ત્યારે શું તમને પ્રેમ-ડંખ લાગ્યો હતો, ને તે ડખ-નિર્વાણ કરનાર વૈદ મને ધાર્યો હતો ?"

"હા. ડખે આપનો, ને ઝેર પણ આપનું, તે આપનાથી ટળ્યું. જેમ ગરમીનો રોગ ગરમ દવાથી ટળી જાય, તે રીતે આપણો રોગ આપથી ટળી ગયો."

"ત્યારે તો હવે મને બદલો મળવો જોઇએ !" જયન્તે બુટ્ટો ઉઠાવ્યો. પોતાને ચળવાને ગુણીએ પ્રપંચ કર્યો, ત્યારે તેને ચળવા પોતે પ્રયત્ન કર્યો, પણ સ્ત્રી ચરિત બળવાન નીવડયુ

"બાળા ! જો તમે પ્રાણ સમર્પણ કરો છો, તો માત્ર એક પ્રેમ-ચુંબન આપો ?"

"પ્રેમરાજ ? એ બદલામાં આ પ્રાણ આખો આ
પણ કરૂ છુ. આપ મ્હારા અંતઃકરણમાં પ્રભુ તુલ્ય .

અંતરમાં ઉદ્દભવેલા પ્રેમના આપ પુજનીય દેવ છો. મ્હારો પ્રાણ આપના ઉપકારથી દબાયલો છે. મ્હારા દેહ પર આપે કશો આભાર કર્યો નથી. મ્હારી આંગળીનો ડંખ નિવાર્યો છે, તો મેં તેના બદલામાં આપને મ્હારો પોંચો પકડાવ્યો છે, માટે દેહ પર ઉપકાર કરીને પછી પ્રાણપરના પડનો અધિકાર ગ્રહી માગણી કરો ?" ગુણવંતીએ સદ્દગુણ બતાવ્યો. સ્ત્રીની શુદ્ધતાની કસોટી કરવા આતુર થએલો જયન્ત આ શબ્દ સાંભળીને બાળાની ચતુરાઇ તથા પવિત્રતા પર મોહાશ થઇ ગયો.

"શું પ્રાણ સાથે દેહને સંબંધ નથી ?"

"કેટલાંક કર્મ પ્રાણની અનેચ્છા છતાં છેહ કરે છે. દેહનાં દુ:ખ દેહને વેઠવાનાં છે. પ્રાણ તો પોતાને માર્ગે જવા દેહને તજી જાય છે !" ગુણવંતીએ કેળવણીના તત્વથી માનવ–ધર્મ સમજાવ્યો. જયન્તે હજી વધુ કસોટી કરવા યત્ન કર્યો. ગુણવંતીએ તેમ તેમ તેના મનપર સદ્દઢતાની વધુ છાપ બેસાડી.

"જો હાથપર સ્પર્શ કરવા માટે પ્રેમી પોતાની પ્રિયાનો અધિકારી થયો હોય, તો દેહના બીજા ભાગ માટે કાં નહિ ?"

"હાથે હાથના સાત્વિક સ્પર્શ માટે વૈદ ને રોગી વચ્ચેનો સંબંધ ગણાય છે. સ્વસુખ ને પરગાલનો સંબંધ એટલી હદ સુધી અધિકાર ધરાવતો નથી."

"શું કુંવારી અવસ્થામાં પ્રેમીઓ પ્રેમ–ચુંબન કરતાં નથી ? ગાલ કે હોઠનો પરસ્પર સ્પર્શ કરતાં નથી ?"

"આર્ય–ધર્મની પરનાલિકાથી આપ અજાણ તો નથી, પણ આપ વિચારો કે મેં આપને મ્હારા આ સ્થૂળ દેહ વડે આલિંગન આપ્યું, અને પાછળથી મારા ભાગ્યમાંથી આપ ખસી જાઓ, તો મારો કેવી ગાળગમતી હાલતમાં આવી પડે ? આપના ભવિષ્યની પ્રેમી

પત્નિ હોય, તેણે જો કુંવારાવસ્થામાં પરપુરૂષ સાથે પ્રેમ જોડીને, અધર ચુંબન દઇને પછી આપને વરી હોય, તો તે પ્રેમાળ સ્ત્રીનું મન કેવું ડંખ મારે ? આપણે હજી પ્રેમના પગથીયાંપર ચડયાં છે. કંઇ પ્રેમમંદિરમાં વસ્યાં નથી, સમજ્યા, મારા શાણા શામળીયા ?"

"મને સ્વપ્નામાં તો આપ મનાવતાં હતાં, વિનવતાં હતાં, તે હવે કેમ વિમુખ થયાં ?"

"શું તમને પણ એવું સ્વપ્નું આવ્યું હતું ?"

"હા. તમને પણ એમજ થયું હશે !'

"હા. તેથીજ મને વીછુડાનો ડંખ થયો, ને પ્રેમતારથી આપને ખેંચવા પડયા."

"મને ખેંચીને અંતે તમે છુટાં થઇ ગયાં ?"

"ના, હું પહેલી બંધાઇ ચુકી છુ. મેં પ્રેમ-દૃષ્ટિથી તમને વધાવ્યા, પછી દુધ પીવરાવ્યું, પાન ચવરાવ્યું, ભોજન જમાડયું, સંગીત સંભળાવ્યું, અને છેવટે વચન મેળવીને જીવન સાર્થક કરાવ્યું. કહો, હવે ખાનગી પ્રતિજ્ઞાને જાહેરમાં મુકવાનુંજ બાકી રહ્યું. ને તે પછી આ કિંકરીને સ્નેહની સોડમા સંતાડવાનુંજ બાકી રહ્યું, મારા પ્રાણદાતા !" ગુણવંતીએ હસને ચ્હેરે જયન્તની હડપચીપર કોમળ અંગુલી ઉડાડી. જયન્તને હવે પ્રેમાંકુર સ્ફુર્યા. ને મોહનું આલિંગન ચ્હ્યું. જયન્તે હજી પણ ગુણીની કસોટી કરવા માંડી.

"જો મને બદલો આપવો હોય, તો પ્રેમદાન દેવુ જોઇએ ?"

"તમારા અંતરમા સ્નેહ-જળના તરંગો ઉછળતા હોય, તો કાલે સવારે લગ્ન કરીને આ આખો દેહ તમારોજ કરી લ્હો, ને તે પછી પ્રેમદેવને અને કામદેવ બન્નેને ."

ગુણી મનનો ઉભરો ખાલી કરવા જતાં પાછલા દરવાજા તરફથી ગાડીનો અવાજ સંભળાયો, ને બન્ને ચમક્યાં. નીચેથી બૂમ મારી.

"હાથકી અંગુલીકા ખીછું તો બડા ઝેરી નીકલા. દવાઇ તો નહિ મીલી, પરન્તુ હમેરી પાઉંકા અંગુઠાપર ઠેસ લગી, ને હમભી આજારી હો ગયા ? રામ જાને અબ ક્યા હોગા ? ઉપર ચડા નહિ જાતા હય ? "

ભૈયો રામસિંહ દાદર નજીક આવીને ઓટલાપર બેસી ગયો. જયન્ત ને ગુણવંતી બન્ને ઉપરના દાદર નજીક આવ્યાં, અને ભૈયાની હકીકત સાંભળીને ગુણીએ દાદર ઉપરથી કહ્યું.

"ભૈયાજી ! મ્હારૂં દર્દ નરમ પડી ગયું છે, તમે તેની ચિન્તા ન કરશો. આપને માટે હવે શું કરીએ ?"

"મયેંને જલકા પટ્ટા લગાયા હય ? અભી મયે યહાંજ રહુંગા ?"

"વારૂ, પિતાજી આવે, એટલે આરામ થયે ઉપર આવજો."

એવામાં તો પાછલે દરવાજેથી પૈડાંના આવેલા અવાજ પ્રમાણે યોગેન્દ્રની ગાડી આગલે દરવાજે આવી પ્હોંચી, ને રામસિંહે મોટેથી બૂમ મારી.

"શેઠજી આય પહુંચે ?"

"પિતાજી આવ્યા ? સારૂં થયું ! અહીં પધારો ?" ગુણી બારી કને આવી.

શા સારૂ ? ચોર બનીને શાહુકાર થવા !

જયન્ત દાદર પાસે ગયો. યોગેન્દ્ર ગાડીમાંથી ઉતરીને ઓટલા પર આવતાં સુસવાટો નાખતા ભૈયાને પુછ્યું.

"ક્યા હય, રામસિંહ ? ઠંડીમેં યહી ક્યા ફુકતા હય ?"

"જનાબ ! ગુણવંતી બ્હેનકો બીછુ ડંખ ગયા ! મયે દવાઇ લ્હેનેકો ગયા, બૈદ મીલા નહિ, લેકીન ઠયસીસેં મેરા પાયકા અંગુઠા તૂટ ગયા ? રામ રે !"

"બાઇકો કયસા હય ?"

"મને સારૂં થઇ ગયુ છે, પિતાજી ! ઉપર પધારો ?" ગુણવંતી ઉપરથી બોલી. યોગેન્દ્ર એકદમ ઉપર ચડી ગયો.

"ક્યા જમાના હય! જીસકા દીલ લગતા હય, વોહી વ્હાં ચડતા હય ? બેટીકો આરામ હુવા, તોભી યહીંવ્હાં ગયે ! મેરેકું દર્દ સતાતા હય, સો પુછનેકો ખડા નહિ રહે ? રામ ! રામ ! રામ !" ભૈયો મનમાં બડબડયો.

"જયન્તીલાલ હજી જાગે છે ?" યોગેન્દ્રે જયન્તને જોઇ કહ્યું.

"હા. હજી ગુણવંતીને હમણાંજ આરામ થયો."

"માફ કરજો, તમને તન્દી પડી. મહેમાનગીરી તો ઠીક થાય છે."

"હા. આખી રાત એજ ગઈ?" ગુણવંતીયે કહ્યું.

"તને તો આરામ છે કની, બેટા ?" યોગેન્દ્રે ગુણીને પાસે લઇને પુછયું. પિતાજી શું જાણે, કે કન્યા મન-રંગમાં રમે છે !

"હા. પિતાજી, પણ આપ કેમ છો ?"

"સારી પેઠે છુ. સાહેબને પણ આરામ છે." યોગેન્દ્રે કપડાં કહાડતાં કહ્યું.

"ત્યારે આપ પહોડી જાઓ ? બહુ થાકી ગયા હશો." જયન્તે કહ્યું. ચોરનું મન નબળું !

"હા. ને તમે પણ પોઢી જાઓ ! જો કે સવાર તો થવા આવ્યું છે; તોપણ ઉજાગરો ભારે પડશે. હુ તો આજ મોડો ઉઠીશ."

"ભલે, પિતાજી ! મને તો હવે નિદ્રા નહિ આવે."

"તોપણ ઝંપી જાય તો સારૂ. જયન્તીલાલ, તમે પણ સુઈ જાઓ." યોગેન્દ્રે શુદ્ધ મનથી સલાહ આપી.

"હું અરધી રાત સુધી તો સુતી છુ, પિતાજી !"

"વારૂ, ત્યારે જેમ મરજી ! હું તો લગાર સુઈ જઇશ." એટલું કહીને તે પોતાના સુવાના ઓરડામાં ગયો, અને જયન્ત પ અંદર સુવા ગયો. ગુણવંતી હસતી હસતી પોતાના પલંગપર

અને નવા નવા તરંગો અથડાવતી હસતી રસની આશા-નગરનો કિલ્લો જીતવાની ફતેહમાં પ્રભાતની રાહ જોવા લાગી. જયન્ત કંઇક હર્ષ ને કંઇક શોકમાં પડી ગયો; તેના મનમાં વિવિધ તરંગો ઉડવા લાગ્યા, ને એ રીતે આ કાળી રજનીનો સ્વચ્છ ગગન જેવો ઉજળો અંત આવી ગયો.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

પ્રેમ-પ્રસંગનો નવલ રંગ !

"ધન્ય ત્હારી ટેકને, ગુણીયલ !" જયન્ત પલંગપર સ્થૂલ દેહ નાખીને મન-તરંગ ઉછાળતો બોલ્યો. "મૃત પ્રિયાની ભેટ શંકાશીલ-મર્યાદશીલ પ્રેમ-ચુંબનથી પુર્ણ થઇ ! પણ આ દૃઢ મનની બાળા, વિરહ-વ્યાધીમા ગ્રસ્ત થએલી છતાં સ્ત્રી-ધર્મની પરનાળિકા તજીને પણ કદી મનથી નબળી થઇ શકી નહિ ! એકાન્ત સમયે, યુવાનીના આવેશમાં કામ-વિહ્વળા સુંદરી અંત સુધી એકજ વચની ને સ્થિર રહી. શાબાશ છે ! જેવું રૂપ, તેવોજ ગુણ છે. તે કદાપિ લાલચ કે મોહથી ચળિત થાય તેવી નથી. તેનામાં કુદરતે સર્વ ગુણો સ્થાપ્યા છે. મનની ઇચ્છા સસારવૃત્તિ ત્યજીને પરલોક ગમનનો માર્ગ મેળવવા સારૂ નિવૃત્તિ નિવાસ લ્હેવાની હતી, પણ આ મનોહર પદાર્થની-પરાગમય પ્રસાદી પ્રત્યક્ષ પડેલી હોવાથી, ને એવાં રાજ-રત્ન શોધવા જતાં જડે તેવાં ન હોવાથી, તથા એમને તજવાને દીલ લગાર હઠીલું હોવાથી મન ચાહે છે, કે સંસારનો અપુર્ણ રહેવો વૈકુંઠી-વૈભવ લેવાને આ સુદરીનો આગ્રહ ભરેલો સ્નેહ સ્વિકારવો. ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે પિતૃને શ્રાદ્ધ દેવા એક પણ પુત્ર નથી. યુવાન અવસ્થામા વિયોગના કઠણ આવેશને લીધે, ને પ્રિયાના પ્રેમની અદ્વૈતિય ગુણની અસરથી હમણાં સંસાર વિકારી લાગશે, પણ આ ગંદા દેહ

જ્યારે કર્મવિપાકનાં અવલંબન કરતો પરવશ પડશે, ત્યારે સ્ત્રી વિના કોઇ પણ ત્યાં સેવા કરવા ઉભુ રહેવાનું નથી ! ખરૂં ! મેંજ કહેલું છે.

પ્રિયાને છુટકો ન્હોતો, પીધા વણ ઘુંટડો ખારો,
પીધો અંને જીવ્યા સુધી ..... .

પણ હવે ? હવે આ જીવડાની સભાળ લ્હેનાર કોણ ? વ્હાલી પુત્રી રમા માટે આ દેહ, સસારી વૈભવને શરણ કરવો પડશે, અને તેમ કરતાં કેવળ આ જીંદગીને એકલડી-અટુલી કરવાથી કાંકો મારતું મન કદાચ અવળે રસ્તે જશે તો ? વિરહ કે કામ વશ ન થયો, અને કોઈ મન-મોહિની નાયકાને શરણ થયો તો ? અથવા માંકડુ મન કોઇ પરસ્ત્રીના પ્રસંગમાં પડીને અધર્મ તથા અન્યાયના ઉંડા ખાડામાં ઉતરી ગયું તો ? ' જયન્તે વિચાર કરવા માંડયો ......

" શું આ ગુણીયલ મ્હારે લાયક નથી ? શું મૃત પ્રિયા કરતાં તેનામાં અધિક ગુણો નથી ? હા ! રૂપ, રંગ, કેળવણી, વિવેક, ધર્મ, ભાવના, ને પ્રેમની એ એક અલોકિક પૂતળી છે, વૈભવને દીપાવે તેવી એ દેવાંગના છે, દેહને સંભાળે તેવી એ દેવી છે, વૈકુંઠમા પહોંચાડે તેવી એ વનિતા છે, દુ:ખને વિસરાવે તેવી એ દારા છે, આફતને ઉલ્લંઘન કરાવે, એવી એ અબળા છે, મનને આનદ સાગરમા ડોલાવે તેવી હંસણી છે, અને સદ્‌ગુણ વડે સંસારને શોભાવે, તેવી એ સાધ્વી છે. સદભાગ્ય કદાચ આ રત્નને મેળવા કાં મને અહીં ઘસડી નહિ લાવ્યું હોય ? આહા: ! સુમતીની વાસનારૂપ પ્રીતિ, પતિને દુ:ખમા રીબાતો જોઇને કાં મને આ રત્ન મેળવી આપવા અહી દોરી લાવી નહિ હોય ? આહા ! મૃત પ્રિયા સુમતીના સ્વપ્ન-ભેદી વચનો કેવાં દિલાસારૂપ થઇ પડયાં છે ? સુમતી ! તું મૃત પ્રેમી છતાં, મ્હારા સુખને માટે હજી સજીવન છે. સ્વપ્નામાં તુ શું વદે છે ?

" રે વિયોગી સારગ ! આશા-વન દઝાયલું દેખીને સુખસાગર તરફ જવાને કાં હઠીલો થાય છે ? શું સાગરમાં દાવાનળ લાગશે?

યુવાન જીવડાને મૃત પ્રેમી જોડે જડીને યુવાનીનું સુખ શા સારૂ બગાડે છે ? હું તારૂં સુખ જોઇને આનંદ પામીશ. કોઇ શાન્તિદાયક તરૂવરોની ઘટામાંથી એકાદ્દા કલ્પતરૂનો આશરો લઈ લ્હે ? વ્હાલા ! હઠીલો ન થા, વૃથા વ્યાધી વ્હોરી ન લ્હે ? હુ ત્હારા અવિચળ પ્રેમની પ્રેમાંગના વૈકુંઠમાં ત્હારા નામની માળા જપું છું ! હું ઇચ્છુ છુ કે મ્હારાં અસ્તિ પ્રેમ ગંગાજળમાં પડયાથી હું મુક્તિ પામી છું. **પતિના અંતરમાં પત્નિ જો પ્રેમ-સાધ્વી છે, તો તે ખરેખરી વૈકુંઠની અધિકારી છે.** તે મૃત છતાં સજીવન છે હવે તમારે એ જીવન બગાડવાં નહિ ! હુ-અરે મ્હારો વાસના દેહ, કે સંસ્કારી સ્નેહ ત્હારા નવલ સુખથી કંપવાનો નથી. મ્હારા વ્હાલાને મેં જીવતાં કદી વ્યથા થવા દીધી નથી, તો પછી મૃત દેહે હુ તેને દુઃખિ થતો કેમ જોઇશ ? પ્રાણનાથ ! હુ અદેખી નથી. બીજી પ્રિયા જોડે તું સુખ માણે, તે જોઇને હુ બળનારી નથી. મ્હારા નાથના સુખ માટે હુ સદા આનંદ માનું છુ. હા, હું અદેખી થઇશ ! મ્હારા નાથને રંજાડનારી કોઇ સ્વાર્થી રમા જો મ્હારા પ્રથમનાં સુખથી અદેખી થશે તો ? પણ ના, પ્રેમીને પ્રેમ જોડલુંજ મળશે-યત્ન કરો ભગીરથ યત્ન કરીને પવિત્ર ગંગાને સ્વગૃહમાં લાવો, ને સપ્તકૂળ તારો-વ્હાલા !

(છપ્પય છંદ)

કરશે ક્રોડ ઉપાય, ગઇ તક ફરી નહિ મળશે,
ઉડી ગયું નિજ હાથ, પંખી પાછું નહિ ફરશે;
બગડી બાજી જેહ, ફરી માંડે તોય ફળશે,
કરશે ઉદ્યમ નેક, નકી તન દુઃખડું ટળશે !
જીવતો નર ભદ્રા પામશે, કહેવત જન સાચી થશે;
કર યત્ન ભગીરથ પ્રાણીયા, ત્હારાં સંકટ સૌ જશે.
કદી નહિ હરવાર, હોડી ડૂબે જળ-સાગર,
કદી નહિ હરવાર, કાચી ફાટે તન-ગાગર;

કદી નહિ હરવાર, આશ—તરૂવર સૂકે થઉ,
કદી નહિ હરવાર, તૂટે ગરભાશયનો મળ !

કદી કોઇક કાળે આવશે, આફ્ત કર્મ ગતી વડે,
કા બની જાય તું બ્હાવરો, તાપ-છાંય ફરતી ફરે.
ધિરજનું ધર નાવ, હલેસુ હિમ્મતનું લ્હે,
સાચું મન-સોખાણ, નીત-સઢનું નાખી દે;
વિપદ્ વિજળી વેગ, તણો ચમકારો થાશે,
સુખ દુઃખનું તોફાન, પલક સાગરમાં જાશે;
જો ભગવન ભરૂંસો રાખશે, ત્રિવિધ તાપ તે ટાળશે,
રજની પર રજની નહિ પડે, પ્રભાત પ્રકાશ પાડશે.

આ છેલ્લી કડી બોલીને જયન્ત પલંગ પરથી ઉઠવા જતાં, ગુણી ગુણવંતીને દરવાજા કને ઉભેલી દીઠી. ગુણવંતી જયન્તનો ગણગણાટ સાંભળીને હજી ઓરડાના દરવાજા કને શંકાશીલ થતી આવી, એટલામાં જયન્તને ઉઠતો જોયો, ને પોતે દિવાનખાનામા ચાલી આવી. જયન્ત તેની પાછળ પાછળ દીવાનખાનામાં ગયો, અને બન્નેથી પરસ્પર હસી જવાયું ! બન્ને જણ સામ સામાં ખુરશીપર હાથ રાખીને ઉભા. ગુણી બોલી.

"હાથમાં માળા લઇને સુભદ્રા પાછળ જેમ અર્જુન ફરે, તેમ કંઇ આપ પધાર્યા ? સીતાની રઢથી રામ જેમ હરણી પાછળ પડે, તેમ તો નહિજ !"

"અને ચંદની જેમ ઝાડનાં પત્રોમાંથી છાયડીએ બેઠેલા વિરહી દમ્પતી યોગી રામચંદ્રજી તરફ તાકી તાકીને છુપાતી-લપાતી જુએ તેમ તો નહિજ !"

"પ્રભાત થયું. પ્રભુનું દર્શન કરીએ, તેમાં કંઇ પાપ ?"

"સવારના પહોરમા ઉઠીને સદ્ગુણી માનવનું મોં જોઇએ તેમાં કંઇ પાપ !"

"રજની પાછળ સૂર્ય હશે !"

" કમલિની ભલે જળમાં છુપાઇ જાય, પણ ચન્દ્રને કંઇ વિકસાવ્યા વિના છુટકો છે ? "

" ભગવત પર ભરૂસો રાખશો, ત્રિવિધ તાપ તે ટાળશે, એ શું ?"

" એજ તો ! કંઇ રાતપર રાત પડશે ? દુઃખતા પર ડ્હામ, ને પડયા પર પાટુ તો અભાગીનેજ પડે ! પ્રભુ દયાળુ છે. "

" શું આ પ્રચળિત દુઃખનું પ્રતિબિંબ છે ? "

" અને તે બે તરફ ! એક જળમાં, ને જળનું પ્રતિબિંબ દર્પણમાં ! "

" એટલે ? મુખનો ચ્હેરો જળમાં, ને જળનો પડછાયો આરસીમાં ? એ તે શું ? "

" મન, મૃત સંજીવિનીમાં, ને પ્રેમ, નૂતન વ્યવહારમાં ! "

" આમ થવાનું કાંઈ યથેચ્છિત કારણ તો હશે ! "

" કારણ તમે પોતે ! એક વચન અને બીજો સ્નેહ ! "

" પણ તેમાં વિઘ્નરૂપ નિઃશ્વાસનો ઉભળકો શાથી આવે ? "

" પ્રિયાનાં અસ્તિ ગંગા—જળમાં નાખીને, મુંબઇથી સન્યાસ ગ્રહવાની ઇચ્છાએ કાશીમાં આવ્યો, અને અહી તમે પ્રેમ—જાળ પાથરીને વચનથી બાંધી લીધો ! "

" તેથી અનિષ્ટ શું થવાનું હતુ ? જરા શાન્ત ચિત્તે વિચાર કરો !"

" ખંડિત થયેલું પ્રેમ રત્ન, અખંડ કરવાના વિચારમાંજ ગોથાં ખાય છે ! "

" હું લાયક નથી ? " ગુણી બોલી.

" સાકરની મીઠાશમાં શુ પુછવું ? દુધની ઉજવળતામાં શું જોવું ? તું ગરવી, ગુણિયલ, ડાહી, ચોખ્ખી ને નમણી ! પણ રમાનો વિચાર ?"

" હુ તેને મ્હારી નાની બેન જેવી ગણુ તો ! "

" લોકાપવાદથી ડર લાગે છે. પ્રેમ ને ધર્મનાં યુદ્ધ થાય છે. લોચન ને મનનો ઝઘડો ચાલ્યો છે. બન્નેના સંવાદમાં મ્હારો જીવ મુંઝાય છે. વ્યવહાર આગળ આવે છે. વિયોગી મન પાછળ હઠાવે છે."

પિતાજીની ઇચ્છા છે. સાવકી તરીકે હું બાળાને સાચવીશ નહિ. હું મ્હારૂં પોતાનું તન ગણીશ, તો ?"

"તો હું મુબઇ જઇને તૈયારી કરીશ !"

"ભૂલી જશો તો ? વિચાર બદલાશે તો ? ધર્મ ચુકી જશો તો ? વચન પલટાઈ જશે તો ?"

"ત્હારા ગુણ એવા છે, કે તું નહિ વિસરાય !'

"ભાવતા ભોજનની તૃપ્તિ પછી ઓકારી થએલી જગ્યાએ જતાં મનોહર ભોજનપર અભાવ થાય છે ?"

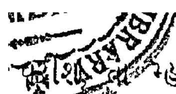
"કદી તેમ નહિ થશે. ખાત્રી રાખજે કે વચન એક, પિતા એક, અને પ્રભુ પણ એક !"

"અધીરા મનને વિશ્વાસ ન આવે ! તમે એવી ખાત્રી આપો, કે મ્હારૂં મન સ્થિર થાય. કદી તમારી વૃત્તિ ચળે, તોય પ્રતિજ્ઞા પળાય."

"આપની કને એક વસ્તુ છે. રમાને અહીં રાખી જાઓ. તે હુળી ગઇ• છે બાળહઠથી કદાચ મને વળગશે. માટે અહીં રાખો—હવે તે તમને નહિ વળગે. એ નિમિતે આપ અહીં આવી શકશો !"

"હું વિચાર કરીને પ્રસંગ જોઇ તેમ કરીશ."

"ત્યારે હવે છેવટે હું મ્હારો દેહ પણ આપને સ્વાધીન કરૂં છુ. તેને ગમે તો મારો, પાળો, કે તારો—કાં તો પુન્ય હાંસલ કરો, ને કાં તો પાપ મેળવો ! હુ હવે આપનીજ છુ. પ્રતિજ્ઞા અને વચન એના કરતાં બીજો પ્રભુ પ્રત્યેના વિશ્વાસનું એકે સાત્વિક ને ઉચ્ચ સાધન નથી. હું ભોળી નિર્દોષ બાળા છુ. હું હજી સુધી કોઇના પ્રસગમાં આવી નથી પિ-તાજીની આન્તરિક ઇચ્છા નિહાળીને આપને હું ચહાતાં શીખી છુ. સુધારાના સાચા કિર્ણો વડે હું પ્રેમના તેજથી તેજસ્વી બની છુ તમે કદાચ મને ગાંડી-ઘેલી ગણશો. ભવિષ્યના ડગમગના સંજોગને લીધે કદાચ મારા સાચા અંતઃકરણમાંથી ઉદ્‌ભવેલી પ્રેમની પાખંડીઓ પરસ્ત્રી થવાના સંજોગે કોઇ કાળે કરમાયલી માનશો, આપની ચરણરજથી હું વેગળી થઇને મને હૃદય કહે છે કે કદી હું બીજા વરને નહિ વરીશ, ને

ક્ષણિક મ્હારી પ્રેમ–ભક્તિ અવિચ્છિન્ન ન રહેતાં ભ્રષ્ટ થશે એમ આપ ગણશો–પણ ના–તેમ માનશો નહિ. હવે હું તમને વ્હાલા કહું છું, મ્હારા કહું છું, વ્હાલા ! હું હવે બીજાની નહિ થઇશ. તમે સાચા હશે, તો હું તમારીજ થઇશ. ને જો હું તમારી છું, તો પછી મ્હારા વ્હાલાને વધાવતાં વાર શી ? જેને હું મ્હારા કહું છું, તેને મળતાં ઢીલ શી ? હું હવે તમારીજ છું." એટલું બોલીને આ અધીરી બાળાએ જયન્તના ખભાપર પોતાની નાજુક ગરદન ઢુકાવી દીધી. નિર્દોષ અને સાત્વિક મનની મુગ્ધાએ, પ્રભુ સાક્ષી રાખીને જયન્તનાં વચન એક પ્રભુનો વિશ્વાસ ગણીને તેણે પોતાનું શીર પતિરૂપ પરમાત્માના–અશરણાશરણ નિરંજનના ચરણમાં ગૌ-રક્ષા કરવા અર્થે મૂક્યુ, જયન્તે ગદ્‌ગદતા સ્વરે સ્વિકાર્યું,

"હું તમારૂં રક્ષણ કરીશ." જયન્તે, ભવિષ્યની સાચી પ્રેમાળ પ્રિયાના ગોરા ગાલપર હાથ ફેરવ્યો, અને કોમળ હંસગ્રીવપર ચુંબન કર્યું એવામાં—

चक्रवाकवधुके आमन्त्रयस्व सहचरीम् उपस्थिता रजनी ।

આમ દુષ્યન્તને ભેટતી શકુન્તલાને ગૌતમીએ સુચન કર્યું હતું કે "હે ચકવી ! તું ત્હારા પતિને ભેટી લ્હે, રાત પડવા આવી છે !" અથાત્ યોગેન્દ્રલાલ જાગૃત થયા છે, એમ ભાગ્યદેવીએ જાણે જયન્ત તથા ગુણવંતીને આન્તરિક સુચન કર્યું, અને ખરેખર એમજ થયું. યોગેન્દ્ર જાગૃત થયાનો શબ્દ આવ્યો, અને બન્ને પંખીઓ છુટાં થઇ ગયાં. વિરહ વ્યથા શાન્ત પડી. પ્રેમનાં મેળાપની ઘડી કેવી કાચના બિલોરી ગ્લાસ જેવી નાજુક છે ? કેવી શિયાળાની રાત્રી જેવી ટુંકી છે ? કેવી રમણીય ને શરદ પુનેમ જેવી રૂપાળી ને કોહીનુર કરતાં એ કિમતી છે, તે તો પ્રેમીઓ જાણે ? તે રાજાની મહાન સાહ્યબી કરતાંએ વધારે ચડતી ને સ્વર્ગીય છે. જ્યાં પ્રેમમાં ભય રહેલો છે, તેજ પ્રેમની ઘડી કિંમતી છે. ભયથી વિંટાયલા પ્રેમીઓનો

રમા બહેન ! તમને આંહી ગમે છે ?

ભા. ૩ જો. પૃ. ૨૧૮.

એકાંન્ત મેળાપ એજ ખરે કિસતીછે, ને તે કિંમત આંકવાને કુદરત સિવાય બીજો કોઇ પણ કવિ શક્તિવંત નથી; પછી રોમીયો ને જુલીયટ જુઓ, કે શીરીન ને ફરહાદનો કિસ્સો રજુ કરો, પણ—

પ્રેમની વ્યથા પિછાણે પ્રેમીયો અને,
પળ-વિપળ ઘડી પ્રતિઘડી વૈરિણી બને.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

પ્રેમ-પુષ્પની ખિલેલી પાંખડીયોપર ઉન્હાળાનો તાપ.

જયન્તના છેલ્લા સત્તાધારી ને આશ્રિત વચનોથી ગુણવતીને વિશ્વાસ બેઠો, કે હવે પોતે પોતાની આશામા ફળિભૂત થઈ. તે બિચારી આ એકાન્ત ગામડામહિંની, એક નિરજન વનમાંહેની નિર્દોષ કોયલડી હતી. તે કોઇપણ પ્રેમી સ્ત્રી કે પુરૂષના સંબંધમાં આવી નહોતી. તેનો અભ્યાસ તેનો સાથી હતો. તેનુ સંગીત તેનો પ્રેમી હતો, ને તેની મનવૃત્તિ તેની આશા હતી. નવીન કથાઓપરથી પ્રેમના સત્વો જાણવા શીખી હતી. કાદમ્બરી ને શકુન્તલાના શિક્ષણે તેને પ્રેમલગની લગાડી હતી, પણ કામવૃત્તિ મંદ હોવાથી, યુવાની ખિલી છતાં પુરૂષ કે સ્ત્રીનો શૃંગારિક વિનોદ લક્ષમાં આવ્યો ન હોવાથી; વા તેના પ્રસંગમાં આવી ન હોવાથી તેની ચિત્તવૃત્તિ અડગ રહી હતી—ખસી નહતી. ગુણી ગુણવતીના સુખ—દુખનો વા પ્રેમ—તાપની ગરમીનો આ પહેલોજ પવન ફુંકાયો હતો, ને તેમાં આ ભલી ભોળી બાળા કેટલેક અંશે સફળ થયલી માનતી હતી. જયન્તની મોહ દૃષ્ટિમાં સમાયલી કંઇક ભાવની અછતથી હજી ગુણી તદન નિર્ભય થઇ ન હતી, તોપણ તે માનતી હતી, કે હવે પોતાને ભાગ્યે જયન્ત-સર્જીત થયો છે. જયન્ત તો સાચો ને શુદ્ધ પ્રેમી હતો, ને તેથીજ પ્રભુએ ગુણીના અંતરનો ઉછાળો જયન્ત પ્રત્યે ઉછાળ્યો હતો; પણ જો નવલરાય જેવો કામાંધી પ્રેમના સ્વરૂપમાં, નીલમના પ્રેમભાવથી

વિમુખ બનીને, ગુણી જેવી નિર્દોષ બાળાને અંજાવે, તો આ ભોળી કુમારિકા ઠગાઇ જાય, તેમાં નવાઇ ન હતી ! ખરેખર પ્રેમનો અંજામ તો કઠણ, પીડારૂપ અને સંદેહરૂપ થાય છે. હવે જયન્ત ને ગુણીના પ્રેમની વચ્ચે લગારે વિઘ્ન તો પડવાનુ નથી ! કયા પ્રેમીઓ કેવળ નિર્વિઘ્ને પોતાનો ભાવ નિર્મળ પ્રકારે પાર ઉતારી શક્યા છે ? જે પ્રેમીઓનું કથનં વાંચીશું, ત્યાં સર્વ સ્થળે પ્રેમ–ધર્મમાં વિઘ્ન પડેલું ! પરિણામ તો પ્રભુ કૃપાએ લાભદાયક નીવડે, પણ શુભ યત્નમાં કષ્ટ બહુ પડે છે, ને તે છતાં આગ્રહી પ્રેમાળ તેનો અંત લઇનેજ શાન્તિ પામે છે.

જયન્ત ને ગુણી છુટાં પડયાં. ગુણીના મનમાં જયન્તે કહેલી રમાની ચિન્તા અસરકારક થઈ પડી. તેણી જાણે રમાની માતા થવાની હોય, રમાની ચિન્તા તેણીનાજ શીરપર આવી પડી હોય, તેમ તેણે રમાની સંભાળ કરવા માંડી. રમા પણ ગુણીને પોતાની માતા ગણતી હોય, ગુણી જાણે સદા પોતાની જોડેજ રહેવાની હોય, તે રીતે તેની સાથે છુટથી, પ્રેમથી, માયાથી ને મોહથી વર્તવા લાગી. બાળકને દીલ દીધાથી આ પરિણામ આવ્યુ. ગુણીએ રમાને રમાડવા માંડી: તેણીએ પુછ્યુ. “ રમા બ્હેન ! તમને અહીં ગમે છે કે ?”

“મને તો અહીંથી ખસવુંએ ગમતું નથી–મને તમે હવે તમારી જોડે રાખશો ? ” રમાએ દયામણે ચ્હેરે કહ્યું.

“તને મુબઈમાં ગમતું નથી ?”

“એકલુ કેમ ગમે ? વળી કાશી પણ ગુજરી ગઇ ! મારા પિતાજી ઓફીસમાં જાય, એટલે હું તો એકલી. હું ને કાશી, ને ત્રીજી મ્હારી બાની છબી ! હુ છબી જોઉં, ત્યારે તે મ્હારી બા હસતી હસતી મને જુએ, પણ તે બોલે નહિ હોં ! મરી જાય, તે કેમ બોલે ? પણ ગુણી બ્હેન, કાશી કાં ગુજરી ગઇ હશે ? મ્હારા પિતાજી કહે કે મ્હારી સુમતી બા'ને સંદેશો કહેવા ગઇ છો” નિર્દોષ ને ભોળી બાળાએ ચંચળ મનની તરેહવાર વાતો કહી દીધી. બાળ–મગજમાં જે જે વિચાર આવ્યા, તે કહી દીધા.

' ત્હારા પિતાજીનું કહેલું તુ માને છે કે ? "

" તો ! મને તો મ્હારા પિતાજી બહુ વ્હાલા છે "

" કદી ત્હારા પિતાજી બીજી સ્ત્રી પરણે તો ?"

" એટલે ! બીજી સ્ત્રી કોણ ? તે કંઈ પરણવાના નથી ! મ્હારી બા હજી મ્હારા બગલામાં છે, તો ! ને બીજી તો કાશી છે. કાશી હવે ગુજરી ગઇ, તેથી મ્હારી સંગાથે રહેવા તો તમે આવશો, પછી શા માટે બીજી સ્ત્રી પરણે ? હુ એકલી કેમ રહી શકુ ? પણ તમે આવો તો ? આપણે ગાડી-ઘોડામાં ફરીશું, ચોપાટી ફરવા જઇશુ. તમે મુબઇ આવોની ? ત્યાં બહુ મજા પડશે. હુ તમને વાલકેશ્વર ને મહાલક્ષ્મી લઇ જઇશ. વિકટોરિયા ગાર્ડન દેખાડીશ. તમે મુબઇ નથી જોયુ, ખરૂં કે ? અમારી સાથે ચાલો–ત્યાં તો નાટકો પણ બહુ સારા થાય. નરસિંહ મહેતો ને મીરાંબાઇ નાટકો બહુ સારાં છે. કુંવરબાઈ સાસરે જાય છે, ને શામળશાના વિવાહમાં ભીમ ને યાદવો આવે છે. તથા એક લોભીયો આવે છે તે જોવાની બહુ મજા પડે છે. જો તમે આવો, તો હું મ્હારા પિતાજીને સમજાવું ! "

" હું આવુ તે તને ગમશે ? તું મ્હારી સાથે રહેશે ?"

" હા. હુ તો તમારીજ કને રહીશ. હું તો તમને લીધા વિના જવાનીજ નથી જો તમે નહિ આવો, તો મ્હારા સોગન ઃઇને લઇ જઇશું ચાલો હું મ્હારા પિતાજીને કહુ ?" રમા ખરા દીલથી ચાલવા જતાં જયન્તને જોયો, ને રમા તેને ભેટી પડી.

" કેમ, બેટા !" જયન્તે પોતાની પાસે લીધી.

" ગુણી બ્હેનને આપણી સાથે લઇ જઇશું નહિ ?"

એટલુ બોલીને રમા રડી પડી. બાળ–હઠ પ્રકટ કરી નિર્દોષ કન્યા બીજી કશી બાબત જાણી શકી નહિ અણસમજુને અંદરના ભેદની શી ખબર ? ગુણીને લાગ્યુ, કે રખે જયન્તના મનમા સદેહ થાય, કે ગુણીએ બાળાને ઉશ્કેરી હોય, તેથી તે વચમાં બોલી. "રમા બ્હેન ! ન રડ, હુ આવીશ ! હવે તો બસ. રમા ! તુ કહીશ, તેમ કરીશું હો !

"ત્યારે તો ઠીક? કેમ ગુણીઆ! હવે શું કહો છો?"

"પણ સર્વ સન્જોગ પાધરા નીવડે, ત્યારેજ તો?"

"પ્રભુ પાર પાડશે." એટલુ બોલતાં યોગેન્દ્ર બહાર આવ્યા. રમાને રમાડવા નિમિત્ત જયન્ત ને ગુણીની નિર્દોષ એકાન્તપર યોગેન્દ્રને કશી શંકા ન થઇ, પણ પોત ગુણીના સમાગમમાં આવશને. જયન્ત માટે જે ઇચ્છા રાખી હતી, તે પાર પાડી: રમા અંદર ચાલી ગઇ. યોગેન્દ્ર નિમિત્ત કહાડીને આવ્યા, ને દૂરથી બોલ્યા.

"આજના પેપરમાં નવીન ખબર મળી છે. એક કાયસ્થ જુવાન બી. એ. એલ. એલ. બી. મોટા ખાનદાનના કોઇ કાયસ્થ કુટમ્બની એજ્યુકેટેડ કન્યાને વરવા ચાહે છે, હાઃ હાઃ હા."

"એ પણ એક નવો સુધારો." જયન્તે કહ્યું.

"ગુણી! રખે ત્હારે માટે યત્ન કર્યો હોય?"

"જો તેવો યુવાન મળે, તો ગુણવતીના ભાગ્ય!" જયન્તે કહ્યું. ગુણવંતીના મનપર શરમનો શેરડો પડયો, અંતર-કમળ સંકોચાયુ.

"બીજી ખબર એ કે મુબઇથી રત્તલાલ ઝવેરીનો તાર આવ્યો છે. તેમનો પુત્ર નવલરાય કાશી-પ્રવાસે નીકળ્યો છે. તેને ઉતરવાનું અહી છે."

"ને ત્રીજી ખબર વળી કંઇ છે કે?" ગુણી લગાર કંટાળેલા દીલે બોલી.

"હા. ત્રીજી ખબર એ છે કે કોઇ કુન્દલાલ ચીટણીસ નામના કાયસ્થ ગૃહસ્થ, વીરપુર સ્ટેટના યુવાન યુવરાજના પ્રાયવેટ સેક્રેટરી થયા. આપણા કાયસ્થ ભાઇઓ પણ અસલી હુકુમત પ્રમાણે સ્ટેટોમાં ઠીક પ્રવેશ થતા જાય છે"

"કુન્દલાલ ચીટણીસ! મ્હારા મિત્ર તો ન્હોય! જો એજ હોય, તો પરમેશ્વરની કેવી કૃપા?" જયન્તનું હૃદય, મિત્રનું હિત સાંભળીને આનંદથી ઉભરાઇ આવ્યું. હજી વાર્તા ચાલે છે, તેવામાં રમાએ ગુણવંતીને બોલાવી. ગુણી દોડતી અંદર ગઇ, અને બન્ને જણ કોચ ઉપર બેઠા. જયન્ત બોલ્યો.

"હવે મને મુંબઇ જવું જોઇએ, મ્હારા મિત્રને મળવુ જોઇએ." જયન્તે નિમિત્ત કહાડયું.

"પ્રયાગ—ગયા જવું નથી?" યોગેન્દ્રે કહ્યું.

"હાલ બની શકશે નહિ. વળી બીજી વાર વાત. જો અહીં હવે મુકામ જેવું થયું છે, તો અનેક વખત આવવાનું મન થશે." જયન્તનું મન સંકોચાયું હોય, એમ યોગેન્દ્રને લાગ્યું, એમ થવાનું કારણ યોગેન્દ્રથી કલ્પી શકાયુ નહિ.

"એકદમ ઉતાવળા થવાનું શું કારણ છે? મ્હારે તમારી જોડે હજી કેટલીક વાત કરવાની છે."

"જો તેમ હોય તો ફરમાવોની! કાલ કોણે જોઇ છે. સારા કામમાં સો વિઘ્ન!'

"જ્યારે તમારો આગ્રહ છે, તો હવે મ્હારે ખુલ્લે દીલે કહેવુ જોઇએ. શુ મ્હારૂ વચન તમે માન્ય કરશો?" આ છેલ્લી કડીપરથી જયન્તે સ્પષ્ટ કલ્પ્યુ, કે ગુણીનું દાન કરવાની પણ આ યાચના છે, પણ લગાર ધિરજથી કામ લેવું. જો કે નવલ આ તરફ આવે છે, ને તે કેવળ સંસારથી નાસીપાસ થએલો તો નથી, તોપણ ગુણીને જોઇને લોભાઇ--મોહાઇ જાય, ને હાથ ચડેલો શિકાર છટકી જાય, તો ભારે થાય, માટે હાલ જે પ્રસંગ નીકળ્યો, તેનો લાભ લઇને સ્વાર્થ સ્વાધિન કરી લેવો; એમ કલ્પીને જયન્તે જવાબ દીધો.

'તમે મ્હારી જે પરોણા ચાકરી કરી છે, તેપર નજર કરતાં તમારૂ વચન હવે મ્હારાથી કદાપિ ઉત્થાપાયજ નહિ, બોલો?"

"મ્હારી કન્યાનો આપે સ્વિકાર કરવો. ધર્મ--હાથ ગ્રહીને તેને તમારા રક્ષણ તળે રાખવી!" યોગેન્દ્રે આગ્રહ કર્યો. જયન્ત શરમાઇને નીચું જોઇ રહ્યો.

"ચિન્તા નાહિં. મુબઇ જઇને નિરાંતે લગ્નનું નક્કી રાખજો. જ્યાં પસંદ પડશે, ત્યાં લગ્ન કરીશું, હું સમજુ છું, કે તમારા મનમાં તમારાં મૃત પત્નિની વેદના છે, ને કદાચ અનુભવ પ્રમાણે તમે ધામધુમીયા લગન કરવા ચાહતા ન હોય, તો તમે કહેશો, કરીશું, પણ વચન આપો?"

"હું આપની આજ્ઞાને તાબે છું. તમે કબુલાત કરાવતા હોય, તો હું વચનથી બંધાઉ છું."

"કદાચ આપણા વચનને સમયકાળ ઉલટાવી નાખે, ને વચનમાં જે અંતર જાય, તે દરમ્યાન મન ફરી જાય, માટે એક બીજાએ પત્રથી બધાવું જોઇએ."

"તમે આનંદથી પત્ર લખજો, હું જવાબ લખીશ."

એટલી વાત થતાં જયન્તના નામનો તાર આવ્યો. અમદાવાદમાં તેનાં મામી એકાએક આજારી હોવાથી જયન્તને તેજ દહાડે ઉપડવાની જરૂર પડી. યોગેન્દ્રને તાર વંચાવ્યો. જે થાય, તે સારા માટે, એમ ગણીને તેઓએ આગલી ગુણીની વાત પુરી કરી; ગુણી ત્યાં આવી. જયન્તને જવાની વાત જાહેર થઇ. ગુણી મનમા દીલગીર થઇ, પરંતુ જયન્તે પોતાની હઠીલી રમાને ગુણવતી કને મુકી જવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. જયન્તને આમ કરવામાં બે કારણ હતાં. એક તો ગુણીને વિશ્વાસ બેસાડવો હતો, ને બીજું તો રમા એવી હઠીલી હતી, કે ગુણી સિવાય ડગલું ભરે તેમ ન હતી, પણ એટલું કર્યાં છતાં પ્રભુએ એ કામમા વિઘ્ન નાખ્યું. લગ્નનો મુખથી જે કોલ કરાર થયો, તેમાં લગાર ભંગ પડયો. શી રીતે વિઘ્ન આવ્યુ, એ હવે પછી સ્પષ્ટ સમજાશે. જયન્ત એજ રાત્રે ગુણીના પ્રેમનો વારસો લઇને, અને તેના બદલામાં કન્યાને રક્ષણ કરવા સોંપીને, રવાના થયો. કુદરત તેની કસોટીપર ચડી! જયન્તે કાશીનગર છોડયું, ત્યારે તેના હરીફ નવલે કાશી વસાવ્યું! નવલ અહી શા માટે ને કેવી રીને આવ્યો, તે તરફ હવે નજર કરીએ.

વ્હાલા વાંચક? આ સંસારની રંગભૂમિપર ભજવાતો નાટક, પ્રેમીઓના રજની–વિલાસમા, કેવો સુખપ્રદ નીકળે છે, તે વિષે ઘણું જોવાનું છે; વાર્તાની નાયિકા માણેક પ્રેમના–હિંચોળાપર ઝુલવાનો યત્ન કરતાં કર્મના ચક્રથી જમીનપર પડવાની અણી ઉપર હતી, પણ શળીનું સ્ટક કાંટે ગયું, ને કમળા કાકીને કેડે પેઠેમ સારી બુદ્ધિ સુઝી, કે

ી રામ વિયોગે રાક્ષશોના ત્રાસથી દેવતાઓ છુટયા, તેમ માણેક

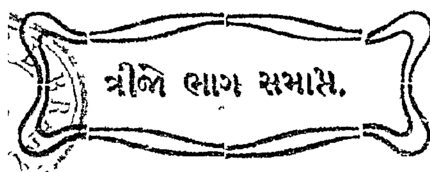
પણ છુટી, તે રીતે ગુણવંતી ને જયન્ત સંબંધી શું શું બનાવ બને છે, તે જાણવાનું અપૂર્ણ છે. વળી માણેકની રાજવંશી સાહ્યબી તેના ક્રમમાં જાણે અચલ મુદ્રા સમાન ઝળકતી જણાતી હતી, તે કોઇ કર્મના પ્રભાવે, પરની પીડ ભાંગવા જતાં, લક્ષ્મીજીને પર કરમાં દેવા જતાં, પોતાને લક્ષ્મીની બ્હેન નિર્ધનતા સાંપડી, તેનો મળ ભેદ હજી સૂર્યના તેજમાં છુપાયલા પ્રકાશ સમાન અણુડ છે, તો તે પણ જાણવાની જરૂર છે. મહાયોગીની નીલમે મેળવેલુ તત્વજ્ઞાન, અને યોગિની એનીબિઝંટ તથા ગુરૂ સચ્ચિદાનંદ સ્વામીના ઉપદેશની શી અસર થઈ, તથા તે નવલના હૃદયનું પ્રેમ–પાત્ર થઇ પડવા છતાં, પાછળથી વળી અભાવનુ પાત્ર કેમ થઇ પડી, તેના સંસારનો કંઇક ભાગ જાણવાનો અધુરો છે. નીલમ જેવી શુદ્ધ સાધવીના અંતરમાં હવે કશો દોષ, કે અણગમો ન હોવો જોઇએ, તે છતાં પતિ–પત્નિના સાચા સ્નેહમાં શી રીતે વિઘ્ન પડ્યું હશે, તેનો આન્તરીક ભેદ જાણવાની જરૂર છે. વળી પેલાં નાજુકડાં રમકડા લીલુ ને રતન તથા રાજેન્દ્ર ને સુરેન્દ્રની ઉછરતી આશા પ્રત્યે પણ કંઇક દૃષ્ટિ કરવી પડશે.

સંસાર સુખનાં મુખ્ય સાધનોમાં સ્ત્રી, એ સર્વોપરી સત્તાધારી ને નેત્રના અંજન જેવી ગણાય છે. તેની રહેણી–કહેણીપર પુરૂષોના સ્નેહ—જીવનનો આધાર છે. આ વાર્તાની ફૂળવંત નાયિકાઓના સંસાર–સાગરમાંથી અનેક તત્વ–મોતી નીકળવા જોઇએ. તેને સજેલી કેળવણી એક શ્વાતિનાં બિન્દુ જેવી છે, તો પછી તેના સંસારમાંથી શિક્ષણનાં સાચાં મોતી શા માટે ન મળે? આ કથાના પૂર્વ–ભાગમાં ગંગાનુ એક પાત્ર જે ગુમ થઈ ગયું છે, તેમ ઉત્તર ભાગમાં એક ગુણી ગુણવંતીનુ મૈત્રી પાત્ર ઉત્પન્ન થયુ છે. આ પાત્રોમાંથી પણ સ્નેહ સૌંદર્યની કંઇક પ્રભા નિહાળી શકાશે. નવલ જેવા કેળવાયલા, પણ પોપટ પંડિત પેઠેમ પઢી ગએલા, ભણ્યા પણ ગણ્યા નહિ તેવા, સત્સંગ અને શુદ્ધ સમાગમની અછતથી એકાન્તમાં મનને અવળે રસ્તે દોરવી ગએલા, એક રમણીય પા પતિ તરીકે તેણે ઉત્તર ભાગમાં જે જે કર્મ બંધન કર્યું છે

પણ આજની સાંપ્રત નવીન વિદ્યાના–જમાનાના તરંગ તરીકે બહુ જોવા જેવું મળશે. આર્ય સંસારની રહેણી–કરણીપર શુદ્ધ અજવાળુ પડશે. આર્ય બાળાઓને આપવા લાયક કેળવણી કેટલી ને કયા પ્રકારની હોવી જોઇએ, તેનો પણ આભાસ આવશે, ને તે માટે હવે આ ત્રીજા ખંડપરથી તું ચોથા વેદપર દૃષ્ટિ દોડાવ ! વાંચક ! નવલ, કાશી શા માટે આવ્યો ? તેની પહેલી તપાસ કરીશું, આર્ય ધર્મનાં તત્વોથી વિંટળાયલા વેદો ચાર, જગતની દીશા ચાર, જન્મ મૂરણના પાયા ચાર, અને વધુ કહીએ તો ચોરીના આંટા ચાર ગણાય છે; માટે વાર્તાની સંકળનાનો ચોથો ખંડ જોઈ લહે, અને આર્ય સંસારનો ભેદુ બનીને મનેચ્છા તૃપ્ત કરી લહે. કન્યાને કેળવવાનો, સુંદરીને સુધારવાનો, અને સંસાર સુખી કરવાનો, આ નવીન પણ સંગીન માર્ગ હસ્તગત કરી લહે. વિક્રમ–સંભ્રમના પહેલા ભાગમાં તેં વાંચ્યુ હશે.

ગીતિ.

જામની જયમ જયમ જામે, ત્યમ ત્યમ ચંદની પ્રકાશ બહુ પામે;
જેમ કસુબો ઘુંટે, વિલાસીનો રસ અથાગ ત્યમ જામે.
જયમ જયમ સતાર વાગે, ત્યમ ત્યમ તારો રસિક થઇ જાયે;
જેમ આમ્રફળ ઘોળે, ત્યમ રસ તેનો સમિશ્ર તો થાયે.
કુસુમ કળી જયમ ખિલે, ત્યમ તે પરાગ અધિક સુમન દેશે;
મુગ્ધા યૌવન ખિલતી, રસ ભોગી થઇ વિલાસ તે લહેશે;
ઉદય રવિ સંધ્યા–હે, મધુર કમળને અનંત વિકસાવે;
પ્રેમ પરસ્પર જામે, ત્યમ કવિઓની સુકલ્પના આવે.

રાજેન્દ્ર-સુરેન્દ્ર અને લીલુ-રતન.
(૩)

નીલમ બાગમાં બાળક્રીડા—" વીરે વસંતવર તું પુરણાગીયો છે." ભા. ૩. પૃ. ૧૦૫.